

Fóris-Ferenczi Rita

**A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben
történeti megközelítésben**

**Erdélyi Tudományos Füzetek
251**

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 2005**

Megjelent

**a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával**

**Felelős kiadó:
Sipos Gábor**

ISBN 973-8231-45-0

TARTALOM

Előszó

I. A visszahatás értelmezése

II. A visszahatás nyelvi kifejezőeszközei: a visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek

1. A visszaható képzők a képzőrendszerben
2. Az intranszitiv képzők keletkezéstörténete, fejlődése
3. A képzőhasználat jellegzetességei
4. Az igenemekkel kapcsolatos szemlélet változása a nyelvtantörténetben
5. A visszaható értékű névmásos szerkezetek kialakulása

III. A reflexív viszony kifejezése

A kései ómagyar kor és előzményei

1. Az igék jelentése fogalomkörök szerint
 - 1.1. Mozgást kifejező igék
 - 1.2. Állapotban létel, állapotváltozás
 - 1.3. Érzelmet kifejező igék
2. Szintaktikai környezet
 - 2.1. Mediális igék szerkezetei
 - 2.2. Visszaható igék és maga névmással alkotott igei szerkezetek
 - 2.3. Aktív bennható igék, intranszitiv kiható és reciprok igei szerkezetek

Összefoglaló

IV. Intranszitiv igék a XVI–XIX. században

1. Mediális igék
 - 1.1. A mediális igék alaki, szerkezeti sajátosságai a XVI–XIX. században
 - 1.2. A mediális igék szintaktikai környezete
 - 1.3. A mediális igék jelentése
 - 1.4. Átmenetek az aktív-inaktív skálán. Mozgást, helyváltoztatást jelölő igék
2. Aktív bennható igék
 - 2.1. Az aktív bennható igék alaki, szerkezeti sajátosságai
 - 2.2. Aktív bennható igék mondatkörnyezete és jelentése

Összefoglaló

V. Visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek

1. A visszaható viszony kifejezése tárgyas szó szerkezetekkel és kapcsolata a képzett igékkel
2. Intranszitiv igévé transzformálható szókapcsolatok
 - 2.1. Mozgás, mozgásképzet
 - 2.2. A személy saját hite, meggyőződése, törekvése, szándéka
 - 2.3. A személy saját viselkedése, magatartása
 - 2.4. Mediális igévé transzformálható szókapcsolatok
3. Intranszitiv igével szemantikailag nem helyettesíthető szókapcsolatok
 - 3.1. A személy saját törekvése, szándéka
 - 3.2. A személy saját magatartása, viselkedése
 - 3.3. A személy saját ereje, munkabírása
4. Műveltető igével alkotott névmásos szerkezetek
5. A maga formális tárgyként

VI. Esik igénk történetéből

Irodalomjegyzék

Szótárak

Forrásjegyzék

Előszó

Az „iskolázott” beszélő abba a helyzetbe kerülhet, hogy saját nyelvéről szerzett tudása, amelyet az iskolapadban vagy a nyelvtankönyvek lapjairól sajátít el, elszakadhat, elidegenedhet a mindennapi, megértést szolgáló nyelvi tapasztalattól, holott az értéket hordozó tudásnak a lényege épp az lenne, hogy a tudatos nyelvhasználatot segítse, a nyelv teremtményét mozgósítsa.

A nyelvhasználatról elidegenedő, a *nyelvi* tudástól elkülönülő *nyelvről szerzett tudás* kialakulásának oka nem csak pedagógiai jellegű. Pedagógiai vetülete inkább következménye annak a szemléletnek, amely meghatározza a tudománnyal, tudományossággal, tudással kapcsolatos elvárásainkat, nézeteinket. Azt azonban, hogy létezik eme kétféle tudás, és ezek ütközhetnek egymással, leginkább akkor érhetjük tetten, amikor a nyelvről szerzett ismereteink megkérdőjelezhetetlennek vélt birtokában tantárgyként tanítjuk az anyanyelvet annak a gyermeknek, aki kezdetben hajlamosabb ezt a nyelvet saját nyelveként – amíg akaratlanul le nem szoktatjuk erről –, mintsem iskolai diszciplínaként (nyelvtanként) elképzelni. Ez akkor vált számomra is nyilvánvalóvá, amikor egyik újszékelyi tanítványom ötödik osztályban, amikor pályakezdőként görcsös igyekezettel próbáltam megmagyarázni valamilyen nyelvtani jelenséget, és hirtelen jött ötlettel arra hivatkoztam, hogy gondoljunk csak arra, hogy is mondjuk ezt otthon, megjegyezte: „Ezt mondhatta volna a tanárnő az óra elején is, hogy most arról magyaráz, hogy mi hogy szoktuk mondani otthon. Azt sokkal hamarabb megértjük”. Ekkor kezdtem mérlegelni annak a pedagógiai szemléletnek a helyességét, miszerint a grammatikai ismeretek és a szabálykészlet tanítása visszacsatolásként a nyelvi tapasztalatra a nyelvhasználat tudatosságát eredményezné. Ez a feltételezett folyamat nem ilyen közvetlen visszacsatolásként működik. Valójában a grammatikai ismeretek és szabályok tételes tanítása ahelyett, hogy segítené, elfojthatja a nyelvhasználat kreativitását, elbizonytalaníthatja a nyelvi bátorságot. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a grammatikai ismeretek és szabályok, amelyeket tudatosítani szeretnénk, többnyire nincsenek meg, vagy másképp vannak meg az előzetes tapasztalatban, így nem belső, hanem elsődlegesen a nyelvi rendszer leírásának a szabályaihoz, logikájához igazodó külső ismeretek.

Azzal, hogy a pedagógiai szituációban megmutatkozó kérdés nem csak pedagógiai jellegű, akkor szembesültem, amikor doktori dolgozatom témájaként a visszahatás nyelvi kifejezőeszközeinek a történeti vizsgálatával kezdtem foglalkozni. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* adatanyaga alapján a visszaható értékű igéket, szókapcsolatokat és a *maga* visszaható névmást tartalmazó szövegadatokat gyűjtöttem. Már az adatgyűjtés szakaszában kezdtem gyanakodni, hogy eredeti elképzelésem, miszerint ezeket az adatokat majd a nyelvtanainkban szokásos csoportosítás szerint szépen belehelyezhetem az igenemkategóriákba (visszaható, álvisszaható stb.), majd megnézem, hogy miképpen viszonyulnak jelentés, szerkezet, gyakoriság szempontjából a többi igenemhez és a visszaható névmással alkotott szókapcsolatokhoz, nem lesz célravezető. Ez már abból is látszott, hogy a cédulák rendezésekor a „tisztá” csoportokhoz viszonyítva egyre szaporodott a „kivételek” csoportja, s ezzel egyidejűleg az „átmeneteket” képviselő adatoké is a differenciáltabbá váló alcsoportokon belül. A sokszínű, változatos, valamilyen szempontból mindig „szabálytalan” nyelvi anyag nehezen engedett a kategorizálásnak, s az adatok előfordulásának az évszáma alapján még abban sem reménykedhettem, hogy itt valamiféle történeti változást ragadhatnék meg.

Az adatanyag ismeretében új kihívásként éltem meg, hogy újraértelmezve eddigi nyelvtanaink idevágó eredményeit, nekem kell finomítanom a rendszerezési elvet, s olyan osztályozási logikát kell keresnem, amely jobban igazodik a nyelvi adatok valóságához. Nyelvtantörténeti

hagyományunk, főként a régi nyelvtanok szemlélete bátorított is erre: azt példázta, hogy a nyelvhasználat örökösen változó-változtató jellegének tudatosításával, az idegen nyelvleíró minták átvételének és hatásának felülvizsgálatával a nyelv tanulmányozása és leírása megkérdőjelezheti a már meglévő, elfogadott szabályok, minták helyességét, elfogadhatóságát épp annak érdekében, hogy a nyelvet működésében és változatosságában próbálja megragadni. Ezeknek az újraértelmezési kísérleteknek a tapasztalata, – mármint az, hogy többféle leírással próbálkozhatom, de soha nem juthatok megnyugtatóan kizárólagos osztályokhoz –, vezetett el ahhoz a kérdéshez, hogy vajon helyesen gondolkodom-e. Vajon nem cserélődött fel itt véletlenül a kutatás célja és eszköze? Ekkor próbáltam megszabadulni attól a gondolkodási rutintól, hogy ne a szabályosra, tipikusra figyeljek elsődlegesen, és főként ne úgy figyeljek erre, mint jól körülhatárolható, elméletileg már igazolt vagy igazolható struktúrákra, amelyekhez viszonyítva a többi majd szabálytalannak minősülhet, hisz ez pusztán viszonyítás kérdése, hanem épp a szempontrendszer merevségén lazítsak: engedjem érvényesülni a történeti adatokban rögzített nyelvi megnyilatkozások változatosságát, sokszínűségét, arra figyeljek, hogy ezek miképpen és hányféleképpen ragadják meg azokat a valóságban végbemenő történéseket, amelyekben felfedezhető a visszahatás mozzanata. Ebben a megfigyelésben és a tapasztalatok leírásában is szükség van a csoportosításra, rendszerezésre, de ezt nem az egyértelműségre, kizárólagosságra törekvő leírásként, a tudományos kutatás céljaként kell értelmeznünk, hanem a megnyilatkozásokról és a megértésükről szóló beszéd és a nyelvhasználati dinamizmus megfoghatóságának eszközeiként.

A nyelvi tudás és a nyelvről szerzett tudás, a tudományművelés igényének, logikájának és a nyelvhasználat kapcsolatának a láttatásához a visszahatás kifejezése, a visszaható kifejező-eszközök történeti vizsgálata csak szűk területen járulhat hozzá. Megerősíthet viszont abban, hogy a leíró grammatika eredményeinek alábecsülése nélkül, a megértés szándékával értelmezzük újra grammatikai ismereteinket a nyelvi valóság tapasztalata alapján. Valószínű, hogy ezeknek a kutatási tapasztalatoknak a birtokában a 2001-ben befejezett dolgozatot ma már másképp lehetne/kellene megírni. Ebben a formájában és felépítésében azonban jobban tükrözi azokat az akadályokat, amelyekkel megírása során szembesültem. Ezeknek a felismerésében és az áthidalásuk keresésében nyújtott segítségükért köszönettel tartozom B. Gergely Piroskának, Szabó Zoltánnak és Zsemlyei Jánosnak.

I. A visszahatás értelmezése

A kutatás során, amely a XVI–XIX. század közötti időszakot felölelve a reflexivitás kifejezésének történetére irányult, arra a kérdésre kerestem választ, hogy miképpen jelenik meg a visszahatás a nyelvi világban, azaz a mindenkor beszélő nyelvileg hogyan ragadja meg azokat a valóságban végbemenő történéseket, amelyekben felfedezhető a visszahatás mozzanata. A visszaható igék csoportjával és a *maga* névmással alkotott visszaható értékű tárgyas szerkezetekkel foglalkoztam, ugyanakkor figyelembe kellett vennem azokat a tágabb nyelvi összefüggéseket, változási folyamatokat is, amelyekbe a reflexív kifejezőeszközök alakulása szervesen beilleszkedik.

A felhasznált adatok az Erdélyi magyar szótörténeti tár (továbbiakban SzT) 2000-ig megjelent köteteinek a témát érintő anyagából származnak. A szóadatok és szövegadatok jelentős részét beépítettem a dolgozat szövegébe. Ez a megoldás nem pusztán azzal magyarázható, hogy az adattár az áttekintett adatok mennyisége miatt több kötetnyire duzzadna, hanem úgy vélem, hogy maga a tárgyalásmód logikája, az adatok értelmezése, a tárgyalt jelenségek konkrét példázása igényli a nyelvi tényekre való állandó hivatkozást, ugyanakkor megkönnyíti az olvasó számára is az összefüggések követését. Az adatok közlése egyrészt példajellegű, a statisztikai vizsgálódást igénylő esetekben viszont teljességre törekvő. A szövegadatok idézésekor a SzT szerkesztésbeli és forrásjelzet-rövidítéseit alkalmazom. A szóadatok esetében zárójelben közlöm a SzT alapján az adatok előfordulásának évszámát is. Az ősmagyar és korai ómagyar kor témámat érintő nyelvi kérdéseinek ismertetése során a Magyar nyelv történeti nyelvтанának forrásanyagára támaszkodtam (Benkő Loránd (főszerk.) 1991., 1992). A kései ómagyarkori adatok vizsgálata során is alapoztam erre a forrásanyagra, valamint a Nyelvtörténeti szótár és a XV. XVI. századi kódexek témámat érintő adataira.

Az adatanyag feldolgozásakor a visszaható értékű kifejezések funkcionális szempontból történő együttes vizsgálatával az elszigetelt elemtörténet korlátjait igyekeztem kikerülni, és abból indultam ki, hogy a visszahatás két alapvető kifejezőeszköze: a visszaható ige és a *maga* névmással alkotott szerkezetek között – noha a leíró nyelvтан logikája más-más részrendszer elemeiként tartja számon őket – szoros összefüggés van. A vizsgálat alapjaként szolgáló szakirodalom¹ áttekintését követően az adatanyag rendszerezéséhez szükséges szempontok

¹ A visszaható igékkel és a visszaható értékű névmásos szerkezetekkel foglalkozó szakirodalomban négy megközelítésmód érvényesül: 1) a visszaható képzők rendszerezése, a visszaható igék helye az igerendszerben; 2) a visszaható névmás a névmások rendszerében; 3) a visszaható igék és a névmásos szerkezetek viszonya; 4) a nyelv tranzitív és intranszitiv bázisának rendszerében az igenemek helyének, szerepének, egymáshoz való viszonyának újraértelmezése leíró és történeti szempontból.

Azok a képzők, amelyeket a ma is uralkodó szemlélet szerint a visszaható képzők csoportjába sorolunk, korábbi nyelvтанainkban, amelyek elsődlegesen a jelentés szerinti osztályozást érvényesítették, differenciáltabban jelentkeznék. Ide sorolhatjuk például Szenczi Molnár (1610/1866), Riedl Szende (1864), Szvorényi (1864) munkáit. Leíró nyelvтанainkban az alaki és funkcionális megközelítés kerül előtérbe (Ruzsiczky Éva 1961; Cs. Nagy Lajos 1994). A képzők nyelvतörténeti alapú vizsgálata során Simonyi Zsigmond (1895), Bárczi Géza (1990), Károly Sándor (1967), D. Bartha Katalin (1991, 1992), E. Abaffy Erzsébet (1978) foglalkozik részletesen a visszaható, illetve a visszahatók csoportjába olvasztott intranszitiv ige-képzés kérdéseivel. Kutatásmódszertani szempontból jelentős az ige-képzők történeti vizsgálatát elősegítő szempontrendszer kidolgozása (Szabó Zoltán 1961), valamint a jelentés és funkció kérdését tisztázó tanulmányok: Bárczi Géza (1955) Berrár Jolán (1967, 1974), Károly Sándor (1965, 1966), Szabó Zoltán (1969).

megállapításakor azonban kiderült, hogy a nyelvi tényanyag ellenáll azoknak a behatárolási kísérleteknek, amelyeket a témát érintő képző-, illetve igerendszerre vagy a *maga* névmás használatára vonatkozó leírások kiindulópontként felkínálnak. Ennek áthidalása során vissza kellett térnem az alapkérdéshez: magának a visszahatásnak az értelmezéséhez.

A visszahatást viszonyjelenséggként észleljük: *valaki valamit tesz/csinál magával*. A visszaható értékű kifejezések tehát azt jelzik, hogy az alany cselekszik, a cselekvés tőle indul ki, és visszahat magára az alanyra, azaz amit az alany cselekszik, egyszersmind magát éri, őrá irányul. Ha beszélünk erről a viszonyról, a közlés igényeinek megfelelően más-más összefüggést emelhetünk ki: a *mossa magát* szerkezetben a cselekvés, amit az alany cselekszik, valakire irányul, olyan, mintha egyszerre ki-, rá és visszafelé hatna. Ennek a ki- és ráhatásnak a tárgya maga az alany, a cselekvés tehát visszafordul a cselekvőre. Nyelvileg – ha nemcsak az alany, hanem a tárgy oldaláról is megfigyeljük –, a reláció éppen a cselekvés kiható jellegéből adódóan olyan, mintha a viszonynak két, egymástól elkülönülő tagja lenne, holott az ember mind a valóságban, mind a tudatunkban elválaszthatatlan egység. A *mossa magát* tárgyas kapcsolat elrejtésével ezt az egységet emeli ki a *mosakodik* ige. A visszaható viszonyt tehát többféleképpen írhatjuk le: ha maga a cselekvés és az alany fontos, azt mondjuk: *mosakodik*, ha viszont a látszólag különvált alany és a tárgy közötti azonosság és a ‘nem mást, hanem magát mossa’ nyomaték a lényeges, a névmásos szerkesztést választhatjuk. A két azonos elemét a relációnak – az egység tudatában – grammatikailag szétválaszthatjuk. A visszahatást tehát az alany és a tárgy felől nézve különbözőképpen foghatjuk fel. Szenvedésként, hisz az alany elszenvedi saját cselekvését vagy saját cselekvésének következményét. Ha valaki *fésül valakit*, cselekvésének tárgya *fésültetik* általa; ha ő maga a cselekvés alanya és tárgya, a fésülés alanya azonos azzal, aki a cselekvést elszenvedi.

Tetten érhető a visszaható szemlélet azokban az életmegnyilvánulásokban is, amikor az alany cselekvése nem csak magára, hanem egyidejűleg valami másra is irányul: *költözködik*, ő is *költözik*, miközben *költöződik*, *magát* és azokat a dolgokat is *költözteti*, amelyek hozzá tartoznak, sőt ha elég hosszú ideig tart ez a folyamat, akkor *költözősködik*.

Ott rejlik a reflexív szemlélet azokban a helyzetekben is, amikor az alany cselekvése nem is valódi cselekvés, inkább olyan, hogy közben történés, állapotban lételem is, és ezt a történést, az állapotot vagy állapotváltozást az alannal egy időben más is befolyásolja: például *gondolkodik* (*valamin*), *valami gondolkodásra készíti*. Ez azonban nem egyértelműen kívülről jövő készítés.

Az igenemek rendszerének leíró és történeti szempontú vizsgálatának szempontjából Sylvester János (1539/1898), Szenczi Molnár Albert (1610/1866), Pereszlényi Pál (1682/1866), Bőjthy Miklós (1794), Gyarmathy Sámuel (1794), Verseggy Ferenc (1818), Révai Miklós (1806), Fogarasi János (1843), Riedl Szende (1864), Szvorényi József (1864), Simonyi Zsigmond (1895), Károly Sándor (1967), E. Abaffy Erzsébet (1978), H. Tóth. Tibor (1996) munkásságát lehet kiemelni.

Az igenemek, s ezen belül a visszahatás kérdésének vizsgálatában Károly Sándor (1967) munkája eredményezett gyökeres szemléletváltást. Károly rendszerét tovább árnyalta E. Abaffy Erzsébet (1978), aki a nyelvtantörténetben is legproblematisabbnak minősülő mediális igék részletes leíró vizsgálatát végezte el, valamint H. Tóth Tibor (1996), aki a generatív grammatika eszközeivel próbálta Károly rendszerének belső ellentmondásait feloldani. Az említett kutatók munkájának eredménye témám szempontjából amiatt is jelentős, mert a tágabb összefüggésrendszer azt is lehetővé teszi, hogy a *maga* névmással alkotott szerkezetek történeti megközelítése szervesen kapcsolódjék a képzett igék kérdéséhez.

A *maga* névmásra vonatkozó szakirodalom elsődlegesen etimológiai és funkcionális kérdéseket tárgyal (Révai 1806; Budenz 1873–1881; Kertész Manó 1911; Martinkó András 1963, Sipos Pál 1991), a visszaható *maga* tárgyi funkciójával pedig Hadrovics László (1969) foglalkozik részletesen.

Gondolhatunk tudatosan valamire, de előfordulhat az is, hogy nem jut eszünkbe valami, bármennyire akarjuk. Máskor a gondolat mintegy magától *gondolódik*, ha akarjuk, ha nem.

Végiggondolhatjuk, mi történik például abban az élethelyzetben, amikor azt mondjuk, hogy valaki *csodálkozik*. Ez több, mint a *csodál valamit*. Az igében az is benne van, hogy valaki csodál valamit, a szemét, a figyelmét mintegy ráhelyezi valamire: *csodálkozik valamin*, és az, amit csodál, olyan hatással van rá, hogy benne/vele történik valami, a megcsodált tárgy hatására a *csodálkozás* állapotába kerül. A *csodálkozik* igében pedig épp ez az állapot a hangsúlyos. Az a valami, amit csodál, ebben az esetben az alany másra irányuló cselekvésének a tárgya, de ugyanakkor okozó alany is, hisz kiváltja a *csodálkozás* állapotát. A cselekvés tehát közvetve hat vissza az alanyra.

Hasonló eredményre jutunk, ha például a *nyomul* igét vesszük szemügyre. Ha a tömegben próbál valaki előrehaladni, cselekvése olyan, mintha önmagát nyomná előre, *nyomakodna*. De ha a tömegben valaki véletlenül a falhoz szorítja, és a szóban forgó személy külső kényszerből a falhoz *nyomul*, elszenvedi, hogy valaki nyomja, akkor *nyomódik*. Ha mindez nagyon hevesen, vadul és indulatosan zajlik le, akkor *tülekedik*, netán *dulakodik* is, ezt viszont nem önmagában és önmagával teszi, hanem ő is félretol másokat, mások is félrelökik, kölcsönösen lökdösik egymást.

A visszahatás értelme tehát jóval tágabb, mint amilyenként definiálni szoktuk. Igaz ugyan, hogy nyelvtanaink szerint a visszahatásnak a szűkebb, valódi visszahatáson kívül van egy tágabb értelmezése is, amelyet álvisszahatásnak szokás nevezni. Az álvisszaható csoportban azonban nagyon sokféle minőség keveredik, valójában minden olyan, ami a szabályos, valódi visszahatásba nem fér bele: szenvedés, történés, cselekvés, bennhatás, kölcsönösség, kihatás. A kérdés épp emiatt úgy tevődik fel, hogy melyek azok az igék, amelyek az általános visszaható kategóriába tartoznak, de valójában nem visszahatók, vagy visszaható jellegük ellenére valami mások inkább, és mivel indokolható, hogy mégis bekerültek a visszaható igéknek nevezett összefoglaló kategóriába, noha mennyiségileg gazdagabbak, minőségileg árnyaltabbak, mint a főtípusnak vélt vagy nevezett igecsoport. Nyelvtanainkban erre vonatkozóan szembetűnőek a meghatározásbeli bizonytalanságok. Erre utal D. Bartha (1991. 95–97), amikor az intranzitív igekategórián belül két csoportot különít el: passzív és aktív intranzitív igéket. Ez utóbbiak csoportjába sorolja a tulajdonképpeni visszaható igét, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés visszahat magára az alanyra, vagyis a cselekvésnek az alanya és a tárgy azonos (*terjeszkedik, borotválkozik*), valamint a reflexív jellegű bennható igéket, amelyek cselekvése semmiféle, akár határozói vonzattal kifejezhető külső tárgyra sem irányul (például *indul*). D. Bartha az aktív intranzitív kategória ismertetését megelőzően a következő bevezetőt írja: „Az e kategóriába tartozó származékokban, a tárgyatlanság közös grammatikai funkcióján kívül, a képzőhasználat is közös, vagyis ugyanazok a képzők különböző funkcionális altípusok igéinek képzésére szolgálhatnak. Az egész kategória *szokásos összefoglaló elnevezése, a visszaható ige megjelölés, valójában a mennyiségileg legjelentéktelenebb csoport, a visszaható igék altípusának nevéből vált általánossá* (D. Bartha (1991. 95–96, kiemelés tőlem F. F. R.), itt csupán az említett, szűkebb értelemben vett visszaható ige típusának jelölőjeként használatos”. Eszerint olyan igéket is visszaható igének nevezünk, amelyek szétfeszítik a visszahatónak nevezett igecsoport kereteit.

A visszaható kifejezőeszközök történeti megközelítése tehát csak akkor valódi, hiteles problémafelvetés, ha az igerendszer és igenrendszer egészében láttatva tisztázza a visszaható igék és álvisszaható igék kapcsolatát, és ezzel szoros kapcsolatban tárgyalja a *maga* névmással alkotott visszaható értékű szerkezetek történetét.

Ennek a felismerésnek az értelmében a dolgozat célja a visszaható, illetve visszahatónak minősített, de valójában nem visszaható nyelvi elemek történeti fejlődésének nyomon követése a reflexivitás újraértelmezése, a nyelvi tényanyag részletező vizsgálata, a mai és régi nyelvtanok

igenemrendszerének összehasonlítása alapján. Noha a képzési paradigmák történetileg egyszerűsödnek, s ennek a nyelv leírásában is tükröződnie kellene, a vizsgálat során megmutatkozik, hogy grammatikai szemléletünk visszaható, álvisszaható kategóriái nem igazodnak a jóval árnyaltabb nyelvi valósághoz, és maguknak a nyelvi adatoknak a jellege igényli, hogy az igenemskála elemei, átmeneti fokozatai, egymáshoz és a névmásos szerkezetekhez való viszonya helyet kapjon a nyelvi jelenségek leíró és történeti megközelítésében.

Az igenemek rendszerének vizsgálata során az intranszitiv igék alakulása nem függetleníthető a tranzitív képzések fejlődésétől. Az intranszitiv igék közül az álvisszahatónak nevezett csoport áll a vizsgálat középpontjában, ezen belül pedig a mediális és az aktív bennható igéket részletezem, mert ezeket vélem a legproblematisabb, a legtöbb átmenetet, többértékűséget felmutató fokozatoknak. Az igenemek rendszerének merev, pontosan körülhatárolt kategorizálása viszont azzal a veszéllyel járhat, hogy a megnevezett típusban épp azok az elemek kerülhetnek túlsúlyba, amelyek valamilyen szempontból kivételnek tekinthetők. Ezért az igenemek rendszerének tárgyalásakor nem maga a kategorizálás az elsődleges, hanem a tranzitív-intranszitiv, aktív-inaktív skálán végbemenő állandó mozgás, változás fokozatainak, a kategóriák határai mentén történő egybemosódásnak, többértékűségnek a láttatása. Ennek során mutatkozik meg, hogy a nyelv világában a struktúrák nem elszigetelten, hanem a kommunikációs igényeknek megfelelő alakulásuk, mozgásuk folyamatában ragadhatók meg. Ezen az igenemskálán a visszaható ige is megtalálja a maga helyét, az álvisszaható csoportba sorolt intranszitiv igék pedig, amelyekben épp a kategorizálási kényszer miatt folyamatosan keressük a lappangó visszaható képzőt, az egyes átmenetek egy-egy pontosabban körülírható szakaszát képviselik. A fokozatok szakaszolása során derül ki az is, hogy intranszitiv igéink fejlődésében a visszaható értékű használat mint fejlődési mozzanat is értékelhető, hisz azok a cselekvőnek minősülő igék, amelyekben felfedezhető az elhomályosult, metaforikus visszahatás, épp a visszahatáson keresztül válhattak cselekvővé. Vannak azonban olyan igék is, amelyekben az előző fejlődési mozzanatban domináns jelentésfunkció a változás során nem szűnik meg, csak másodlagossá válik. Ezek az igék ellenállnak a kategóriába sorolásnak, valójában épp az igenemhatárok közötti átmeneti jellegüknek köszönhetően önmagukban is két- vagy többértékűek.

A visszaható igék kérdéskörét követően a *maga* névmás visszaható értékű előfordulásait vizsgálom. Noha a kérdés további elmélyülést igényelne (elsősorban nem a visszahatás szempontjából, hanem a névmások részrendszerén belül), az eddigi vizsgálatra alapozva úgy vélem, hogy az a szemlélet, amely a magyar nyelvben a *maga* névmás visszaható funkciójának elsődlegességét vallja, és a névmást magát is visszahatónak nevezi, szintén a tranzitív bázisú nyelvek grammatikáinak hatására erősödhetett meg (akárcsak a visszaható igék esetében).² A *maga* visszaható értéke elsődlegesen a tárgyas igével alkotott szerkezetben érhető tetten, s ebben a funkcióban nélkülözhetetlenné is válik az egyértelmű közlésben. Annak viszont, hogy a névmás visszaható funkcióját minősítjük a legfontosabbnak, és visszahatónak is nevezzük, elsődlegesen az idegen nyelvi grammatikai szemlélet az oka.

A névmás kialakulásának, funkcióinak rövid ismertetését követően a *magával* alkotott jelkapcsolatokat a reflexivitás másodlagos kifejezőeszközeiként vizsgálom, amelyeknek

² A *maga* névmást visszaható névmásként tartjuk számon, holott „saját személye” jelentésben azonosító, nyomósító elemként nem önállóan, hanem a személyes névmások mellett fordult elő. Keletkezéstörténetéből, személynévmásszerű, illetve nyomósító eszközként való elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy az elsődlegesen azonosító szerepű névmás visszaható értéke, tárgyas funkciójának megerősödése az igeragozási rendszerben végbemenő változásoknak (a határozott és határozatlan igeragozás differenciálódásának, az ikes ragozás jelentésmegkülönböztető szerepe felbomlásának) a következménye.

fejlődéstörténete, előfordulásuk eloszlása, kiterjedtsége szoros kapcsolatba kerül az azonos funkciójú visszaható igék vagy más visszaható nyelvi megoldások történeti áttekintésével.

A fentiekben vázolt rendező elv szerint a dolgozat öt nagy fejezetre tagolódik, s ezen belül több alfejezetre oszlik. A bevezetést követő részben a képzőrendszer mai nyelvtanaikban is fellelhető osztályozásának összefoglalásával, majd a visszahatónak nevezett képzők történeti megközelítésével foglalkozom. Ezután az igenemrendszer és a visszaható igekategória problematikus pontjaira mutatok rá régi és mai grammatikáink alapján, ezt követi a *maga* és a *magával* alkotott visszaható értékű kifejezések kialakulásának ismertetése.

Az állapot és történetiség egymásrataltságának alapelve szerint a diakronikus tengelynek a szinkrón metszéspontokon kell átívelnie. A dolgozat további fejezetei ezt a rendező elvet követik: az ősmagyar és korai, illetve a kései ómagyarkori állapot bemutatása után a XVI–XIX. századi adatanyag rendszerezése következik.

A szinkrón metszeteken belül a következő igei csoportokkal foglalkozom kiemelten: a mediális igékkel, az aktív bennható igékkel, a visszaható igékkel és a visszaható értékű névmásos kifejezésekkel. Az egyes csoportokon belül az alaki, szintaktikai, szemantikai megközelítés szerint tagolódnak az alfejezetek, de folyamatosan érvényesítettem a szintaktika, szemantika, pragmatika elválaszthatatlanságának elvét. Következésképpen figyeltem az alfejezeteken belül az egyes igenemek határán lévő, esetenként elkülöníthető, de többnyire egybemosódó fokozatokra, valamint a rejtett visszahatás jelenségeire. A visszaható érték vizsgálata tehát a dolgozat egészében is nyomon követhető mind a képzett, mind a névmásos szerkesztésmód szempontjából. Ezekre az előreutalásokra épül a dolgozatot záró fejezet, amely a névmásos szerkezetek rendszerezésével foglalkozik.

A fejezetek végén olvasható rövid összefoglalók a diakrón nézőpont kiemelését szolgálják, amely az egyes igecsoportok, igei struktúrák, szerkezetek elemzésében érvényesül ugyan, de nyomon követése – épp a részletezés miatt – nehézkessé válhat. A dolgozat zárlatában a diakrón szempontú összefoglalást egyetlen ige, az *esik* fejlődéstörténetének a rövid bemutatásával oldottam meg, mert úgy vélem, hogy világosan példázza azt, amit munkámmal igazolni szeretnék: az egyes igék története több-kevesebb eltéréssel megismétli az igerendszer nyelvtörténeti alakulásában körvonalazódó fejlődésvonalat, s ebben a folyamatban a visszaható ige is nélkülözhetetlen láncszem.

II. A visszahatás nyelvi kifejezőeszközei: a visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek

1. A visszaható képzők a képzőrendszerben

A képzők szokásos osztályozása általában két alapvető szempontra vezethető vissza: a képzők csoportosítása funkció, valamint alak szerint. Szemléletében az első szempontot képviseli Cs. Nagy (1997. 284), aki a képzők ismertetésekor a funkció szerinti főcsoportokból indul ki, ezen belül megjelöli a képző fajtáját és a képző jelentését. Így a visszaható igék képzői alakilag vegyes csoportba kerülnek ugyan, de a rendszerezésből kiderül, hogy ugyanazon képzők más-más jelentést hordozhatnak. Így a visszaható igék képzői az alanyra visszaható cselekvést: *ruházkodik, ereszkedik, szárítkozik, lemaradozik, ébredszik*; az egyéb jelentésű visszaható képzők kölcsönös cselekvést: *csúfolódik, ütközik, verekedik, gyűlölködik*; belső történést, ezzel egyszerre gyakorító, tartós vagy elaprózott tartalmat: *vágyódik, készülődik, gondolkodik, gyülekezik*; kezdő vagy tartós árnyalatú visszaható tartalmat: *borul, feshül*; a denominális képzők sorában az álvisszaható igékhez hasonló igék képzői: valamiként, valamilyenként működik, cselekszik, viselkedik: *ügyészkedik, erősködik, remetéskedik*; valamilyenné válik: *okosodik, sötétedik, szépül, sárgul* tartalmat fejeznek ki (Cs. Nagy 1997. 280–295). A képző fajtájának megítélésékor Cs. Nagy a grammatikáinkban megszokott igenemeket veszi figyelembe: cselekvő, szenvedő, visszaható, ható igék képzői.

Hasonlóképpen osztályozza a képzők fajait Ruzsiczky (1961. 345–362). Az igeképzőket két nagy kategóriába sorolja. A deverbális igeképzővel: cselekvő, műveltető, visszaható, ható igéket, „a denominális igeképzővel 1) cselekvő értelmű igéket, továbbá 2) az álvisszaható és 3) a tökéletlen műveltető igékhez hasonló igéket” képzünk (1961. 345, kiemelés tőlem F. F. R.). A fenti kategorizáláson belül, amely megfelel az igék szokásos, a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerinti osztályozásának, a visszaható származékok egy csoportba kerülnek az alakilag és jelentésükben azonos végződésesek alapján (visszaható képzők), és ezen belül különböző alcsoportokba alakjuk és jelentésük szempontjából (a visszaható képzőkkel ellátott származékoknak a képző jelentésének köszönhető jelentés szerinti osztályozása). A képzők részletes bemutatásakor tehát elsődleges szempont az alaki osztályozás.

A visszaható igék képzőinél a következő példákat találjuk (Ruzsiczky 1961. 358–361):

Az *-ódik, -ődik* képző származékai valódi visszaható értelműek, például *felfújódik, felfűvődik, húzódik, dörgölődik, vetődik*; szenvedő árnyalatúak: *becsukódik, kitudódik* (a dolog), *visszaverődik* (a fény); kölcsönös (mediális) értelmet kifejezők: *csúfolódik, kötődik, szerződik, tegeződik*; belső történést s egyúttal több-kevesebb gyakorító értelmet is kifejező tárgyatlan (intranszitiv) igék: *vágyódik, vívódik, készülődik, vesződik*.

A *-kodik, -kodik, -kodik, (-akodik, -ekedik), -kodik, -kodik* képző származékai: valódi visszaható értelműek: *ruházkodik, fészkelődik, öltözködik, mosakodik, nyomakodik, tolakodik, hánykodik, rázkodik*; kölcsönösséget, kétoldalú ráirányulást kifejezők: *osztózkodik, egyezkedik, dulakodik, huzakodik, kötekedik, verekedik, veszekedik*; belső történést cselekvést jelentő s egyszeresmind gyakorító tárgyatlan (intranszitiv) igék: *gondolkodik, bizakodik, szánakodik, epekedik*.

A *-kozik, -kodik, -kodik, (-akozik, -ekedik); -kodik, -kodik* származékai a) valódi visszaható értelműek: *borotválkozik, (alkalom) kínálkozik, ígérkezik, temetkezik, törülközik, zárkózik, vetkőzik*; kölcsönösséget kifejezők: *találkozik, vagdalkozik, ölelkezik, mérkőzik*; belső történést,

huzamos vagy elaprózott cselekvést jelölő tárgyatlan (intranszitiv) igék: *csodálkozik, fogadkozik, várakozik, gyülekezik, költekezik*.

Az *-ózik, -őzik, -ódzik, -ődzik, -ozik, -ëzik, -özik* származékai valódi visszaható értelműek: *nyújtózik, mentegetőzik, rejtőzik*; kölcsönösséget kifejezők: *kergetőzik* vagy *kergetődzik*; belső történést kifejező gyakorító értelmű tárgyatlan (intranszitiv) igék: *akarózik* v. *akaródzik, hallgatózik* v. *hallgatódzik, kérődzik, változik*. Az *-ul, -ül* képzővel alapszóval alakultak a *dugul, nyomul, tárul, merül, szegül, térül*, származékokban élő tőn találjuk a *borul, tanul, feszül, kerül, szédül* alakokban.

A fenti példák igazolják, hogy a visszaható képzővel alkotott származékok jelentős hányada nem valódi visszaható igét, hanem álvisszahatónak nevezett szenvedő árnyalatú, kölcsönösséget, belső történést kifejező (huzamos, elaprózott cselekvést vagy gyakorítást kifejező) alkategóriákat eredményez. Amint a kiegészítő megjegyzések igazolják, ezek az alkategóriák is inkább átmenetiek, mintsem tiszta kategóriák: „A szenvedő árnyalatú *-ódik, -ődik* képzős igékben a szenvedő értelem visszaható igei értelemmel párosul: a szenvedő igék cselekvése azért személytelen, mert ezt egy másik (ismeretlen, meg nem nevezett) valaki, valami végzi; ellenben az *-ódik, -ődik* képzős igék esetében a személytelenség mozzanata inkább a cselekvő hiányából adódik. Például (az ajtó) *bezáratik* azt jelenti, hogy az ajtót valaki bezárja; ellenben (az ajtó) *bezáródik* inkább azt jelöli, hogy (az ajtó) egy másik cselekvő közreműködése nélkül, »magától« zárul be” (Ruzsiczky 1961. 358). A megjegyzésből arra következtethetünk, hogy az *-ódik, -ődik* képzős igék szenvedő értelme abból adódik, hogy a cselekvést más végzi, a szenvedő alany pedig elszenvedi valakinek a cselekvését. Ugyanakkor ez a cselekvés személytelen is lehet, hisz az ajtó *bezáratik valakitől, valaki által* feltételezi, hogy valaki az ajtót bezárja, de azt a valamit/valakit, ami/aki (véletlenül) az ajtó bezáródását okozza, nem ismerjük, sőt nem is tehetjük ki az ige mellé: nem mondunk ilyent, hogy az **ajtó bezáródik valakitől*. A visszaható értelmet ez esetben azzal magyarázhatnók, hogy az ajtó mintegy (ön)magától záródik be. A visszahatás azonban itt sem egyértelmű: az *ajtó bezáródik* formának valódi visszahatás esetében az **ajtó bezárja magát* szerkezettel kellene azonosnak lennie. Itt viszont nem arról van szó, hogy az ajtó önmagától záródik be, hanem arról, hogy épp a cselekvő hiánya miatt a történést úgy észleljük, mintha az ajtó magától záródna be, mert a történet okozóját, az általános alanyt (azt a valamit vagy valakit, ami okozza vagy akinek a cselekvése következtében az ajtó bezáródik) nem ismerjük. Tehát valamilyen átmeneti kategóriával van dolgunk a szenvedő és a visszaható(nak nevezett) ige között. Az *-ódik, -ődik* képzőt Cs. Nagy (1997. 286) egyrészt a visszaható ige képzői közé sorolja, amelynek jelentése: a cselekvés visszahat (*húzódik, ütődik*); másrészt visszaható alakú képzőnek nevezi, amelynek jelentése egyszerre fejez ki belső történést és gyakorító, tartós vagy elaprózott tartalmat. Az *-ódik, -ődik* képzővel alkotott származékokat D. Bartha (1958. 47–52) szenvedő jelentésű származékoknak nevezi (*betakaródik = behordatik*), Károly (1965. 279) szenvedő értelmű visszaható igeinek, a képzőt pedig intranszitiv-mediális képzőnek minősíti (Károly 1965. 23); Klemm (1942. 186–195) szenvedő jelentésűeknek tartja, és a képzőket is a szenvedő igék képzői közé sorolja; Simonyi (1895. 439) szenvedő jelentésű és reflexív alakú igéknek nevezi, a szenvedő jelentésű visszaható igék közé sorolja, és megemlíti a szenvedő igék képzőinél is, mint népnyelvi formát; Szvorényi (1876. 259) a belszenvedő igék (olyan szenvedő ige, amely az alanynak önmagában támadt szenvedését jelenti) képzőjének minősíti; *aggódik, vesződik*; Riedl (1864. 154) magára ható (visszaható igeinek), de megjegyzi, hogy ezeket, annak ellenére, hogy szenvedő értelemben is lehet használni, meg kell különböztetni a szenvedőktől, az adott példák közül pedig (*záródik, ütődik*) épp a *meggyőződik* - ‘meggyőzötté lesz önmaga által’ igét választja ki a visszahatás bizonyítására; Szenczi Molnár (1610/1866. 175–178) az *-ódik* képzős származékokat a deponens igék (alakilag szenvedő, jelentés szempontjából cselekvő) közé sorolja.

A *-kodik*, *-kodik*, *-kodik* származékokkal kapcsolatban Cs. Nagy (1997. 284) a származékszó jelentése szerint a képzőt egyrészt a visszaható ige képzőjének: *ruházkodik*, másrészt a kölcsönös cselekvést és belső történést, ezzel együtt gyakorító, tartós, elaprózott tartalmat jelentő egyéb jelentésű visszaható alakú képzőnek: *dulakodik*, *verekedik*, *gondolkodik*, *készülődik*; Simonyi (1895. 445) tulajdonképpeni reflexív képzőnek: *mosakodik*, *óvakodik*, kölcsönösséget jelölő képzőnek: *perlekedik*, és egyszerűen tárgyra át-nem hatást jelölőknek nevezi: *szánakodik*, *nyerekedik*, *gondolkodik*, *hálálkodik*; Szvorényi (1876. 259) folytonosságot vagy gyakorítást jelentő, bennhatókat képző végződésnek minősíti: *gondolkodik*, *elmélkedik*, *gyönyörködik*; Riedl (1864. 154) kölcsönös tevékenységet kifejező, gyakorító és bennható igék képzésére alkalmas képzőnek (habár a példák között ennél vegyesebb csoportot találunk: *ruházkodik*, *emelkedik*, *vélekedik*, *foglalkodik*, *verekedik*, *vendégeskedik* stb.).

A *-kozik*, *-kőzik*, *-köz* képzős származékok némelyike cselekvőnek is felfogható – írja Ruzsiczky (1961. 360), – mégis a többi visszaható igei képzővel alakult, belső történésű s gyakorító értelmű származékkal való párhuzamuk, továbbá tárgyas igét tárgyatlanra (intranszitivára) tevő sajátosságuk miatt nem a *-koz*, *-kez*, *-köz* képzős gyakorító igék, hanem az álvisszaható igék közt vesszük őket számba. Cs. Nagy rendszerezésében (1997. 287) ezek a képzők valódi visszaható jelentést hordozhatnak: *törülközik*, kölcsönös cselekvést: *vitatkozik*; belső történést: *csalatkodik*, *gyülekezik*; egyetlen példával pedig a cselekvő igéknél jelenik meg, mint a cselekvés többszörösségét, ismétlődését, elaprózottságát jelentő képző: *kiáltozik*(ik); Simonyi (1895. 447) a tulajdonképpeni visszaható és kölcsönösséget jelentő származékok mellett megemlíti a képző egyszerű tárgyra át-nem hatást jelölő funkcióját: *várazdik*, *csodálkodik*, *imádkodik*, *emlékezik* stb.; Szvorényi (1876. 259) viszontagos (kölcsönös) és bennható képzőnek tartja, ez utóbbira épp azokat a példákat említi, amelyeket Simonyi (1895. 445) egyszerűen csak intranszitiv igéknek nevez: *várazdik*, *emlékezik*; Riedl (1864. 159) a *-kodik* képző sziszegővé vált alakjának és vele azonos funkciójának tartja.

A tárgyalt képzőkön kívül Ruzsiczky (1961. 361) olykor a deverbális *-ad*, *-ed*, *-odik*, *-edik*, *-ödik*, *-dul*, *-dül*, *-amlík*, *-emlík*, valamint a denominálló *-kodik*, *-kedik*, *-kodik*, *-odik*, *-edik*, *-ödik*, *-ul*, *-ül*, és a denominális *-z*, *-l*, *-ll* képzőknek tulajdonít némi visszaható igei értelmet, álvisszaható igei tartalmat. A példák az említett képzők sorában a következők: a kezdő értelmet kifejező igék közül a *hasad*, *lázad*; *ráfanyalodik*, *odakuporodik*, *megháborodik*, *elmosolyodik*, *elvigyorodik*, *kikecmeredik*, *elpityeredik*, *elszenderedik*, *csavarodik*, *émelyedik*, *gyarapodik*, *letelepedik*; *fordul*, *kondul*, *mozdul*, *bődül*, *pendül*, *perdül*, *rezdül*; *gyülemlík*, *szüremlík*. (A denominális visszaható értelmű képzőket lásd alább).

A kategóriák közötti átjárhatóság feltételezhetően a képzők poliszemantizmusával magyarázható és azzal, hogy Ruzsiczky (1961. 345) a sokkal gazdagabb nyelvi valósággal szemben a képzőknek a legsajátosabb használatát veszi alapul. A kategóriák elkülönítésében érezhető bizonytalanság még erőteljesebb a denominális képzők osztályozásakor, amelyek egy tisztázatlan, több alkategóriát magába sűrítő álvisszahatónak nevezett igékhez „használó” származékokat eredményeznek. Idézem az erre vonatkozó megjegyzéseket: „Az ikes származékok bizonyos fokú visszaható, illetőleg tárgyatlan (intranszitiv) értelmet is kifejeznek: *bimbózik*, a. m. ‘bimbóval ellátódik, bimbóvá válik’; más példák: *csirázik*, *fogzik*, *levegőzik*, *porzik* (vö. hintőporoz), *virágzik* (vö. felvirágoz). [...] Az ikes származékok némelyike hasonlító értelmű: *gyűrűzik*, *kigyózik*, *patazik*. [...] Visszaható jelentésben a *-z* olykor *-dz*-vel váltakozik: *borsó-zik* vagy *borsó-dzik*, *sarja-zik* vagy *sarja-dzik*, a párhuzamos származékok jelentésbeli különbséget is kifejezhetnek *levelezik* ‘levelet vált’ és *leveledzik* ‘levéllel ellátódik’.” (Ruzsiczky 1961. 364). Az *-l(ik)*, *-l* képző: „Az ikes származékok az álvisszaható igékhez hasonlóan: *hajnallik* (v. ö. hajnalodik), *hírlík*, *ködlík*, *porlík*, *sereglik*, *világlik* stb. Közülük a színt jelentő alapszóból képzettek ‘valamilyennek látszik’ jelentésűek: *fehérlik*, *kéklik*, *piroslik*”. Az *-ll(ik)* képző: „Az

ikes származékok visszaható jellegűek: *sárgá-llik, feketé-llik*, a. m. 'sárgának, feketének látszik'." (Ruzsiczky 1961. 365).

Cs. Nagy (1997. 288–289) a *-z(ik), -ll(ik), -l(ik)* képzőt a cselekvő igék képzőihez sorolja, jelentésüket pedig a következőképpen határozza meg: valamivel működik, dolgozik: *zongorázik*; valamit létrehoz, valamivé tesz: *lármáz(ik)*; valamilyennek minősít, tart: *sárgáll(ik)*; Simonyi (1895. 439) az *-l, -ll*, képzők tárgyalásakor külön kiemeli az *-l, -ll* képzős ices igéket, amelyeket úgy foghatunk fel, mint az iktelenek reflexivumát: *hall:hallik; tör:törlik; porol:porlik* 'magát porral ellepi, v. porrá változtatja, porrá válik'; Riedl (1864. 164) a magáraható *-ik* képzőnek tulajdoníthatóan magáraható származékokat képző végződésnek tekinti: *vérzik*.

Az álvisszaható igékhez hasonló igék képzői a következők: *-kodik, -kedik, -ködik, -skodik, -skedik, -sködik; -lkodik, -lkedik, -lködik* 'valakinek, valaminek a szerepében működik, valamiként, valamilyenként cselekszik, viselkedik' jelentésben: *apostolkodik, búvárkodik, gyám-kodik, bátorkodik, bizalmaskodik, idegeskedik, gondoskodik, huncutkodik, békétlenkedik, udvariaskodik, kegyetlenkedik, kicsinyeskedik, csökönyösködik* stb.; *-odik, -edik, -ödik* 'valamilyenné válik' jelentésben: *gazdagodik, házasodik, izmosodik, lombosodik, világosodik, fényesedik, lelkesedik, sötétedik, erősödik, felhősödik, hűvösödik, langyosodik, rongyosodik; -ul, -ül* képző 'valamilyenné válik' jelentésben: *butul, drágul, gyorsul, vakul, bővül, értékesül, szépiül, részesül, kékiül, alakul, békiül* (Ruzsiczky 1961. 360).

A besorolásbeli bizonytalanságot igazolja, hogy a felsorolt példák némelyike az igekategóriáknál más igecsoporthoz kerül: míg az *apostolkodik, búvárkodik* álvisszaható igékhez hasonlóként szerepel az ige fajainál, ugyanaz az igitípus a cselekvő kategóriában is megjelenik: *kémkedik*, hasonlóképpen a *fehérédik, kékiül* (Ruzsiczky 1961. 201).

D. Bartha (1958. 47–52) a képzők osztályozásakor felhívja a figyelmünket a pusztán formai, alaki osztályozás néhány buktatójára is: „Az álvisszahatók között a következő jelentésárnyalatokat különböztetjük meg: a származékok egyik csoportjában a visszaható képző *funkciója csupán a tárgyra nem hatás*, vagyis az ige tárgyatlan voltának jelölése: *gondolkodik, fenyegetőzik*. [...] Legtöbb joggal azonban azokat a származékokat nevezhetjük álvisszahatóknak, amelyek mástól eredő cselekvésnek az alanyra hatását fejezik ki, ezek tehát valóban *csak az alakjuk szerint visszahatók, jelentésük szerint azonban szenvedő igék*: *eladódik, kitudódik, kicserélődik* (kiemelés tőlem F. F. R.).

Megfigyelhettük, hogy a képzők osztályozása során az alaki szempontú osztályozás szerinti visszaható képzők a képző és a származékszó jelentését tekintve számos igitípust képezhetnek, amelyek a cselekvés és visszahatás, a szenvedés és visszahatás, a történés és visszahatás között átmeneti fokozatokat eredményeznek. Azt is megfigyelhettük, hogy a visszaható képzős igék nagyon kis hányada jelöl valódi visszahatást, és a valódi visszahatáshoz viszonyított álvisszahatónak minősített származékokat leggyakrabban azzal az indoklással sorolják a visszaható igekategóriába, hogy belső történésűek, ugyanakkor képesek arra, hogy tárgyas igét tárgyatlanná, intranszítívá alakítsanak át.

A visszaható képzők osztályozása alapján levonható tanulságok is igazolják Károly (1967. 189) azon megállapítását, miszerint nem a visszahatás, hanem az intranszítív jelleg lehetne az a szempont, amelyhez viszonyítva egyértelműbb alkategóriákhoz juthatnánk. A deverbális igeképzők szokásos kategorizálását (gyakorító, mozzanatos, kezdő, műveltető, szenvedő, visszaható, ható igék képzői) amiatt nem tartja célravezetőnek, mert az osztályozás három alapja: a cselekvés tartósságának vagy mozzanatosságának kifejezése, a cselekvésnek a cselekvés alanyához és tárgyához való viszonya és a cselekvés lehetőségének vagy képességének kifejezése nem vezet egymást kizáró részosztályokhoz. Ennek következtében a *nyalakodik* például egyszerre fejezhet ki gyakoritást és visszahatást. Az igék képzők szerinti osztályozása

helyett olyan felosztást javasol, amelynek révén a kategóriák egymást kizáró részrendszert alkotnak. Ilyennek tekinti a gyakorító-mozzanatos; intranszítív-tranzitív, ható igék hármas osztály szerinti csoportosítást, mert ebben az esetben az osztályok „a hozzájuk tartozó képzők lexikológiai jelentése, szintaktikai szerepe, valamint az igealakok paradigmarendszerében elfoglalt helyzete szempontjából egy-egy külön részegységet alkotnak”. Eszerint az intranszítív jelleg a visszahatáshoz viszonyítva magasabb szinten lévő főkategória, tehát a visszaható ige alárendelt csoportja az intranszítív igéknek, ezzel szemben az intranszítív igék csak álvisszahatónak minősítve sorolhatók be a reflexív igék csoportjába. Ennek a kérdéskörnek a tisztázása az intranszítív képzők keletkezésének rövid áttekintését igényli.

2. Az intranszítív képzők keletkezéstörténete, fejlődése

A visszaható képző keletkezéstörténetének taglalása során gyakran találkozunk azzal a felfogással, hogy a finnugor eredetű visszaható képző az alapja a később kialakuló intranszítív képzőinknek. Simonyi azonban (1895. 439–457) az eredeti fgr. *v-* reflexív képzőről megjegyzi, hogy „kevés magyar igében maradt fenn változatlanul, és ezek sem valóságos visszaható jelentésűek”. Ilyenek: *hírhēv-* (*hírhēvék*, *hírhészik* NySz.) a denominális *-h* igeképzővel, mintegy ‘hírli magát, híressé teszi magát, sich bekkant machen’; *-haraguv* (*-ék*, *-és*): mintegy ‘haragítja magát, sich ärgern’. A továbbiakban a visszaható igék képzőinek osztályozásakor Budenczre hivatkozva a *v-* képző meglétével magyarázza azok visszaható jellegét: „Szintén fel kell tennünk, hogy megvolt valaha a reflexív képző a *hallik* ‘auditur’, *törík* ‘frangitur’ igékben, s ezeket nagy valószínűséggel magyarázta Budencz a **hall-v-ik*, **tör-v-ik*-féle alakokból. Ezt bizonyítja például az is, hogy a *hallik* igének a vogulban *χūlaβ* felel meg, míg a tranzitív *hall* a vogul *χūl*-nak (Simonyi 1895. 439–440). Az *-ódik*, *-ődik* és az *-ozik*, *-ezik* képző *-v* elemének bizonyítására a **hányovdik*; *nyomovdik*, **nyujtovzik*, **rejtevzik* (1895. 441–442) alakokat példázza Budencz alapján. Simonyi az *-ik*-et a reflexív és passzív igék „rendes személyragjának” minősíti, Riedl pedig (1864. 157) az *-ik* végződéssel kapcsolatban megjegyzi, hogy eredete szerint harmadik személyű rag, de funkciója szerint magáraható képző, amely szemben az átható igékkel, magáraható igéket képez: *bízik:bíz*; *porlik:poroz*, *porol*; *vilákol:világlik*; *fesel:feslik*; *fényel:fénylik* stb.

Bárczi (1990. 47–49) magyarázata az ikes ragozásról mintegy összefoglalja a fentiekben észlelhető bizonytalanságot. A visszaható igeragozás kialakulását az ősmagyar kor nyelvi eseményei közé sorolja, amely időben „nem nagyon sokkal követhette az alanyi és tárgyias igeragozás szétválását, esetleg azzal nagyjában egykorú”. Bárczi a visszaható igeragozást, amely sohasem teljeseedett ki nyelvünkben, az ikes ragozással azonosítja, és megjegyzi, hogy ez csak egyes számban és csak a jelentő mód jelenben és elbeszélő múltban, feltételes és felszólító módban különbözik az alanyi ragozástól. A későbbiekben az ikes ragozás kialakulását fejtegetve beismeri, hogy egyik magyarázatípus sem kielégítő. Idézem Bárczitól az idevágó részt: „...valamikor ilyen tárgyias szerkezet élt: *fa törík*, s ennek a jelentése az lett volna ‘ők a fát eltörík’. [...] Amikor aztán egyrészt a tárgyias ragozás elvált az alanyitól, másrészt a tárgyrag kötelezővé vált, a *fa törík* szerkezetben a *fa* részt a nyelvérzék nem tárgynak, hanem alannak érezte, mert ugyanekkor még a hagyomány fenntartotta ezt a mondattípust, de általában már a tárgyrag kitétele kötelezővé vált. Ennek következtében a *fa törík*-ben az állítmány visszaható értelmet nyert. [...] Időközben a *törík* átrendeződött a tárgyias sorba, s ezért a *fa törík* különleges kifejezéssé vált, mert ha tárgyias az állítmány, a tárgynak ragosnak kell lennie, és ha a tárgy határozatlan, az állítmánynak kellene alanyi ragozásban lennie, [...] a *fa törík* hagyományos kifejezésípus teljesen szabálytalanná vált, illetőleg nem illeszkedve bele a kialakuló rendbe, ennek a kifejezésnek keletkezett új értelmezése, melyben a ragtalanság (a névszón) és a tárgyias ragozás (az igrén) új értelmet kapva egy új ragozási típusnak lett a kikristályosodási alapja”

(Bárczi 1990. 47). Bárczi a magyarázatot követően a következő kételyeit fogalmazza meg: „az ikes ragozás voltaképpen visszaható ragozás, a *törík* azonban a magyar szemlélet szerint (és nyilván a régi magyar szemlélet szerint) sem igazi visszaható. *Tehát a visszaható ragozás kiindulópontja nem is lett volna igazi visszaható alak. A törík-et ugyanis álvisszahatónak tekinthetjük, a fa nem magát töri el, hanem – a szenvedőhöz közelítve – mintegy eltöretik, homályban hagyva az eredethatározót, a törés okát, előidézőjét.* Ez az ellenvetés sem áthidalhatatlan. Az álvisszahatók és a valódi visszahatók között igen szoros a rokonság, s a *törík* típus (*hallik, érzik* stb.) közel van ahhoz, hogy valami mintegy magától törík el. Ezért lehetett a funkciók lehiggadásával és a kategóriák élesebb szétválásával ez az igealak egy visszaható ragozás kiindulópontjává” (Bárczi 1990. 48) (kiemelés tőlem F. F. R.). Bárczi tehát épp a magyarázat gyenge pontjára utal akkor, amikor megfogalmazza, hogy valamely kategória kialakulása pillanatában álnak (álvisszahatónak) minősül egy pontosan nem bizonyítható valódi visszahatáshoz képest.

Károly (1967. 206) tovább értelmezi a Bárczi által felvetett gondolatot. Abból indul ki, hogy a magyar nyelv kettős bázisú, de alapvetőbb benne az intranszitiv bázis. Ezt a következő tényekkel igazolja: „a) tranzitív képzőink használata szabályosabb, grammatikaibb [...] b) tranzitív képzőink alakja ősből és kiegyensúlyozottabb, egyöntetűbb: -T, (csak ritkábban más); intranszitiv képzőink többfélék, s ilyen szerepben későbbiek, nem finnugor eredetűek, másodlagosak; c) szenvedő képzőinket is tranzitív képző segítségével hozzuk létre: *at+ik*; d) sokkal több olyan tőszavunk van, amelyet tő és tranzitív képző kapcsolatával is ki tudunk fejezni, mint fordítva: tő és intranszitiv képző kapcsolatával. [...] Az eredetibbnek vehető magyar intranszitiv bázisból arra következtethetünk, hogy az a felfogás helyénvalóbb, amely intranszitiv képzőinkben nem keres valami lappangó visszaható képzőt, hanem a gyakorító képző másodlagosan alakult funkciójával magyarázza kialakulásukat. A gyakorító képzők intranszitiv funkcióját az *-ik* végződés szilárdította meg. Igaz, hogy ez csak a harmadik személyben található, viszont: 1) kétségtelen, hogy a beszédben ennek a személynek a használata a domináns, 2) intranszitiv képzőink alakilag lényegében már a kódexek korában elkülönültek a gyakorító képzőktől”.

A visszaható ige képzésének tárgyalásakor D. Bartha (1991. 95) a korábbi keletkezéstörténeti és osztályozási szempontokkal ellentétben a főcsoportok megállapításában a Károly által képviselt szemléletet érvényesíti. A visszaható képzést az aktív intranszitiv igeek kategóriájában tárgyalja és kiemeli, hogy az „e kategóriába tartozó származékokban, a *tárgyatlanság közös grammatikai funkciójának kívül, a képzőhasználat is közös*, vagyis ugyanazok a képzők különböző funkcionális altípusok igeinek képzésére szolgálhattak” (kiemelés tőlem F. F. R.). A visszaható megnevezést csak a valódi visszaható ige típusának a jelölőjeként használja, a ma szokásos álvisszaható igeek kategóriájába tartozó igeeket pedig reflexív jellegű bennhatóknak, illetve a tranzitív igeek kategóriájában tárgyatlan igeeknek nevezi.

A visszaható ige ősmagyar kori képzéséről D. Bartha a következőket írja: „Ősi eredetű képzője az ómagyar kor kezdetén még néhány származékban kimutatható *-v*, melynek ősmagyar kori előzménye a **-β* uráli örökség. [...] Talán az ősmagyar korban keletkezett igeek egyike őrződött meg a *tilov-*: *se abstinere* igében: HB. *tiluvt*, melyről azonban az is föltehető, hogy ikes ragozása teszi visszaható jelentésűvé, s analogikusan került az *sz*-szel és *d*-vel váltakozó *v*- tövű igeek sorába. A visszaható képző *v* (*<-β*) az ómagyar korra (valószínűleg az ősmagyar kor befejező szakaszára) elavult” (D. Bartha 1991. 96). A primer képző az *-ul, -ül* képzőbokr magánhangzós elemébe olvadhatott be diftonguson keresztül: fgr. ** -β + -l > -ul/-ül*.

Az elavulóban lévő *-v* képző mellé az ősmagyar korban funkcióváltással alakult ki a gyakorító *-kod, -ked, -köd* és *-koz, -kez, -köz* képzőbokr, és ezek ikes ragozású változatai váltak visszaható képzőkké. A korai ómagyar korban a visszaható képzőállomány hasonlóképpen gyarapodott: az eredetileg gyakorító funkciójú primer *-d*, és *-z*-hez hozzátapadt középső nyelvválású

tővéghangzóval keletkezett *-od, -öd, -öd* és *-oz, -öz, -öz* előhangzós képzőváltozatok *ik*-kel bővült alakjai az *-odik, -ödik, -ödik, -ozik, -özik, -özik* alkalmassá váltak a visszahatás kifejezésére. (D. Bartha 1991.96) A korai ómagyar kori adatokban tulajdonképpen visszaható ige alig akad: előző korszakbeli alakulás lehet a *fürdik* ige, amelyben visszaható jellegének alaki kifejezője az *-ik*.

A reflexív jellegű bennható igék közül, noha csak kései ómagyarkori adatban fordul elő, alapszava szerint uráli örökségnek tekinthető és ősmagyarkori lehet az *indul* ige; JóK. 139: *indoltatykuala*; és az ugor kori alapszóból képzett *menyül*: 1488: *ky menieth* ‘kificamodott’; JóK. 146: *menekethetykuala*. A korai ómagyar korszak adataiban bennható igék képzőjeként csak az *-ul, -ül* fordul elő, ez is csak denominális származékokban: ÓMS.: *Scegenul* ‘szégyenül’. A gyakorító képzőkből intranszitiv funkciójúvá alakult *-odik, -ozik, -kodik, -kozik* képzőkkel létrejött származékokat nem találunk a korszak írott emlékeiben, de kései ómagyar kori gyakoriságuk előzményeket feltételez (D. Bartha 1991. 97).

A tranzitív tárgyatlan ige képzésében a gyakorító képzőből alakult intranszitiv képzők vesznek részt. Késői előfordulása ellenére ősmagyarkorinak minősíti D. Bartha (1991. 101–102) a *könyörül valakin* szerkezetet, amelynek ige-tagja keletkezésétől kezdve tárgyatlan tranzitív ige-ként élt. Alapszava nem mutatható ki az adatokban, a hozzá járuló *-ul, -ül* képző pedig korábbi, mint a gyakorító képzőből keletkezett intranszitiv képzők. JóK. 13: *lelenek...* egy betteget, *kyn kenjerewle* zent ferenc. A *gyönyörködik valamiben* is feltehetően ősmagyar kori, alapszava melléknévi igenévként fordul elő korai szórványemlékeinkben: 1121: Genuru szn. (MNy. 23. 364); a kései ómagyar kori első adatában a maival azonos határozói vonzattal használatos (BécsiK. 224.: *Iay nektec kic gènerkèttec* Syonban).

A fenti történeti részből levonható egyik alapvető következtetés az, hogy az elavult és az *-ul/-ül* képzőborkorba olvadt primér *-v* visszaható képzőn kívül az ősmagyar korban és a korai ómagyarban keletkezett visszaható, aktív bennható és tranzitív tárgyatlan képzőink gyakorító képzőből alakulva váltak intranszitiv funkciójú képzővé. A példák alapján is megfigyelhettük, hogy *-ul, -ül* képző funkciója sem tisztán visszaható, hanem gyakran mediális. Ennek tisztázásához a képzőhasználat jellegzetességeit és az igenemek rendszerét kell nyomon követnünk.

3. A képzőhasználat jellegzetességei

A visszaható képzők ősmagyar kori állapotának vizsgálata alapján témám szempontjából lényeges következtetések vonhatók le. Az ősi örökségre visszavezethető *-v* képző létrehozhatott az intranszitiv ige-kategória más alosztályába tartozó származékokat is, és ez rokon nyelvi megfelelések alapján is igazolható: vog. *χūl*- ‘hall’: *χūlaβ*- ‘hallik’; md. *tēje*- ‘csinál, tesz’: *tējeve*- ‘keletkezik’; md. *kado*- ‘hagy’: *kadovo* ‘marad’; finn. *näke*- ‘lát’: *näky*- ‘látszik’, *tunte*- ‘érez’: *tuntu*- ‘érezik’ (D. Bartha 1991. 96, Budenz UgAl. 92; Szinnyei NYH.⁷ 76; Lehtisalo MSFOu. LXXII, 46; Bárczi TihAl. 182. alapján). Megfigyeléseink alapján úgy vélem, feltehetjük a kérdést, hogy vajon nemcsak szemlélet kérdése-e, hogy ezeket a megfeleléseket annak bizonyítására használjuk fel, hogy a visszahatás nézőpontjából a vog. *χūl*- ‘hall’: *χūlaβ*- ‘hallik’ párhuzammal a *hall*: *hall-v-ik* igepár utóbbi tagjának visszaható jellegét bizonyítjuk, vagy úgy fogalmazunk, hogy az eredeti visszaható képző létrehozhatott az intranszitiv ige-kategória más alkategóriába tartozó származékokat is, (mint ahogy D. Bartha magyarázza (1991. 96), vagy feltételezzük, hogy a visszaható ige-kategória a intranszitiv ige-kén belül csak alkategória, és a visszahatónak nevezett képző eredetileg is párhuzamosan több funkciót tölthetett be. Ez azt jelentené, hogy nem feltétlenül a visszaható képző vált alkalmassá az intranszitiv jelleg jelölésére, hanem az eredeti képző maga volt olyan jellegű, hogy egy időben létrehozhatott az intranszitiv ige-katóriába tartozó különböző altípusokat is, és ezen belül

visszaható igéket *is*. Tehát nem csak a funkciók elsődlegességéről lehet szó, hanem a képző poliszémiájáról is. Ugyanígy a primér *v*-t tartalmazó *-ul*, *-ül*, reflexív funkciójú képzőről is megállapították, hogy létrehozhatott az intranszitiv igekategória más altípusaiba tartozó származékokat is. Nem lehet véletlen, hogy adataink szerint az *-ul/-ül* képzős származékok között *csak* olyanok szerepelnek, amelyek nem valódi reflexív, hanem mediális vagy reflexív jellegű bennható igék, azaz az intranszitiv igekategória más altípusaiba tartozó származékok: *menyül, szégyenül, indul*.

Ezt a nézőpontot erősítik a képzők funkcionális sajátosságaira vonatkozó magyarázatok. D. Bartha (1991. 77) szerint az elemi képzők keletkezésének távoli korszakában „funkciójuk körvonalatlan, meghatározatlan jellegű lehetett, *a képző bizonytalan jelentéstartalmú végződésnek módosította az alapszó jelentését valamilyen, az adott kifejezési igénynek pillanatnyilag megfelelő irányban.*” (kiemelés tőlem F. F. R.). Annak ellenére, hogy a funkcionális differenciálódás során kialakultak és megrögződtek a képzők használati szabályai, a képzők ősi poliszemantizmusa sokáig megőrződhetett.

Az aktív intranszitiv igekategóriára a magyarban is jellemző, hogy a tárgyatlanság közös grammatikai funkcióján túl, ugyanazok a képzők különböző funkcionális altípusok képzésére szolgáltak: ennek csak egyik válfaja a tulajdonképpeni visszaható ige (D. Bartha 1991. 95–96), amely a cselekvésnek az alanyra történő visszairányulását fejezi ki, s amelynek előfordulása az aktív intranszitiv igekategórián belül ebben a korban viszonylag ritka: pl. JordK.: 778: *borothvalkozának*.

Érdeemes ebből a nézőpontból megközelítenünk az *ikes* ragozás kérdését is. Az *-ik* végződés megnevezése nem következetes a *Magyar nyelv történeti nyelvтанában* sem. Egyrészt visszahatóst kifejező *-ik* személyragnak minősítik (D. Bartha 1991. 94), az igék tárgyatlanság- mediális, mediális-reflexív (az *-ul/-ül* képzők „éppen úgy fejezik ki az igék mediális-reflexív voltát, mint az *-ik*”) jellegét kifejező szóvégnak, vagy a tárgyas cselekvő igét történést kifejező igévé alakító végződésnek tekintik (E. Abaffy 1991. 125–127).

Az *ikes* ragozás kialakulásának magyarázata is azt tükrözi, hogy az átértékelődést követően az *-ik* egyrészt a tárggyal történik valami (történés, állapotváltozás) jelentést hordozza, ezen belül pedig a mediumot, passzívumot és reflexívumot fejezheti ki a közlés igényének megfelelően. Ezeknek az igitípusoknak mindegyike intranszitiv. Így a magyarázatok is rendszerint a szenvedő, mediális és visszaható igék tárgyatlanságának következményeként értelmezik azt, hogy az *ikes* ragozás a tárgyatlanság mellékértelmét is magára vette.

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy az *-ik* személyrag átértékelődését követően új speciális szerepet nyert, de ez a képzők poliszémiájához hasonlóan nem határozottan körvonalazott jelentés lehetett, hanem a grammatikai szerkezet változását jelző szituatív funkció, amely nem minden esetben járt együtt szemantikai specializálódással, és a szövegkörnyezettől és az alapszó irradiációjától függően tárgyatlanságot, történést, állapotot, állapotváltozást, ezen belül medialitást, szenvedést és visszahatóst jelölhetett. (Ezt megerősíti az a nyelvtörténeti tény, hogy *ikes* használatban a gyakorító képzők funkcióváltással visszaható képzőkké minősülhettek). Feltételezhetően sem a primér visszaható képzőnek, sem a személyragból átértékelődött *-ik* végződésnek nem egyetlen, jól körülhatárolt funkciója lehetett, hanem változatos árnyalatok kifejezésére alkalmas végződésnek a közlési igénynek megfelelően módosította az alkotott származékok jelentését. Ha az *ikes* ragozás létrejött a határozott és határozatlan ragozást megelőzően vagy azzal párhuzamosan történhetett, akkor elképzelhető, hogy a személyragos és személyragtalan igék kettős funkciója (targyas-targyatlan) az *-ik* végződés átértékelődése során megbomlott: az *-ik* elsődlegesen a tárgyatlanság (ezen belül a történés, a medialitás, a passzivitás, a szenvedés) funkcióját hordozta.

4. Az igenemekkel kapcsolatos szemlélet változása a nyelvtantörténetben

Az osztályozási szempontok problematikussága az igenemek rendszerezéséhez is elvezet. Eredeti kérdésünk az volt, minek tulajdonítható, hogy a valódi visszaható igék mellett a visszahatók kategóriájába bekerültek az álvisszahatóknak nevezett igék is, vajon lehet-e a visszaható kategórián belül egyértelmű alkategóriákhoz jutni, és milyen osztályozási szempontokat kellene alapul venni ehhez?

Tanulságos lesz megvizsgálnunk régi nyelvtaníróinknak az igenemtípusok árnyalására irányuló törekvéseit, amelyek szemléletileg épp a magyar nyelvnek a más nyelvektől való különbözőségére hivatkozva sok szempontból eltérnek a későbbi álláspontoktól.

Az igeosztályt jelölő reflexív terminust először Révai használja (1806. 542–543). Az igenemeket két nagy csoportra osztja: 1. *prima verborum genera*, 2. *secundana verborum genera*. Ez utóbbi csoportba az inchoatív, mutatív mellé kerülnek a reflexív igék: 1) *reflexa activa*, melyekben a cselekvés ugyanazon dologhoz mint alanyhoz és tárgyhoz viszonylik: emelkedik, fényesedik; 2) *reflexa passiva*, melyek az alanynak maga okozta szenvedését fejezik ki: fojtódik; 3) *reflexa neutra*, melyek az alany cselekvését mintegy tiszta állapotban mutatják, pl. gondoskodik. A *secundana verborum genera*hoz tartoznak még: a *verba reciproca* (*barátkozik*), a v. *factitiva* (*taníttat*), a v. *potentialia* (*futhat*).

A Révait megelőző nyelvtanokban is érvényesül az aktívum, passzívum, neutrum szerinti hármas felosztás, de nem találjuk meg a reflexív terminust. Sylvester (1539. 57) latin alapokra épülő, de a magyar nyelv sajátosságaira figyelő grammatikájában a következő igenemeket sorolja fel: „Actium, Passium, Neutrum Deponens, Commune”. Ezeket alaki szempontból osztályozza. A neutrumok közé sorolja a tárgyatlan nem cselekvő igéket: *sedeo*, ülök. A neutrum passzívumot és a deponens igéket a következőképpen jellemzi: „Neutrum passium dicitur, quod partim neutri, partim passivi generis vocem habeat, vt: gaudeo, örülök; gaudes, örülsz, gausius sum, örülök. Deponens est, quod in r desinit, vt passium: sed ea demta, desinit esse latinum: vt. loquor, szólok; sequor, követek.”

Szenczi Molnár Albert nyelvtana (1610. 176–177) a cselekvő tárgyatlan igéket sorolja a verbum neutrum osztályába, s annyit jelez, hogy ezeknek az igéknek nem lehet passzívuma: „jár, ambulat, megyen; sétál: spaciatur; jó:venit; ül: sedet.” A szenvedőknél nem jelöl meg alkategóriákat, a deponens igékről pedig a következőket írja: „Verbum deponens est, quod passivam significationem fere deponit, ut: őrizkedik, cavet sibi, custodit sese, custoditur a se ipso; tusadokik, luctatur; bántódik, dolet, tristatur; kevélykedik, superbit, születik, nascitur.”

Pereszlényi (1682. 459) négy igeosztályt különböztet meg: az aktívumot, neutrumot, passzívumot és külön osztályként említi a visszaható jelentésűeket: „quae significant actionem eiusdem in deipsum, sicut apud Hebraeos verba Hophal, ut: *tartózkodom*, teneo me, ipsum, *őrizkedem*, custodio me ipsum”. A cselekvő és mediális igepárokról jelentéstani szempontból a következőket írja: „Quaedam verba dupliciter habent tertiam personam ut Romol et romlik, romlok. Videntur talia verba fecundum terminationem ik, impersonaliter moveri, ficut curritur, a curri; nam et significationem habent quafi passivam, fic et lovollik a lovok Iaculor, hámlik ab hámto, decortico, telik a toltok funkod, férfzik, a fértem laedo. (sérszik, sértem) A víz mennél magoffabb helyről jó a csiven, annál fellyebb lovollik. Pázm. Mig hámlik a hársfa addig hámtds” (1682. 506).

Gyarmathy (1794. 157) tizenkét igenemet sorol fel több szempont szerinti osztályozásban. A cselekvő és szenvedő mellett megemlíti a lételt kifejezőket és a ki nem ható *igéket*. „A Kinemhatók olyan tselekedetet vagy fzenvedéft jelentenek, melly a’ tselekedőt vagy fszenvedőt magát egyedül illeti, és másba, vagy egyébbe nem megyen által, ugyan azért nintsen

fszenvedőjük. [...] Némelly Ki-nemhatók költsönös időfzókna is nevezetethetnének (Verba reciproca) ha a Francziák módját akarnók a'ba követni. p.o. m'aproche, közeledem, je m'augmente, nevededem, je me change, tserélödöm, je me finis, végződöm, je me fonds, olvastodom, je me romps, törödöm, je m' encourage, bátrandom, je me defie, kétségeskedem, je me trompe tsalodom” (1794. 195).

A Debreceni grammatika (Domokos-Benedek-Sziksai-Gál 1795) a lételt jelentő, cselekedő és szenvedő igék mellett az állapotjelölő igéket különíti el, amelyek „a személybenn vagy dologban, tsupán magábann, hol kezdődő, hol véghezmenő, de másra ki nem ható tselekedetet, szenvedést; és így annak a személynek vagy dolognak az állapotját jelentik; p.o. fázik, hízik, lágyul, betegeskedik, pirosodik. Az ilyen igék továbbá hol a Tselekvőknek, hol a Szenvedőknek formáji szerint változnak: melyre nézve neveződhetnek átaljában: Közép Igéknek: Különösen pedig azokat, a melyek a Tselekvő Igék formája szerint változnak, mint: lágyulok, lágyúlsz, lágyúl, nevezhetjük: Közép Tselekvőknek; a melyek pedig a változásbann a szenvedőket követik formájokra nézve, mondhatjuk; Közép Szenvedőknek, mint: fázom, fázol, fázik”.

Verseghy Ferenc (1818) nyelvtana mintegy összefoglalja az eddigieket: „A középrendű ige, avvagy neutrum, melly lételt, mint van, vagy levést, mint leffz, vagy olyan szenvedést, melly külső okból nem ered, mint betegszik, aggódik, alszik, vagy olyan cselekedetet jelent, melly sem külső okból nem támad, sem külső tárgyat nem illet, mint jár, vigyáz. A középrendű igéknek legnagyobb részét művelő igékre (‘tárgyas igék’) lehet változtatni és ezek *változható középrendű*eknek neveztetnek. Ilyen középrendű ige. *mozog*, mellybül a művelő ige *mozgat* ered. A többiek *változhatatlan középrendű*ek, mint *álmodik, hízelkedik*, amelyekből művelő igét formálni nem lehet.” A művelő igék között megemlíti a *maga* névmással alkotott szerkezeteket, amelyek igei alaptagját viszontagos művelőnek nevezi: szereti magát.

Fogarasi (1843. 197–269) az addigi nyelvtanokban által középrendűnek (neutrum, lételt kifejező ige) felfogott igéket jelentéstani kritériumok alapján értelmezi: „A mi nyelvünkben, igen is, van közép ige, de ez egészen más”. Az igéket két nagy osztályra bontja aszerint, hogy lételt vagy munkásságot jelentenek. A lételt kifejező igéket a következőképpen határozza meg: „A *lételt jelentő* igék valamely alanynak (önnönnek – subjectumnak) lételét, vagy léte változását jelentik, anélkül, hogy ezen változás mással, azaz valamely tárggyal közöltetnék; innét ezeket *alany* vagy *ki nem ható* igéknek mondjuk [...] p.o. (én) megyek, állok, a madár repül stb. Legnevezetesebb ezek közül, mely magát a tiszta lételt jelenti, és főlegesen lét-igének hívatik, t. i. van (lenni)”. A cselekvő, „munkásságot jelentő igék” kategóriájába sorolja a tárgyas igéket, amelyek „oly változást jelentenek, mely az alanyon (mint okon) kívül még máson, valamely tárgyon is véghez megyen; s ezért azon igéket *tárgyi*, vagy *ki-* vagy *átható igéknek* nevezzük, p.o. én könyvet olvasok, a kertész fát ültet.” Ennek két típusát különíti el aszerint, hogy a tárgy határozott: „a tárgy világosan ki van mutatva”, vagy határozatlan: „csak általában mondatik, avagy értetik valamely tárgy”.

A létigék és a cselekvő igék közötti átmeneti kategória Fogarasi munkájában a *szükséget jelentő* összefoglaló elnevezést kapja. Két típusa van: 1) szenvedő létel igék, szenvedő át nem ható és 2) szenvedő átható igék. A szenvedő létel igékben „a létel és munkásság (alanyiség és tárgyiség) *együtt* összevegyülten mutatkozik, a midőn az alany bizonyos létele *szükségből* vagyis idegen munkásságból eredettnak látszik, az *alany* tehát maga *tárgy* is egyszersmind, p.o. ha csak ezen lételi képleteket mondom is, hogy alszom, álmodom, már ezekben is van valami szükségbeliség, mert nem szabad akaratomtul függ, ‘aludni’, ‘álmodni’, de ezen szükségbeliséget még világosabban érezzük ezekben: melegszen (p.o. tűznél), összerogyom (p.o. testi gyengeség miatt), a ház leomlik (valamely munkáló ok által); tehát mind ezen esetekben, bár nem világosan, az alany mondott lételei s változásai idegen munkásság és szükség által föltételezvék, tehát nem tiszta az ily létel, nem az alanytól ered, hanem szükségbeli, kénytelen, szenvedő. Ezért van a

magyarban még magok az át nem ható ugyanazon igék között is lényeges különbség, ha 'ik' (szükségbeliséget vagy szenvedést mutató rag) járul hozzá, po. *omol, omlik*; (magában) *fölmelegül*, és a (tűznél) *fölmelegszik*; az ember *hajol* és az ág *hajlik*, barátunk *elvál* és a fa héja *elválík*) stb., „ámbár más nyelvekben a mondottakat többnyire azonegy szó fejezi ki.” A szenvedő átható igékben „az alany bizonyos létele, s változása világosan idegen munkásság, – tehát szükségesség – és szenvedésből ered, p.o. én (másoktól) *gyaláztatom*, a családság (a törvény által) tilalmaztatik.”

A törzsforma szerint felosztott három csoport mellett Fogarasi (1843. 259) külön osztályozza a ragozott formákat. Ennek eredményeként a törzsformának tekintett szenvedő lételégék mellett a tárgyias igékből ragozással nyerhető szenvedő formákat különíti el: 1) külsőleg szenvedő forma: záratik, üttetik, adatik; belsőleg szenvedő forma: záródik, ütődik, adódik; középforma: zárkózik, ütközik, adakozik. Ez utóbbiakhoz a következő megjegyzést fűzi: „Ez az igazi középforma, a melynek t. i. jelentése mintegy a cselekvés és a szenvedés között van. Ide mutatnak a betűk, melyek maga a 'köz' szó, ik-kel tétetvén össze, németül teljességgel nem tudjuk általánosan kifejezni, hanem csaknem minden szót külön és másképen p.o. zárkózik, ütközik, adakozik, ígérkezik, mutatkozik, temetkezik, építkezik. Tehát ezen formát úgy kell tekinteni, mint lánczemet az átható és átnemható igék között” (Fogarasi 1843. 260). A maga névmással alkotott visszaható szerkezetet Fogarasi (1843. 261) a tárgyra ható formákhoz tartozónak tekintti, és a visszamutató névmások tárgyejtéseinek nevezi. Megemlíti, hogy az *üti magát* szerkezeteket visszaható igéknek nevezik, de nem tekinti igeformáknak, mert „a mondott szókkal soha össze nem olvadnak, azaz nem belsőképen hajlítatnak”. Kiemeli azt is, hogy a magyarban ezek a szerkezetek mást jelentenek mint a belső szenvedő vagy a középformák: „akár ütődik, akár ütközik, egészen más mint üti magát.”

Szvorényi (1846. 121–122) jelentéstani kritériumok alapján három csoportba sorolja az igéket: „1) Cselekvő ige (aktivum), mely azt jelenti, hogy cselekszik valamit, cselekvő állapotban van az alany, pl. János ír 2) Szenvedő ige (passivum) mely azt jelenti, hogy szenved valamit, vagy szenvedő állapotban létezik az alany, pl. A gonosz megbüntettetik, a meddő fa kivágatik; a beteg kínlódik; a bűnös gyötrődik. 3) Középigé (medium), mely azt jelenti, hogy az alany némileg cselekvő, némileg szenvedő állapotban van, azaz, hogy részint tesz valamit, részint történik vele valami, pl. a megcsalt ember bosszankodik; a bor vízzel összekeveredik; a gyermek gyakran csuklik; a fa szétágazik, bimbózik, virágzik.” A cselekvő igék lehetnek átható (tranzitív) igék, és bennható (intranszítív) igék, ez utóbbi „az alannak benmaradó, azaz másra ki nem ható cselekvőségét, állapotát, vagy lételét jelenti, pl. János sétál; a falevél mozog; a Tisza apad; az ég borul; a ház épül.” Ide tartoznak a létigék is. A szenvedő igék külszenvedők és belszenvedők lehetnek, a külszenvedők „az alannak kívülről vagy másról rá ható szenvedését jelenti, pl. a rossz fa a kertész által kivágatik, a bűnös lelki ismeretétől gyötörtetik”, amelyek cselekvő igéből képezhetők, a belszenvedők pedig „az alannak önmagában támadt szenvedését jelenti, pl. a kárvallott bántódik, aggódik, a beteg kínlódik, gyötrődik, a szegény ember bajlódik, vesződik (Szvorényi 1846. 124). A középigék mindig *-ik*-kel végződnek, természetesen nem tartoznak ide azok az *-ik* végződésű igék, amelyek kül- és belszenvedők, és két csoportba sorolhatók: közép-cselekvő és közép-szenvedő. A közép-cselekvő vagy neutro-activum, „melynek jelentménye inkább a cselekvésre mint szenvedésre hajlik, pl. a jámbor munkálkodik és imádkozik, a vásott gyermek csúfolódik és verekszik, a zerge neki iramlik, nagyokat szökik, némely ember csak eszik, iszik, játszik, a máséval takarózik”. A közép-szenvedő igék (neutro-passivum) „jelentménye inkább szenvedőre, mint cselekvésre hajlik, pl. a régi bor megavasodik, a hús nedves időben megereszkedik, a szegény szűkölködik, idővel a vas is megvásik, az ember lassanként megöregszik, a részeges örökké szomjazik, nem mind arany, ami fénylik”. A bennható kategórián belül említi a reflexív igéket, amelyek a csoporton belül kivételt képeznek abból a szempontból, hogy az egész csoportra jellemző tárgyatlanság ellenére, főként igekötős

használatban *maga* névmással kifejezett tárgyat kaphatnak: én jól érzem magamat, te elbúsulod magadat stb. Ezekben a szerkezetekben az ige azt fejezi ki, hogy a cselekvés magára az alanyra hat vissza. Reflexívnek tekinti Szvorényi azokat a bennható és átható igék között átmenetet képező középigéket, amelyek úgy hatnak vissza az alanyra, hogy „az, mint tárgy az igében lappang, pl. a tiszta ember minden reggel mosdik, azaz mossa magát; a pótrás malac jobban hánykolódik azaz hányja magát.” (Szvorényi 1846. 124). Az alkategóriák néha egybemosódnak, épp azon igék esetében, amelyeknek kategorizálása ma sem egyértelmű: a belszenvedő igék, amelyek az alanynak önmagában támadt szenvedését jelentik (kínlódik, gyötrődik, bajlódik stb). „egyszerűen szenvedő állapotot jelentő középigéknek is tekinthetni.”

Riedl (1864. 153) nyelvtanában a visszaható ige (ide tartoznak a visszaható névmással alkotott szókapcsolatok is) Szvorényitől eltérően nem a bennható egyik sajátos alosztálya, hanem az átható ige alosztályaként szereplő átmenet az átható és az át nem ható között: ezeket *magára ható* igéknek nevezi, amelyek az „alany állapotát az alanyra magára visszaható cselekvés alakjában adják elő, úgy, hogy egy és ugyanazon tárgy, mint alany s mint tárgy, azaz cselekvő és szenvedő módon lép fel.” A példák a következők: *jól érzi magát, elnevette magát, nyúlik*.

Az áttekintett nyelvtanokból kiderül, hogy a tulajdonképpeni visszahatásnak a felfogása annyiban hasonlít a maihoz, hogy rendszerint csak azt a viszonyt tekintették visszahatónak, amelyben az alany cselekvése egyértelműen az alanyra hat vissza. (Más nézőpontot képvisel Révai, aki a reflexív terminust kiterjeszti más igeatóriákra is). A reflexív kifejezőeszközök megítélésében a nyelvtanírók elsődlegesen magának a viszonynak az értelmezésére, a funkcióra figyelnek: a névmásos szerkezettel kifejezett visszaható viszony ige-tagját is visszaható igének (Szvorényi, Riedl), vagy a *maga* névmás sajátos ejtésének: tárgyejtésnek (Fogarasi) nevezik. Akár grammatikai, akár jelentéstani a besorolás szempontja, a tulajdonképpen visszaható ige átmeneti kategóriát jelent: a bennható egyik sajátos alosztálya (Szvorényi); az átható ige alosztálya, átmenet az átható és az átnemható között (Riedl); a visszamutató névmás tárgyra ható formákhoz tartozó tárgyejtései (Fogarasi). A ma álvisszahatónak minősített igéket viszont a régi nyelvtanok a neutrum, illetve középigének nevezett mediális kategóriába sorolják, és aszerint, hogy ez átmeneti csoport a cselekvés és szenvedés között milyen mértékben hajlik a cselekvés, illetve a szenvedés fele, több alkategóriát különböztetnek meg.

Összefoglalva a nyelvtanírók álláspontját a visszahatással kapcsolatban arra következtethetünk, hogy a jelentéstani kritériumok alapján történő rendszerezés elsődleges, s habár a különböző nyelvtanokban az elnevezések és a csoportosítás szintjén eltérések vannak, a visszaható ige helyének kijelölése a maihoz viszonyítva más alapokon nyugszik. Jelenlegi szemléletünkre az jellemző, hogy egy igen kisszámú valódi visszaható igéhez viszonyítunk egy mennyiségileg gazdag és jelentéstani szempontból differenciált álvisszaható kategóriát, a régi nyelvtanokban viszont, főként Fogarasi, Szvorényi munkájában, egyértelmű az a törekvés, hogy mindazok az igék, amelyeket a mai álvisszaható kategóriában találunk, a történés, létezés, cselekvés és a szenvedés közötti átmenet fokozataiként különálló alcsoportba kerüljenek. Régi nyelvtanainkban tehát a visszaható és álvisszaható igék voltaképpen átmeneti fokozatok létezés-történés, cselekvés és szenvedés között. Ezt tükrözi a fogalomhasználat is: Sylvester a verbum neutrum és verbum neutrum passivum; Szenczi a verbum neutrum és deponens igék, Pereszlényi a mediális igék; Gyarmathy a ki nem ható tárgyatlan igéken belüli mediális igék, Révai az aktívum mellett aktív reflexív, a passzívum mellett passzív reflexív, a neutrum mellett reflexív neutrum; Versegthy a középrendű ige, Fogarasi a belsőleg szenvedő forma és középige, Szvorényi a belszenvedő, közép-cselekvő és közép-szenvedő forma terminusokat alkalmazza.

Simonyi (1895. 439–449) a visszaható igék képzésének ismertetésekor az alaki szempontot helyezi előtérbe, és az alakilag és jelentéstanilag is reflexív, valóságos visszahatóknak nevezett igék mellett külön tárgyalja az alakilag reflexív de jelentéstanilag nem reflexív származékokat.

Elsőként a szenvedő igét említi, mint reflexív alakú származékot. Ezek közé sorolja a következő példákat: *eladódik* a ház, *kitudódik* a dolog (1895. 441) majd a szenvedő igék képzésének ismertetésekor (1895. 450) megjegyzi, hogy a szenvedő képzős származékokat „a nép jobbára az *-ódik*, *-ődik*-féle reflexivummal helyettesíti; „Legkönnyebben esik, a mi jó szüvből tövődik” Dug:Péld. II:87. „Könnyen jött pénz, könnyen *elköltődik*” 92. „*Elvetődött* az árpa”. Az alakilag visszaható képzős származékok értékelésekor a továbbiakban a szokásos jelentésértelmezéseket találjuk (intranszitiv jelleget, kölcsönösséget jelölők, inchoatív jelentésűek) (1895. 439–440).

Károly (1967. 200–201) ezt a változást a visszahatás és álvisszahatás értelmezésében szemléletváltásként értékeli: „Az igeajták osztályozásában lényeges változást hozott, mégpedig előnytelenül a Budenz–Simonyi–Szinnyi féle szemlélet, minden bizonnyal német hatásra, hiszen – mint látni fogjuk – e változás a német nyelvtani szemlélet érvényesülését jelentette. Ettől kezdve ugyanis a medium vagy neutrum intranszitiv kategóriáját »visszaható«-nak nevezik, tehát egy olyan kategória nevével, amely régebben csak alosztály volt. A terminológiai változás a szemléletet is befolyásolta: az intranszitiv képzős igéket általában a visszahatás fogalmához mérték, s így jött létre az álvisszaható kategória. Eszerint a visszaható igék nagy részét álvisszahatónak kellett minősíteni, tehát a névadó és jellegadó terminus eredeti értelmében osztályának csak egy kis elenyésző részére szorítkozhatott. Ez az új szemlélet negatív hatású volt, nem pusztán a helyes nyelvi viszonyok torzított tükröztetése miatt, hanem a helyes és (ön)tudatos nyelvhasználatot kevésbé támogató felfogása miatt is. A németben az intranszitiv igei kategória *sich* visszaható névmás segítségével jön létre, ezért ezek az igék több-kevesebb kapcsolatot mindig tartanak fenn a visszaható igékkel, ámbár természetesen a *sich*-hel képzett intranszitiv igei többsége sem „igazi” visszahatást fejez ki. A *sich* a németben kétféle funkciót tölt be: a valódi visszaható névmását: *ich sehe mich*, és az intranszitiv ige kategóriát jelző szintaktikai morfémát: *ich freue mich*, *ich bewege mich*”.

Károly (1967. 190) az eklektikusnak minősített osztályozás helyett olyan egyértelmű besorolást javasol, amely logikailag egy szempontra épül úgy, hogy a részosztályok kizárják egymást, azaz egyazon elem egyszerre nem tartozhat bele több kategóriába. A jelentésbeli szempontot tekinti elsődlegesnek, és ennek alapján három jelentésosztályt különít el: 1) az igei jelentés tartóssága vagy mozzanatossága szerinti akcióminőség; 2) a cselekvésnek a cselekvés végzőjéhez és tárgyához való viszonya szerinti igenem; 3) az igei cselekvés lehetősége vagy képessége alapján. A második csoportba tartozó igék az intranszitiv-tranzitiv pólus közötti átmenet fokozatait képviselik. Ennek az osztályozásnak az alapján Károly a tranzitivság fokozatai szerint a következő igenemekhez jut el:

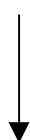
1. Passzív

iratik valaki által

sétáltattatik valaki által

hízlaltatik valaki által

nem passzív

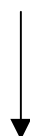
2. Mediális

hízik (valamitől)

bemocskolódik (valamitől)

csavarodik (valamitől)

aktív

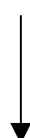
3. Bennható

sétál

belopódzik (reflexív)

rakodik (kiható)

objektális

4. Reflexív

mosakodik

kiható

5. Reciprok

verekedik valakivel

tisztán kiható

6. Intranszitiv kiható

tudakolódik valami iránt

tranzitív

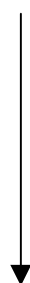
7. Faktitív

hízlaltat valakit, valamit valakivel

sétáltattat valakit valakivel

írat valamit valakivel

direkt tárgyú

8. Kauzatív

hízlal (mediális) valamit, valakit

sétáltat (bennható) valamit, valakit

9. ír valamit, dicsér valakit, ver valamit v. valakit

tisztá tranzitív

Károly (1967. 213) hierarchikus osztályozásában a passzív igékkel szemben a nem passzív igeosztály helyezkedik el. A nem passzív igeosztály két részosztályra bomlik: mediális és aktív. „A mediális igék túlnyomó része képzett, csak kevés képzőtlen, például *fagy* vagy az egyszerűen ige *hízik*. A képzők vagy denominálisak, *sárgul*, *domborodik*, vagy deverbálisak: *csavarodik*, *bemocskolódik*. Sok a gyökekből képzett: *fakad*, *szorul*. Ez az ige kategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe. Az idetartozó deverbális igék vagy olyanok, hogy a tő és a képző közti viszony értelmezésében passzív mozzanat van: *bemocskolódik*, azaz valami bemocskolja, vagy olyanok, hogy a cselekvésnek a mástól való kiindulása helyett inkább a magától való kiindulás mozzanata érződik, anélkül hogy valódi visszaható igéről beszéljünk.”

Az aktív csoportról Károly (1967. 195) csak annyit jelez, hogy „az egész kategóriára jellemző határozói vonzata nincs”. Ezek kétfélék: bennhatók és objektálisak. A bennhatók „vagy képzőtlenek: *sétál*, *mozog*, vagy képzősek, mégpedig denominálisak: *ügyeskedik*, *fukarkodik*, *ügyvédeskedik*, vagy deverbálisak. Ez utóbbiak olyanok, hogy a cselekvés valami külső tárgyra irányul: *rakodik*, *építkezik*, *hurcolkodik*, *locsolkodik*, *árulkodik*, vagy olyanok, hogy keletkezésükben valami reflexív szemlélet húzódik meg: *belopódkodik* (mintegy belopja magát), *vonakodik*, *furakodik*, *alkalmazkodik*. Az objektális igék azt fejezik ki, hogy a cselekvés valamely tárgyra irányul. Objektális ige a visszaható ige, abban az értelemben, hogy az a tárgy, amelyre a cselekvés irányul maga az alany: *mosakodik*, *fésülködik*, *védekezik*, *alázkodik*. Az objektális igék reflexívek (*fésülködik*) és kihatóak. Ez utóbbiak, amelyek külső tárgyra irányulnak, reciprok igék és tiszta kiható igék lehetnek. A reciprok igék mint a passzív és tranzitív igék közötti átmenet alakjai részben külső tárgyra ható cselekvést, részben külső cselekvőtől önmagára ható cselekvést fejeznek ki, tehát a kihatás nem tiszta megvalósulását jelölik. A tisztán kiható igék egyik típusa az *intranszitiv kihatók*, amelyek esetében valamely határozói vonzat pótolja a tárgyesetet: *gondolkodik valamin*, *segít valakin* stb. A tranzitív igék, ha a tárgy indirekt, *faktitívak*, ha a tárgy direkt, *kauzatívak* (Károly 1967. 196).

Károly a fenti transzformációs levezetésekkel is igazolt grammatikai csoportosítással az álvisszaható igéket külön igenemekként kezeli, feleleveníti régi nyelvtanaink mediális ige kategóriáját, és világosan elkülöníti a visszahatóktól. Ezt a szemléletet képviselik újabb nyelvtanaink is: „A visszaható igeiktől meg kell különböztetnünk a mediális igeiket, melyeknél az alany nem ágens szerepű, és megfelel a tárgyas ige tárgyának” (Kiefer 1998. 258). A mediális igékkel E. Abaffy foglalkozik részletesen (1978. 280–293), és differenciálja a mediális ige csoportját. A régi grammatikák alapján a következő jellemzőket csoportosítja: „1) a mediálisok nem cselekvést és nem szenvedést írnak le, hanem a kettő között állnak. Egyes megfogalmazások szerint történet, illetve létezés és állapotot fejezhetnek ki. 2) Akaratunktól független szükségszerűséget jelentenek. 3) Nincs külső cselekvő. 4) Intranszitivék, nincs passzívumuk. 5) Egyesek közülük tárgyas igévé alakíthatók (*mozog-mozgat*), mások nem: *álmodik*. 6) Gyakran *-ul*, *-ül*, vagy *-ik*-re végződnek.” (E. Abaffy 1978. 284).

E. Abaffy kiemeli, hogy a mediális igék a szenvedő és cselekvő közötti átmeneti kategóriaként sem alaki, sem jelentéstani szempontból nem egységesek, de viselkedésük alapján a szenvedőktől a cselekvő ige felé való haladás különböző fokozatait képviselik. Külön tárgyalja azokat a mediális igeiket, amelyek a szenvedőhöz, illetve a cselekvőhöz állnak közelebb.

Az első típusba tartoznak azok az igék, amelyek jelentésük szerint a szenvedőhöz állnak közelebb: *az ajtó bezáródik*. Az ige a *bezáratik* szenvedő igével szemben nem azt jelöli, hogy az ajtót valaki bezárja, hanem az actívumnak a passzívumba való átmenetében a tárggyá változott alanyt emeli ki, amelyre a cselekvés vonatkozik: *bezáródik*. A közlésben a cselekvés eredménye és a tárgy helyzete az elsődleges információ, nem fontos az, hogy ki által, kinek a cselekvése következtében ment végbe az ajtón az állapotváltozás. Az állapotváltozás egy másik cselekvés

közreműködése nélkül, mintegy „magától” megy végbe. A visszaható értelmet ez esetben azzal magyarázhatnók, hogy a cselekvő, az okozó alany hiánya miatt az ajtó állapotváltozása úgy is észlelhető, mintha az ajtó (ön)magától záródna be, ő okozná saját maga becsukódását, olyan mintha az **ajtó bezárná magát*. Amiatt, hogy az ajtó ebben az esetben nem valódi ágens, az okozó alany ismeretlen (az a valami/valaki, aminek/akinek a cselekvése következtében az ajtó bezáródik), a cselekvés pedig személytelen, az álvisszaható igékhez sorolták. Ebben az esetben az álvisszaható értelme a következő: szenvedés, amely olyan, mintha visszaható lenne. Tehát valamilyen átmeneti kategóriával van dolgunk a szenvedő és a visszaható(nak nevezett) ige között. E. Abaffy „a cselekvés mintegy magától megy végbe” jelentésmozzanatot grammatikailag is igazolja: „*A Péter eladta a házat* mondatból két mondat alakítható: *A ház eladatott Pétertől*, és bizonyos redukcióval: *A ház eladódott*. Mindkét mondatra egyaránt érvényes, hogy a mondatok grammatikai alanya nem ágens, hanem objectum. A szenvedő és mediális mondat tehát valóban közel áll egymáshoz, mind jelentése, mind struktúrája tekintetében. Lényeges különbség is van azonban köztük: *míg a szenvedő ige mellé kitehető a tulajdonképpeni cselekvő (az ágens), addig a mediális ige nem tűri el környezetében az ágenst mint aktív cselekvőt*. Ez a mediális igitípus tisztán cselekvő igékkel állhat szemben: *eladja a házat – a ház eladatik, a ház eladódik; bezárja az ajtót – az ajtó bezáratik, az ajtó bezáródik*.”

Külön csoportba sorolja E. Abaffy (1978.285.) azokat a mediális igéket, amelyek az előző csoporthoz viszonyítva nem tisztán cselekvő, hanem kauzatív igékkel állnak szemben: például képzőtlenek: *fogyaszt: fogy*; elhomályosult, származékokból kikövetkeztethető gyökből képzettek: *gyógyít–gyógyul; kifáraszt–kifárad*; vagy melléknévből alakultak: *kékít–kékül; szomorít–szomorodik, szomorkodik; betegít–betegedik–betegeskedik*. Leggyakoribb képzőjük az *-ul, -ül; -odik, -edik; -odik, -edik*, amelyeket formai szempontból szokásosan a visszaható képzők közé sorolunk, de a velük képzett származékok jelentésük szerint vagy a *valamivé, valamilyenné lesz* cselekvő igék (*kékül, fehéredik*), vagy az álvisszaható igék (*fehéredik, barnul*) között szerepelnek (Ruzsiczky 1961. 203). E. Abaffy azokat az igéket tekinti a mediálisok kategóriájába tartozóknak, amelyek „azt írják le, hogy mi történt a tárggyal, milyen állapotváltozást okozott a tárgyon, milyen állapotba juttatta a tárgyat a kauzatív ige élő alanyának cselekvése vagy élettelen alanyának hatása”. Az első példában a kauzatív ige élettelen alanyának hatása okoz állapotváltozást a tárgyon. *Az orvos gyógyszerrel gyógyítja a beteget*. A mondat két mondatból generálódik: *Az orvos gyógyítja a beteget. A gyógyszer gyógyítja a beteget*. Az első mondatnak csak egy érvényes transzformációja van: *A beteg gyógyíttatik az orvostól*. A második mondat transzformációi: *A beteg gyógyíttatik a gyógyszertől. A beteg gyógyul a gyógyszertől*. Hasonlóképpen írhatók le a következő mondatok is: *a disznó hízik a kukoricától; a ruha fehéredik a klórtól*.

A szenvedőtől a cselekvőig történő átmenetben köztes fokozatot képvisel az a mediális igitípus, amelyben megvan még a kauzatív–mediális szembenállás, de amely már nem történést, állapotváltozást jelent, hanem olyan állapotot, amely egy párhuzamos kauzatív mondatban leírható ok következményeként a kauzatív mondat hatására állt be. A példák a következők: *Pétert megbetegítette a sok munka* mondat két mediális mondattal írható le: 1) az állapotváltozás folyamatát leíró *Péter megbetegedett a sok munkától*; 2) a bekövetkezett állapotot is leíró *Péter betegeskedik a sok munka miatt (Péter beteg)* mondatokkal. E. Abaffy szerint ezek az igék vagy mediálisak, vagy aktív bennhatók lehetnek, de inkább mediálisak.

A mediális ige harmadik csoportja eltávolodást jelent a passzivumtól, és úgy fejez ki történést, állapotváltozást, állapotot, tulajdonságot, hogy nem lehet melléjük rendelni sem tisztán tranzitív, sem kauzatív igével rendelkező mondatot, amelyekből levezethetők volnának. *nő a gyerek, virágzik a fa, kéklik az ég, fénylik az arany*. Ennek a csoportnak a sajátos tagjai azok a mediálisok, amelyek nem cselekvő hanem automatikus érzékelést, észlelést fejeznek ki: *Péter látja a hegyet: A hegy látszik*. E. Abaffy (1978.286.)

A mediális igék következő csoportja az aktív bennható igékhez áll közelebb. Az aktív bennható igéket Károly sem jellemzi részletesen: aktívak, még határozói vonzattal kifejezhető tárgy sem kapcsolódik hozzájuk: *sétál, rakodik, mozog, belopózik*. Károly meghatározása szerint (1956. 23) az alany szándékos cselekvése nélkül végbemenő történést jelentő igékhez viszonyítva aktívak azok az igék, amelyek „olyan cselekvést fejeznek ki, amelyhez a cselekvő alany aktív, szándékos közreműködése szükséges.” E. Abaffy (1978. 290) épp a szándékosság mozzanata alapján hasonlítja össze a következő mondatokat: 1. *Az asszony sértődötten kifordult a szobából.* 2. *Kifordult az esernyőm a széltől.* A két mondat igéjének különbségét azzal magyarázza, hogy az első mondat aktívan cselekvő alanyához viszonyítva a 2. mondat alanya mediális, hisz nem cselekszik, hanem történik vele valami. Szövegkörnyezettől függően tehát ugyanaz az ige lehet aktív bennható (*az asszony kifordult a szobából*), illetve mediális (*az esernyő kifordult a széltől*). A cselekvő és mediális igék közötti különbség, elkülönítő kritérium tehát nem az aktivitásbeli különbség, hanem a szándékosság, illetve szándéktalanság. A szándékosság valamilyen célra irányulást, a szándéktalanság pedig valamiféle okozatot, következményt jelent.

E. Abaffy (1978. 291) a következőképpen foglalja össze a mediális igék transzformációs, disztribúciós és jelentés szerinti elemzését: „A mediális igenem a szenvedő és a bennható cselekvő igék között átmenetet alkotó nagy igitartomány, melynek egy része (első és második csoport) a szenvedő igéhez áll közelebb. Ezek tisztán tárgyas vagy kauzatív igéből transzformálódnak mediálissá, s e szintaktikai transzformáció során a tárgyas ige tárgyából a mediális ige alanya lesz, a tárgyas ige ágens alanya pedig eltűnik. A mediális igék másik része (harmadik, negyedik csoport) közelebb áll a cselekvő igékhez. Ezek a mediálisok csak ritkán vezethetők le tárgyas igéből, alanyuk nem tárgya egy cselekvő mondatnak. A cselekvőtől azt választja el, hogy a mediálisok alanya nem szándékosan, aktívan cselekszik, hanem akaratától függetlenül történik vele valami. A mediális igék mindig intranszitívek, szenvedő igévé nem alakíthatók. A mediális ige legjellemzőbb tulajdonságának disztribúcióját tekintem: ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzási körébe. A mediális igék történést, létezést, valamilyen fizikai vagy lelki állapotváltozást vagy állapotban lételt fejeznek ki.”

E. Abaffy tehát a Károly által aktív bennhatónak minősített igék egy részéről kimutatta, hogy azok a cselekvés szándékos és szándéktalan jellegétől függően a mediális ige kategóriába tartoznak. Ezáltal magának az aktív bennható jellegnek az értelmezését is árnyalta Károly meghatározásához viszonyítva, aki aktív bennhatónak nevezte azokat az igéket, amelyeknek határozói vonzata nincs. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Károly által aktív bennhatónak minősített igéket a denominális származékok mellett (*ügyeskedik, fukarkodik*) a példákat tekintve ide kerülnek azok a származékok is, amelyekben a cselekvés valamely külső tárgyra irányul: *rakodik, hurcolkodik, árulkodik, locsolkodik*; és azok, amelyeknek keletkezésében valamely reflexív szemlélet húzódik meg: *belopódkodik* (mintegy belopja magát), *vonakodik, furakodik, alkalmazkodik* (vonja, fúrja, alkalmazza magát). A példák alapján a bennható elnevezés mint összefoglaló kategória szintaktikai értelemben tárgyatlanságot jelent. De a különböző alkategóriák érintkezési pontján, határán tovább finomíthatók a fokozatok: a denominális származékokban az alany valamilyen módon viselkedik, azaz viselkedését úgy irányítja, hogy az megfeleljen valamely elvárásnak: valaki ügyvéd, tehát ügyvéd módjára viselkedik, *ügyvédeskedik*; ügyes akar lenni, tehát ügyesként, ügyesen viselkedik, *ügyeskedik*. Ebbe a sorba tartoznak azok az igék is, amelyek visszavezethetők ugyan egy tranzitív és visszaható névmás kapcsolatra: *alkalmazkodik, alkalmazza magát; alázkodik (meg)alázza magát*, és a cselekvésben világos, hogy tudatos magatartásformálásra van szó, de ez a külső elváráshoz való akaratlagos szándék a személy belső világát is érinti/érintheti. Ilyen értelemben pedig reflexív/mediális jellegű aktív bennható igeről beszélhetünk.

Az aktív bennható csoporton belül a reflexív és az objektális csoport határán is további fokozatokat találunk. A külső tárgyra irányuló igék között a *locsolkodik, árulkodik, építkezik*

abban tér el a *hurcolkodik*, *költözködik* igéktől, hogy az előbbieket aktív bennható objektális igék, amelyekben az alany cselekvése valamely tárgyra irányul, addig az utóbbiakban a cselekvés egyrészt valamely külső tárgyra irányul, de egy időben a cselekvést végző alanyra is visszahat: az alany hurcolja, költözteti magát és a hozzá tartozó dolgokat is. Ezek az igék mintegy átmenetet képeznek az aktív bennható kategórián belül a reflexív és objektális igék között. Ha ezt az átmenetet is érzékeltetni akarjuk reflexív jellegű objektális igéknek nevezhetjük őket.

H. Tóth Tibor *A magyar igenemek kérdéséhez* (1996a. 269–286), valamint *Az igenemek kérdéséhez* (1996b. 415–439) című tanulmányában esetgrammatikai modellek felhasználásával definiálja újra a Károly-féle rendszert, rámutatva azokra a belső ellentmondásokra, amelyeknek tisztázatlansága miatt a különböző kategóriák nem zárják ki teljesen egymást. Ennek okát H. Tóth a formai és funkcionális kritériumok keveredésében látja. Ilyennek minősíti az aktivitásnak és a kihatásnak mint osztályozási szempontnak az alkalmazását. Az aktivitás kapcsán a bennható igékre hivatkozik, elsősorban azokra, amelyeknek egy része a mediálisokkal érintkezik. A fiziológiai, viselkedésre vonatkozó és a lelki folyamatokat ábrázoló igék esetében (*búsul**kodik*, *aluszékonykodik*) igen nehéz eldönteni az ige aktivitásának fokát, azt, hogy mediális-e vagy bennható (1996. 276). Abban az esetben viszont, ha a medialitás valamilyen ismeretlen okozó alany létét feltételezi, és ebből kifolyólag az alannal történik valami, valamilyen állapotban van egy tőle független ok következményeként jelentést hordozza, szemben a bennhatás pedig aktivitást, azaz szándékosságot feltételez, akkor az ige aktivitásának foka a kontextus alapján dönthető el.

Az intranszitiv kiható igék csoportjában a *csodálkozik* (*valaki valamin*), *emlékszik* (*valaki valamire*), *elálmélkodik* (*valaki valamin*) igék, attól függően, hogy a kommunikációban fontos-e vagy nem az állapotot (*csodálkozás*, *emlékezés* stb.) kiváltó nyelvi elem közlése, el is maradhat a bővítmény. E kommunikatív tényezőre visszavezethető jelenség azonban az osztályozás során problémát okozhat abból a szempontból, hogy az igét intranszitiv kihatóként (a csoport igéi feltételezik az alany aktivitását és azt, hogy vonzat pótolja a tárgyesetet) vagy pedig mediálisként fogjuk-e fel. A példákban megfigyelhető, hogy itt nem kihatásról, hanem ráhatásról van szó: valami okozza, kiváltja azt, hogy csodálkozunk rajta, az emlék felidéződik, emlékszünk rá, tehát az okozó, ráható objektum váltja ki az alany állapotváltozását. Ezt az alanyra való ráhatást nem mindig fejezi ki bővítmény: *csodálkozik*, *emlékszik*, *elálmélkodik*, de az igékben benne van az a valóságbeli hatásviszony, hogy az alany állapota valamely ok következményeként fogható fel, és ez épp a mediális igék sajátja. Az ellentmondást az okozza, hogy a mediális igék inaktívak, az intranszitiv igék viszont aktívak. H. Tóth a következőképpen értelmezi ezt a jelenséget: „Ezekben az igékben az alany oldaláról nézve nincs semmiféle kihatás, [...] az intranszitiv kiható aktív részleg [...] számos esetben a nem aktív mediálisok csoportjával esik egybe. Ezt az ellentmondást csak úgy oldhatjuk fel, ha az intranszitiv kiható kategóriát tiszta alaktani besorolásnak értelmezzük, (azaz nem tulajdonítunk neki kihatás tekintetében semmilyen lényegi sajátosságot, pusztán szintaktikai tranzitivitásról beszélünk. [...] Úgy is megfogalmazható mindez, hogy a Károly-féle rendszerbe a fenti igék nem sorolhatók be. A vázolt ellentmondás abból adódik, hogy a rendszerben a mediálisok alanyai még nem aktívakként vannak jellemezve, s a kihatás csak az aktív részlegen belül jelenik meg. Ezzel a rendszer figyelmen kívül hagyja azt a fontos ténytet, hogy a kihatás nem feltételezi az alany aktivitását, illetve más oldalról megközelítve: ha a kihatáson az alany szintaktikai viszonyokban megvalósuló centrifugalitását értjük, akkor a mediális is kiható kellene hogy legyen, mivel vonzatos példákat is idéz a szerző, s ez kihatónak minősül ilyen értelemben (hízik valamitől).” (1996a. 274).

Az intranszitiv kiható kategória formai jellegét bizonyítja továbbá H. Tóth (1996a. 276–278) a reciprok igék sajátos típusa esetében is, hisz a reciprok igék alaki sajátja éppen az, hogy *valakivel* vonzata van. Gondot okoz továbbá az is, hogy abban az esetben, ha a reciprok ige az aktív csoport alrendszerévé szerepel, nem férnek be a rendszerbe azok az igék, amelyeknek alanya

nem aktív: például *keveredik valami valamivel, egybeillik valami valamivel*. „Azt kell mondanunk – írja H. Tóth – hogy a reciproktulajdonság logikai kapcsolat, amely nem áll kizáró viszonyban az inaktivitással” (1996a. 276).

H. Tóth ezeknek a belső ellentmondásoknak a felmutatásával épp azt kívánja felismertetni, hogy a Károly-féle rendszerezésben épp azért lehetnek átfedések, mert olyan sajátosságok, mint a passzivitás, az intranszitiv kihatás, a tiszta tranzitivitás, az indirekt tárgyasság ebben a felosztásban irreleváns sajátosságot jelölnek, egyetlen más csoportot, vagy csak nagyon keveset zárnak ki.

Abban az esetben, ha ezeket a szempontokat nem a kizárólagosság igényével alkalmazzuk, kitűnik, hogy az igenemek természete olyan, hogy valamely ige funkció szerinti besorolása valamely igenemkategóriába megengedi azt, hogy alaki szempontból más igenemtípussal érintkezzék anélkül, hogy megváltoztatná eredeti szerepét.

A visszahatás történeti megközelítését megelőzően tehát annak a részrendszernek az alapjait próbáltam tisztázni, amely lehetővé teszi, hogy a ma szokásos összefoglaló álvisszaható kategória helyett pontosabb és részletesebb szempontrendszert alkalmazzak az igék vizsgálatakor, amely elősegítheti a cselekvés, történés és szenvedés közötti átmenetek pontosabb árnyalását. Ezek a szempontok azonban arra is rávilágítanak, hogy az igenemeket nem szabad merev, jók körülhatárolható stuktúráknak felfognunk, hanem olyan fokozatoknak, amelyek az érintkezések határán átfedik egymást. Az érintkezési határok itt nem azt jelentik, hogy léteznének tipikus, szabályos struktúrák, amelyek a szélső sávokon keverednének, és a struktúrák közötti átmeneti, szabálytalan jelenségek nem sorolhatóak be egyértelműen egyik csoportba sem, hanem azt, hogy a kommunikatív tényezők határozzák meg, hogy melyik az a jelentésbeli mozzanat, ami éppen a közlés fókuszába kerül, és ezt a közlési igényt elégíthetik ki a különböző alakváltozatok, szintaktikai transzformációk.

5. A visszaható értékű névmásos szerkezetek kialakulása

A visszaható értékű névmásos szerkezeteket az igenemekhez viszonyítva közelítem meg. Ezt amiatt fontos hangsúlyozni, mert a névmásnak a visszahatás csak bizonyos igékkel alkotott szerkezetekben megnyilvánuló funkciója. Az igeragozás differenciálódásával összefüggő magyarázat szerint a névmás bizonyos közlési helyzetekben a kétértelműség kiiktatása végett valóban olyan tárgyias igékkel alkotott szerkezetekben vált nélkülözhetlenné a közlésben, amelyek visszahatást fejeztek ki, de ómagyar kori előfordulásai és funkcionális sokszínűsége azt bizonyítja, hogy a valódi visszaható funkció csak elenyésző mennyiségű adattal bizonyítható részes- és egyéb határozói, illetve nem reflexív funkciójú, csak a ‘saját személy’-t kifejező használata mellett.

A névmásokra jellemző ez a funkcionális sokszínűség, s ebből adódóan változásérzékenyséjük gyenge fokú, eredeti alaki és jelentésbeli minőségüket szilárdan megőrzik. A kontextuális és szituációs környezet által befolyásolt jelentésváltozás funkcióváltozásnak fogható fel, hisz a névmási funkciók egymásra rakódnak úgy, hogy a funkcionális előzményt a következmény nem zárja ki. A nyomósító, azonosító szerepű *maga* névmásnak a tárgyias szerkezetekben alakult ki a visszaható funkciója. Önmagában viszont nem fejezi ki a visszahatást, csak az igével alkotott tárgyias szerkezetekben. Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján feltételezhető, hogy *maga* névmásunk – holott számos funkciója közül a visszahatás csak az egyik – elnevezését a visszaható képzős igékhez hasonlóan a reflexív viszonyt sajátos nyelvi eszközzel kifejező tranzitiv bázisú nyelvek és nyelvtanok hatására kapta. Fogarasi nyelvtanának egyértelmű fogalomhasználata még pontosan jelzi a *maga* névmás és a vele alkotott szerkezetek szerepét: tárgyra ható formák, a visszamutató névmás tárgyejtései, amelyek a magyarban mást jelentenek,

mint a belső szenvedő vagy a középformák: „akár ütődik, akár ütközik, egészen más, mint üti magát” (1843. 261). A *maga* mint *visszamatató* névmás úgy értelmezhető, mint a szóban forgó személyre visszamatató, az azonosságot kifejező névmás, amely „tárgyejtésben” az igével együtt tárgyra ható formát alkot, s ennek a szerkezetnek sajátos jelentése van a tárgyatlan igékkel szemben.

A *maga* névmással alkotott szerkezetek bizonyos közlési helyzetekben a kétértelműség kiiktatását szolgálták. A határozott igeragozási sorban harmadik személyben a *ő látja őt* típusú szerkezetekben nem egyértelmű, hogy ki kit lát, hisz mindkét névmás helyettesíthető úgy, hogy az alany nem azonos a tárggyal (Sipos 1991. 377). Ez a szükségszerűség hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *maga* visszaható szerepe az igés szerkezetekben megerősödjék, viszont ezt a tárgyas használatot épp az azonosító/nyomosító: ‘saját személye’, ‘nem más, hanem éppen ő’ funkció tette lehetővé, s így vált alkalmassá arra, hogy nem önállóan, hanem *magát* tárgyként, szerkezetekbe tömörülve kifejezze a reflexív viszonyt. Ebben a valódi reflexív viszonyban az alany cselekvése visszahat önmagára, a cselekvő alany és a cselekvés tárgya azonos: *mossa magát*. A visszaható képzőkkel alkotott igék azonban eleve képesek arra, hogy jelöljék ezt a viszonyt: *mosakodik*. Azzal szoktuk bizonyítani a visszaható igék visszaható jellegét, hogy egyenértékűnek és levezethetőnek tartjuk az alapigével és a *maga* visszaható névmással alkotott szerkezettel: *fésülködik* = *fésüli magát*. De észre kell vennünk azt is, hogy a szóban forgó tartalom jelölésére elégséges a képzős ige, és adataink szerint ezt így érezhették a régi magyart beszélők is: *feredeuzyg* (OklSz); *megmos[dykvala]* (BécsiK. 36.). A *magára* eredetileg akkor volt szükség, ha a szóban forgó személy saját személyét kellett hangsúlyozni, azonosítani: HB. *Num heon muga nec ge mend w foianec halalut evec*. Részeshatározói szerepben is lehet a névmásnak reflexív árnyalata, de nem valószínű, hogy ez elsődlegesebb az azonosító szerepnél. Úgy tűnik, hogy a visszahatásról kialakított szemlélet nem csak az igeképzők és igenemek rendszerezésében érvényesült, hanem a *maga* névmásról alkotott képet is meghatározta. „A *-nak, -nek (-val, -vel, -hoz, -hez, -höz)* ragos visszaható névmások – írja Sipos (1991. 379) – a HB.- és ÓMS.-beli részeshatározói szerepű alakjai helyettesíthetők lennének a szövegben a *nekem, nekéd, neki* stb. dativusi határozószói személyes névmások megfelelő alakjaival *nem csak neki, de..., illetve ne legyen kegyelem nekem*”. Ezt a feltételezést a határozószói személyes névmások kódexek korabeli arculata is megerősíti, fogadzókat nyújtva a megelőző nyelvváltozatbeli névmási használat jellegzetességeinek megismeréséhez. A kódexek korában az egész magyar nyelvterületre, sőt egyes nyelvjárásokra ma is jellemző, hogy a *maga* névmás helyett személyes névmás áll határozói funkcióban. Ezt példázza az alábbi szerkesztésmód: *Es az zeghen magyarok wr Istenben byzvan Cristusnak Zent testet vewek hozayayok* [magukhoz] *zent gyonassal es meg ytkozwén mynd magokat zakaztaak* (ÉrdyK. 398), azaz magához vette helyett hozzá vette (Kertész 1911. 11).

„Vannak azonban olyan esetek is – folytatja Sipos (1991. 379) –, amelyekben nem helyettesíthető a visszaható névmás határozói személyes névmással: a részeshatározói szerepű névmás ugyanis megőrzi az eredeti reflexív árnyalatot, például *olvasok magamnak, olvasok neked, olvasok neki, olvasok magunknak, olvasok nekik; olvasol nekem, olvasol magadnak, olvasol neki* stb., *olvas nekem, olvas neked, olvas magának/nekik*. Nyilvánvaló, hogy ez *nem tényleges visszaható névmási funkció, de az is tény, hogy ha az állítmány és a részeshatározó személyben (és csak személyben) megegyezik, akkor csak a visszaható névmási alak használható nyomosító jellegű szerepben*; vö: JóK.40: *Czynała egy kews cellatt maganak*; 32: *en mondom magamnak*; ÉrdyK.435: *haylokot zerzee maganak az wyz zeleen*; de JóK. 34: *paranczolo nekéd, 19: mo[n]gyad meg nekem ky neved* stb. A két részeshatározói szerepű névmási sor között tehát bizonyos mértékű funkcionális megoszlás történt: a *nekem, nekéd, neki* stb. sor elemei váltak az általános részeshatározó szerepűvé, a *magam, magad, maga* stb. sor a *-nak, -nek*

ragos alakjai *pedig az állítmánnyal azonos személyű részeshatározó jelölőjévé.*” (kiemelések tőlem F. F. R).

A *maga* névmás legkorábbi adatainkkal is igazolható eredeti funkciója tehát ismételt mint „nem tényleges visszaható névmási funkció” igazolható, ezzel szemben épp az azonosítás és a nyomosítás az, amely a részeshatározói szerepű személynévmásszerű használatban éles különbséget tesz a határozói személyes névmás és a *maga* között. Ezt a funkciót tüntetik fel eredetibbnek és általánosabbnak a későbbi korszakban szép számmal adathozható viszonyragos alakok is. Például: MargL 66: *es evnen maga* vezen vala magan disciplinat; ÉrdyK. 464: *es monda ennen magaban* stb. A névmásnak adathozható a reflexív jelleget teljesen mellőző funkciói is: nyomosító szerepben, kezdetben a személyes névmási alakokkal együtt, majd később önállósulva ‘saját’ jelentésben, alanyi funkcióban (ÉrdyK. 436: *De ennen magam el meegyek veletok;*), amelyet a ‘saját személye’ jelentéstartalomnak az állapothatározói jelentés irányába történő fokozatos módosulásával ‘magában’ jelentésben használtak (JókK. 19: *Bodog ferenc ew tarly es ewn maga*; 27: *zent fferenc ewnnewn maga marada*; MargL. 49: *gyakorta ez zent zvz evnen maga vizet mereht valaky.*)

Tranzitív ige mellett a reflexív viszony kifejezésére feltételezhetően a személyes névmások is alkalmasak lehettek. A magyarban ez a jelenség nem adathozható, de a vogul és a déli osztják nyelvjárás ma is példázza ezt a használatípust: például *tegat ivdimet* ‘meggondolták őket’, meggondolták magukat jelentésben. (Kertész 1911. 8). Ezt a feltételezést erősíti meg a korai ómagyar szövegekben a nominativusival párhuzamosan adathozható majdnem teljes accusativusi személyes névmási sor. Annak ellenére, hogy a két sor közötti eltérések nem mutatnak fel olyan toldaléktípust, amely abszolút következetességgel a funkcionális különbségtévesz alaki eszközöként szerepelne, a személyjelek, azáltal, hogy a hat elem közül négyben jelen vannak, az accusativusi sor központi jelentőségű morfémaínak tekinthetők: *engēm, tégēd, minket, titēket, őt, őket*. Első és második személyben az *(én) látom engēm, (te) látod tégēd* szerkezetű típusban a cselekvő alanyt a nominativusi, a cselekvés tárgyát az accusativusi névmás fejezheti ki, az igeragozás révén még akkor is, ha az alanyt a magyarra jellemző korlátozottabb személyes névmási használat miatt a zéró elem helyettesíti (Sipos 1991. 365). A személyjelek erős determináló jellege, sőt esetenként tárgyra utaló funkciója révén feltételezhető, hogy a vogul és déli osztják példákhoz hasonlóan a magyarban személyjeles személyes névmások is szolgálhattak a reflexivitás kifejezésére.

A reflexivitás képzős igével történő kifejezéséhez viszonyítva a névmásos szerkezet későbbi fejlemény. Ez a funkció a határozott-általános igeragozás elkülönüléséhez kötődik, mintegy annak következményeként fogható fel. Az a nyelvi elem, amely a határozott-általános igeragozás elkülönülése folytán szükségszerűvé vált a közlésben zavaró egyensúlybomlás, többértelműség kiküszöbölésére, azonosító/nyomosító funkciójának köszönhetően vált alkalmassá a reflexív viszony kifejezésére.

A határozott igei paradigma elemeihez kapcsolódva csak 3. személyű tárgy fejezhette ki a határozott viszonyt, erre az első és második személyű névmások alkalmatlanok voltak – írja Sipos (1991. 377), a következő táblázattal szemléltetve a kétfajta ragozás személyes névmási vonzatait:

HATÁROZOTT RAGOZÁS	SZEMÉLYES NÉVMÁSI VONZATA	ÁLTALÁNOS RAGOZÁS	SZEMÉLYES NÉVMÁSI VONZATA
<i>látom</i>	3. személy	<i>látok</i>	—
<i>látod</i>		<i>látsz</i>	1. személy
<i>látja</i>		<i>lát</i>	1. és 2. személy
<i>látjuk</i>		<i>látunk</i>	2. személy
<i>látjátok</i>		<i>láttok</i>	1. személy
<i>látják</i>		<i>látnak</i>	1. és 2. személy

A 3. személy tág jelentéskörének köszönhetően a *látom őt*, *látod őt* stb. szerkezetekhez viszonyítva a *látja őt*, *látja őket* szerkesztésmódok nem hordoztak egyértelmű információt, hisz a harmadik személy jelentésköre túl általános: az *ő látja őt* mondat típus esetében mindkét névmás helyettesíthető úgy, hogy az alany nem azonos a tárggyal: pl. Feri (= E/3.) látja Pistát (= E/3.).

A közlés pontossága érdekében szükségessé vált tehát egy olyan eszköz, amely alkalmas arra, hogy a funkcionális, megértési zavart okozó jelenség kiküszöbölődjék. Ennek a közlésbeli elégtelenségnek a kiiktatására válik alkalmassá a *mag* 'test' jelentésű főnévből eredeztethető *maga*, amelynek *mag* 'test' → 'személy' → 'maga' jelentésfejlődése az ősmagyar korban már végbement (Sipos 1991. 378). Sipos szerint a *maga* névmássá válását „elősegítette és felgyorsíthatta a reflexív jelentésű szerkezetekben való előfordulása” (1991.378), mert ezekben a szerkezetekben szükség volt az alany, a határozott ragozású állítmány és az alannal azonosítható tárgy kifejezésére.

Ennek a funkciónak a letisztulását Kertész (1911. 8–9) a következőképpen magyarázza: kezdetben a *maga* a személyes névmásokkal együtt, azokhoz járulva jelenhetett meg a kétértelműség kiiktatására: VitkK. 99.: *Zent att'adnac kezebe aionlom enen magamat*; VirgK. 42.: *Aly meg és temagadat az herrwl el ne indihad*. Később a *maga* funkciója megszilárdulhatott és önállóan is előfordulhatott: VirgK. 41.: *Magat az fwldwn el terieztete*.

Történeti és leíró szótáraink *magára* vonatkozó szűkkörű példaanyaggal szemléltetett jelentés-struktúrája 3 leegyszerűsített kategóriába sorolható, s ezen belül 7–8 jelentésre tagolható, ugyancsak a: A. Névmásként: 1) 1195: 'saját személye'; 2) 1503: (birtokos jelzőként) 'saját, tulajdon'; 3) 1669: (megszólításként); B. Határozóként: 1. 1372u/1448k.: 'egyedül'; 2). 1372u/1448k.: 'ugyan, hát'; C. Köztörzsként: 1.1517: 'holott'; 2) 1519.: 'de, azonban'.

A *maga* a jelek rendszerében potenciálisan a 'saját személye' jelentéssel bír. A közlési folyamatban való felhasználása szempontjából, a közlés módjából, jellegéből a felhasználás arányaiból fakadóan a változással szembeni szilárdságát nagymértékben befolyásolják a mondatbeli, kontextuális helyzetek. Így a jel-tárgyhoz való viszonyában indirekt jelentése a beszédhelyzet és a szintaktikai környezet hatására más-más jelentéstartalommal töltődik fel. Névmásként A) emberre vonatkoztatva saját személyisége, egyénisége jelentésben a *maga* a következő jelentéstartalmat hordozhatja: 1) saját személye, egyénisége; 2) saját teste mint személyének képviselője vagy saját testének valamely része; 3) saját külseje, külső megjelenése; 4) saját lelke, lelki képességei, öntudata, lelkiismerete, meggyőződése, törekvése; 5) a szóban forgó személy azon állapota, amelyben lelki képességei megnyilvánulhatnak; 6) saját érzései, vágyai, szenvedélyei; 7) saját ereje, munkabírása, hatóképessége: *jól bírja ~t*; 8) saját magatartása, viselkedése; 9) saját felfogása, véleménye annak kifejezése; 10) a szóban forgó közösség, testület a saját mivoltában, önmagához viszonyítva; B. más élőlényre vonatkoztatva 1)

a szóban forgó növény, 2) állat; C. élettelen dolgokra vonatkoztatva a szóban forgó dolog (TESz).

A névmás a valóságra utaló szerepével összhangban kapja szintaktikai kapcsoló értékét, s csak a jelsorban megelőző vagy követő jelre való utalással kap denotatív jelentést. Jelentésbeli kiterjeszkedését a jelhasználat alapvető változatai, a szintagmatikus kapcsolatok, a mondat és szövegkörnyezet, a nyelvhasználat különféle szituációs vonatkozásai határozzák meg.

A *maga* visszaható szerkezetekben mondattani funkcióit tekintve lehet 1) tárgy a) visszaható igével szemantikailag transzformálható szerkezetekben: *ajánlja magát – ajánlkozik; mossa magát – mosakodik*; b) visszaható igével értelmileg nem helyettesíthető szerkezetekben: *hagyja magát, övezi magát* stb. c) formális tárgyas szerkezetekben: *gyakorolja magát, elneveti magát*; d) műveltető ige mellett tárgyként: *kínáltatja, meghézagítja magát*; 2) Határozó a) részeshatározó: *magának választ, magának szerez*; b) Egyéb határozó: *magába száll*.

Témám szempontjából a *maga* névmás azon funkciói fontosak, amikor a vele alkotott szerkezetek visszaható értékűek. A *magával* alkotott jelkapcsolatok úgy kerülnek a vizsgáldás homlokterébe mint a reflexivitás kifejezőeszközei, amelyeknek fejlődéstörténete, előfordulásuk eloszlása, kiterjedtsége szoros kapcsolatba kerül az azonos funkciójú visszaható igék vagy más nyelvi megoldások történeti áttekintésével. A visszaható ige és a névmással alkotott szerkezetek együttes vizsgálatát az is indokolja, hogy a *maga* a kapcsolatba lépő igei szerkezettag jelentésfejlődésével kerül meghatározottsági viszonyba. Alapvetően az ige jelentéselemeinek mozgásával, a tulajdonképpeni jelentésekre ráépülő, elvont jelentéstartalmak kialakulásával érthetőek meg a túlnyomórészt metaforikus használatú alkalmi szerkezetek, frazeológiai egységek, s a használat révén felszabaduló, mindkét szerkezettag irányában ható, változást is eredményező jelentésmozzanatok. Az adott szerkezettípusban felszabaduló jelentésárnyalatok és a különböző mondatformák szintaktikai elemzése befolyásolja, hogy a létező tárgyi viszony milyen környezetben válhat egyenrangúvá a megfelelő visszaható képzős vagy más igével. Ez az összehasonlítás az egymást indukáló, kiegészítő változások, kölcsönös átfedések, meghatározottságok vizsgálata révén adalékot nyújthat a szóképzési és szintagmatizálódási folyamat régiségbeli arányait tekintve is.

III. A reflexív viszony kifejezése

A kései ómagyar kor és előzményei

Az eddigi nyelvtörténeti és nyelvtantörténeti áttekintésből kiderült, hogy a visszahatás kérdésköre túlmutat a valódi visszaható igék és a *magával* alkotott visszaható szerkezetek vizsgálatán. A nyelvi tények is arról tanúskodnak, hogy a valódi visszahatónak nevezett igei csoport (*borotválkozik, mosdik*) a legkevésbé problematikus. Ennél jóval izgalmasabb kérdés: mi indokolja azt, hogy az álvisszahatók számottevő csoportja épp ebben az igekegóriában foglalt helyet, tetten érhetők-e a beszéd során azok a rejtett, sok esetben metaforikusan visszahatónak ítélt viszonyok, amelyek a besorolásbeli bizonytalanságra magyarázatot adhatnak? A nyelvi adatok biztonsága szerint a visszaható és álvisszaható igekegóriában vannak olyan igei csoportok, igés szerkezetek, amelyek jelentésüknek, tipikus szerkesztésmódjuknak köszönhetően tiszta kategóriák (például a mediális igék egy része, a tulajdonképpen visszaható igék), de mennyiségileg sokkal számottevőbbek azok, amelyek nem tűrik meg az igenem szerinti éles behatárolást, az igenem jellegét nem állandó jegyként hordozzák, hanem két- vagy többértékűek, különböző mondatkörnyezetben, más vonzatstruktúrával átlépnek egyik igenemtípusból a másikba. Ezeknek az igéknek az esetében épp az a kérdés tevődik fel, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy egy igei kifejezés adott beszédszituációban igenemét is megváltoztassa. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához néhány igei csoportot néztem át több szempontból: a képzős igéket fogalomkörök szerint rendeztem, figyelemmel kísérve a szintaktikai környezetet, az ezzel együtt járó jelentésváltozást, igenemváltakozást, illetve váltást.

1. Az igék jelentése fogalomkörök szerint

1.1. Mozgást kifejező igék

Az igék fogalomkörök szerinti rendezéséből kiderül, hogy valamely mediális-visszaható képzős ige szövegkörnyezetétől függően a pillanatnyi közlés körülményeinek megfelelően kifejezheti a passzív történést, illetve a szándékos aktív és az alanyra visszaható cselekvést is.

Az első fogalomkör, amelynek alapján rendeztem a visszaható képzős, illetve a más, eredeti funkciójuk mellett a visszahatás kifejezésére is alkalmas igéket, a mozgás, a helyváltoztatás. Ebben a fogalomkörben az igék utalhatnak: a térbeli (időbeli) előbbre jutásra, a mozgás kezdeti szakaszára, az alany (élőlény, élettelen dolog, jelenség stb.) valamely irányban történő elmozdulására, térbeli helyzetének, az elhelyezkedés módjának megváltozására, az alany sajátos mozdulatának eredményeként megváltozó helyzetre. A mozgást kifejező igék amiatt is külön figyelmet érdemelnek, mert számos olyan használatot tesznek lehetővé, amelyek az ember külső és belső állapotváltozásának a kifejezésére lesznek alkalmasak szenvedő-mediális értelemben, vagy szándékos aktív bennható, illetve visszaható cselekvés formájában.

Az adatok az igék többértékűségét bizonyítják. Az egyik szempont a csoportok elkülönítésére az lehetne, hogy adott igék alanyuktól függően tipikusan mediálisok, történéses jellegűek, ha az alany élettelen. *indul, fordul, emelkedik valami*, cselekvők, ha konkrét mozgást, illetve aktív bennhatóak, ha belső állapotváltozást kísérő mozgást jelölnek élő alany mellett. A konkrét szövegkörnyezetek alapján azonban kiderül, hogy nyelvileg nem az a fontos, hogy az

alany élettelen vagy élő, hisz az, hogy valamivel történhet valamilyen mozgás, de valaki cselekvően végezheti a mozgást, pusztán a tudati tartalom szempontjából különbözik, nyelvileg viszont ugyanaz az ige jelölheti a mozgást, akár élő, akár élettelen az alany: JordK. 28.: *Rettenetes setethseegho^ok leenek, wgy hogy harmad napyg senky hw^e attyaffyat nem latta, sem azon herro^ol el nem yndolt*; JordK. 448.: *Ez feld meg yndwla az kew zyklak meg hervadozanak*. A nyelvi különbségtétel abban nyilvánul meg, hogy míg az élő alany mellett az ige előfordulhat önállóan is a megmozdulás, a mozgás elkezdésének jelölésére, addig élettelen alany mellett rendszerint igekötős: *meg/elindul*.

A másik szempont a szintaktikai környezet: előfordul-e olyan okozó alany vagy ágens az igék környezetében, amelynek alapján arra következtethetünk, hogy az ige valamely külső ráhatás következtében végbemenő történés jelölője. Az élettelen alany mellett az önálló, azaz vonzat nélküli mozgást kifejező igék abban az értelemben cselekvők, hogy nyelvileg az élettelen alany is éppen úgy viselkedik, mintha cselekvő volna, de előfordul az a szerkesztésmód is, amelyben a mozgást előidéző történés is ismert, és ez értelmezhető olyan okként, okozó alanyként, amely hatása következtében valami elmozdul. Ezt a viszonyt rendszerint mellékmondatos szerkesztéssel jelölik: MünchK. 69.: *Im a templomnac fopo2laha ketten kette zakada es a fo^old megindola*; JordK. 643.: *Az tengher lassaban zel tamadwan fel yndwl vala: mare exsurgebat*; VirgK. 108.: *Mikoron egi vizen altal ment volna, az haio el fordula, w kenig az víznek fenekere mene*. Az ágenszt tartalmazó szerkezetekben nem mediális, hanem faktitív az ige: SándK. 7.: *Ol' nagy ero^eye lezoⁿ az zentnek, hog ha akarnaya, ez fo^oldeth meg indethaatnaya*. Az okozó ágenszt jelölheti a *valami miatt* okhatározó, később pedig a *-tól, től* ragos eredethatározó: 1541: *Az tengher az szélnek fívásának miatta nagon fel indul vala* (Sylv: ÚT. T. 135.), 1778: *Reszket, mint a széltül meg indult nádszál, minden kis nyomorúságnak árnyékául* (Fal: BE. 587).

A mediopasszív jelleget jól érzékeltetik azok a példák, amelyekben ágens nélküli szenvedő szerkezetet találunk: BécsiK. 46.: *Hègec fundamentomocbol mègindoltatnac, vizeckel o^ezu^oe ko^ezirtok megoluadnac*; MargL. 42.: *Zent MARGit azzonnak ev fergey tetemy lattatnak vala fordultatny mynd feyerseges genge*.

Mediálisnak tekinthető az ige abban az esetben is, amikor a mozgásképzet nem konkrét helyváltoztatásra, hanem a személyiség bensejében történő állapotváltozásra, „érzelmi megmozdulásra” vonatkozik: ezekben az esetekben az állapot létrejöttének okát a helyhatározók fejezik ki: *valamin, valamiben*, illetve az ok jelentésű *-ért* ragos névszó: ÉrdyK. 642b.: *mykoron az iambor wr azt hallotta volna, meg yndwla raytta*; DomK. 119.: *soha synky nem latta, hog ez meg haragwt volna, vagy meg jndult volna vagy meg haborodott volna uton valo jarasnak farratsagaert*. Fel kell figyelni azonban a *-ra, -re* ragos bővítményekben arra a belső térszemléletre, amely azt bizonyítja, hogy az állapotváltozást az ember úgy észleli, mintha valamiféle szubjektív indulati elem valaminek a hatására megindulna, megmozdulna, és valamilyen érzelemben (harag, könnyörületesség stb.) állapotodna meg.: JordK. 532.: *Kyk az synagogaban valanak, mynd nagy haraghra yndwlanak, ezeket halwan*. Nemcsak az indulati, érzelmi elem, hanem magának az indulatot, érzelmet megélő embernek a „térbeli elmozdulását” is érzékeltetik a *fel* igekötős igék: *felindíttatik a szerelemre, haragra* stb.

A mediális-passzív jelleget jól szemléltetik az alábbi szerkezetek: *valami megindít valakit, valaki megindíttatik valami által, valaki megindul*. A mediális értékű képzős mediopasszív igékkel funkcionálisan szembeállíthatók a kauzatív és faktitív származékok: CzechK. 50.: *The yndohad en yohomath : hogy kywanyon eme nagy yoth*; ÉrsK. 112: *Yndoytatnak engemet haragra, hogy en futamadok ew ellenek: provocant me ad iram*; CornK. 250.: *Evrdeg az fevldnek feyedelmet fel jndeyta zent dorothea azzonak zerelmere*; VirgK. 141.: *Az*

dormitoriumba... soha zolni ne legyën zabad hanem csak azokat kÿk istennek dÿczeretÿre vannak zereztetuen. hogÿ... az tÿ tarsasagtoknak kwzÿben be mennyÿ keuansagokat jÿndeczanak. es az keuansagok az menyÿÿkre indultassanak; VirgK. 140.: *Auagÿ haborusagoth zerezuen auag veztek halgatokat személyeket ragalmasagra jÿndÿtnak. auagy az gon<o>z mondasokat ioua hagÿak erwsÿtik.* Az állapotot és állapotváltozást jelölő igének alakilag aktív-tranzitív jellegű funkcionálisan egyenértékű párja van, de a mediális *indul* igét tartalmazó szerkezetekkel szemben olyan mondatkörnyezetben jelenik meg, amely az állapotváltozás körülményeit pontosabban jelöli: ezt a mediális igék környezetében ritkább *valamire* kötött bővítmény fejezi ki: *valaki (meg/fel)indít valakit valamire.*

Szerkezetileg jól elkülönülnek azok az adatok, amelyekben a kauzatív jelentésű műveltető formáját találjuk az igének, amelynek legfontosabb fogalmi jegye az okozás: *valaki valakit indultat (valamivel/valamiért).* Ezekben a szerkezetekben jól megmutatkozik, hogy a cselekvés nem tudatos: az érzelmi megindulás kiváltó oka valamely, az előző mondatból ismert történés, valamely dolog, amelyet a cselekvő alany a valakire való ráhatás eszközeként használ (szándékosan vagy szándéktalanul), de ugyanakkor megjelenik a *valamire indultatik* bővítmény mellett maga az okozó jelenség, dolog, okhatározó értelmű *-ért, -val* ragos névszóval. A tagmondatos és az okhatározós szerkesztésmód váltakozását jól tükrözik az alábbi példák: DomK. 42r.: *az fraterek irgalmassagra jndultatvan : az egy kenyeret adak az zegennek;* DomK. 64r.: *mykoron meg jndultatyk vala kevyerevletre kezzenek gyevtrel-meert;* DomK. 106r.: *De maga azert sem az jordanus mester predicacyoyara ky akoron sokakat indeht vala zertzetre sem valakynek egyebnek predycacyoyauual nem jndehtatyk vala az zertzetben menesre.*

Az előforduló szerkesztésmódok tehát a következők: *valaki megindul (valamire) (valamiért, valamivel); valaki megindul/megindultatik (valamire); valaki megindít valakit valamire; valaki megindíttat valakit valamivel/valamiért valamire; valaki megindíttatik valamire; valaki megindultatik valamivel/valamiért valamire.* Az ágenst okhatározóval jelölő szerkezetekben rendszerint passzív az ige, a mediopasszív szerkezetekben vagy az állapotváltozás ténye kerül a közlés előterébe, vagy az előző mondat tartalmazza az időben megelőző és ok-okozati viszonyként felfogható eseményt. Az *indul* ige esetében ritkább az ágens jelölése.

Az eddigi elemzésből az derül ki, hogy míg a funkcionális kauzatív, faktitív igékkel alkotott szerkezetek a bonyolult valóságbeli hatásviszonyokat nyelvileg is jelölik, addig a mediális igéhez az alany mellett esetenként a *valamire* szabad bővítmény, valamint az okhatározói funkciójú bővítmény kapcsolódhat.

Szintaktikai környezettől függően a mozgást kifejező igék nem csak aktív bennhatónak vagy mediopasszívnek minősíthetők, hanem reflexívnek is azokban az esetekben, amikor a mozgás aktív, szándékos és a kauzatív ige melletti tárgy a *maga* névmás. Ezek a szerkezetek úgy alakulhattak ki, hogy a *maga* névmás nemcsak a személyiség egészét, hanem annak valamely részét (saját test, saját testrész) is jelölhette úgy, hogy az ember és saját teste rész-egész viszonyba került. Így az *indul* ige reflexív elemzéssel is felbontható. Nyelvileg ez úgy jelenik meg, mintha a saját test a személyiséghez viszonyítva valamely külső, független objektum lenne: *valaki indul – valaki indítja magát.* Az igei tartalom itt nem kihatásként, hanem önhatásként jelentkezik. JóK. 44.: *Es monda zent fferencz paranczolok teneked... hogy valamy vagy meg aly magadot ſe indohad;* NádK. 331.: *Ingatt'ae ommagat hamar ennec vtanna;* DomK. 41, 93r.: *Legottan az jmadsgnak huedelmenek zokasara fordeyta ev magat / ez koron le teryeztem en magamat az en fyamnak elette/ Fordeygya vala magat az fraterhez;* VirgK. 51, 109.: *Bodogsagos zent ferencz kedig kwzikbe iarula. es kwztek iaruan magat egyÿk sem inditÿa vala / Mikoron w kimult volna az velagbol. es az w teste az nozolyan volna. es az*

papok deakok allananak. es az halloti tiztesseget tenneek leg ottan az azzoniallat az nozolyan fel emele wmagat.

Ugyancsak szándékos cselekvést jelölnek azok a rejtett visszahatást jelölő szerkezetek, amelyekben az alany sajátos mozdulatának eredményeképp annak helyzete is megváltozik: BirkK. 4b.: *med le haiolanak*. A cselekvő ige szintaktikailag tárgyas szerkezetté alakítható: CornK. 54b., 54v.: *be hayla ianos es be tekinte az copor/oba; Es fyruan lehayta magat es tekente az copor/foban: inclinavit se*. Ezek a szerkezetek rendszerint körülírásos kifejezései a képzős igéknek, a latin *se* fordításai. Jelzésértékük abban az esetben van, ha a mediális/kauzatív párjukkal szemben a cselekvés szándékos voltát emelik ki. Ilyenkor jelentésben is elkülönülhetnek. Például az *akad* (mozgásában valami megakasztja, emiatt akad) és *akasztja magát* (szándékosan felakasztja magát) kifejezések között a visszaható névmáshoz kapcsolt igében erős a kauzatív jelleg és a cselekvés szándékossága.

1.2. Állapotban létel, állapotváltozás

A visszahatás nyelvi eszközeinek vizsgálata során az tapasztalható, hogy a legszámottevőbb az az igecsoport, amely a valamilyen állapotban lételt vagy az alany külső és belső állapotának változását jelöli. Épp ennek a csoportnak a minőségileg változatos és mennyiségileg számottevő jellege miatt szükséges az állapotváltozás minél pontosabb meghatározása, annál is inkább, mert épp a fiziológiai és a lelki folyamatokat ábrázoló igékről a legnehezebb eldönteni, hogy az igével jelölt folyamat történéses jellegű-e, az alany szándékától független, vagy szándékos.

Az állapotban lételt és az állapotváltozást jelölő igéket kézenfekvő volna aktív bennhatóknak minősíteni, hisz rendszerint olyan külső vagy belső változást jelölnek, amely mintegy önmagában megy végbe, és a cselekvés nem irányul külső tárgyra. A nyelvi tények azonban azt igazolják, hogy esetenként megelőbb, ha bennható jellegről vagy bennható használatról beszélünk, hisz ezek az igék szöveggörnyezetüktől függően mediális, reflexív funkcióval is előfordulhatnak. Noha ez a medialitás vagy reflexivitás csak rejtetten jelentkezik, az igék egy csoportját két- vagy többértékűnek tekinthetjük.

A fogalomkörök árnyalása során a következő alcsoportokat tekintettem kiindulópontnak: 1) valamely az emberi léttel együtt járó szükségszerű vagy az embert léteiben érintő állapotváltozás; 2) valamely külső vagy részleges állapotváltozás, állapotban létel; 3) az állapot megléte, az állapot módja, amely a személyiség egészét, annak testi és lelki képességeit egyaránt érinti; 4) a valamitől való mentesség, a megszabadulás.

Az állapotváltozást vagy állapotban lételt jelölő igék csoportjába, amelyek az emberi étellel együtt járó vagy az embert léteiben érintő állapotváltozást jelölik, a következő igéket sorolhatjuk: *fogyatkozik, növekedik, (halálra) korul, nyugszik, fekszik, nehezül, kisebbül, sokasul, kevesebbedik, elpusztul, megszomjazik* stb. A származékok egy része már az alapszó jelölte tartalom miatt is képes az alany állapotának változását kifejezni, és ezt még inkább megerősíti a továbbképzett ige alaki motivációja: *fogy : fogyatkozik, nő : növekedik*. Ide sorolhatók azok az igék, amelyek eredetileg is mediálisak, majd ikesednek. Így az *-ik* a medialitás alaki kitevőjeként jelentkezik a következő példákban: *alszik, fekszik*. Ezek a korai kódexekben (JókK., BécsiK., MünchK.) túlnyomórészt iktelenül fordulnak elő. A képzős és képzőtlen alakpárok mellett olyan alakváltozatok is előfordulnak, amelyek ebben az időszakban *-ul, -ül*, illetve *-ódik, -edik, -ődik* képző váltakozik: *nehezül–nehezedik*. Például: FestK. 392.: *aalommal nehezult*; DomK. 20r.: *testel nehezedet vala*.

Vonzatstruktúrájukat tekintve külön ki kell emelnünk azokat az igéket, amelyek csak alany mellett fordulnak elő. Ezek élettelen vagy élő alany mellett szerepelnek, és az összetett

mondat előző tagmondatában leírt események és időbeli viszony mint ok-okozat fogható fel: Apork. 77.: *Ehezuen es zomiuhozuan : o^e lelkek o^e benne meg fog'atkozot*; DomK. 7v.: *Vgyan ezen viban vizeknek bevelkedesebevl arradasabol vizeknek ery cherggetegy igeen neuvekednek*; ÉrsK. 31.: *Es ezenkepen mynd az o^e Dragalatos thagy Annera meg farattak wala wgy Hogy Sem egyk az ma'f'kath nem fegethety uala, Mert myndenesthul fogwa el fogyatkothak wala.*

Az állapotváltozást jelölő igecsoporthoz gyakori az ok- és állapotváltozó bővítmény: VirgK. 101.: *Azert az oratol fogua az iesusnak zeretetiben meg oluadoth vala*; NagyszK. 11.: *o^e ro^e medben megfog'atkozod*; DomK. 4v.: *ereyben jnkab kezdevt volna meg fogyakozny*. Míg az első esetben a helyhatározó az eszköz → eredet → alany → ok fokozatával magyarázható: *Jézus szeretetével megolvast valakit, Jézus szeretetétől megolvad valaki; Jézus szeretete megolvast valakit, Jézus szeretete miatt megolvad valaki*, addig a második példában az ok ismeretlen, a helyhatározó az állapotot jelöli, ugyanakkor a szenvedő alannal azonosítható: *ereje megfogyatkozik (valami miatt)*. R. Hutás Magdolna a *-tól, -től* ragos szerkezetek jelentős részéről megállapítja, hogy latinizmusok, az eszközhatározós megoldásokat a magyar szerkesztésmódhoz közelebb állónak minősíti. Megjegyzi, hogy a magyar nyelvben a szenvedő igék ágenseinek kialakulásakor eszközhatározóból ágens, az ágensből pedig okhatározó lett. (1995. 257. 290).

A *miatt* okhatározós szerkezetek megjelenése a mediális ige környezetében az ágens jelölésének irányába mutat. Ezekben az esetekben az ágens cselekvése nem közvetlenül hat a tárgyra, hanem a tárgy az ágens cselekvésének hatását viseli el: *üdvözülv valaki miatt → üdvözülv valakinek a közreműködésével, jóvoltából*. MünchK. 86v.: *me2t nē è2èztette ifen o fiat hog itèllè èuìlágot de hog vduo3ollon è vilag o miatta.*

Az alany külső vagy részleges állapotváltozását kifejező igék között gyakoriak a denominális származékok: *erősül/erősödik, (meg)szépül, (meg)ékesül, megfeketül/megfeketedik, sebesül/sebesedik, elveresül, elevenül/elevenedik, meghidegül, kékül, (meg)épül*. Az e csoportba tartozó igéknek rendszerint oppozíciós tranzitív-kauzatív igepárja van, és olykor az *-ul, -ül* képzőéhez mediális funkcióval bíró *-odik, -edik, -ödik* képzős származék. Így az *-ít* képzővel két szinonim képző állhat szemben (*ékesül-ékesít, sebesül-sebesít, erősül-erősít*).³

Az *-ul, -ül* és az *-odik, -edik, -ödik* képzős származékok funkcionális különbsége abban nyilvánul meg, hogy az *-ul, -ül* képzős származékok az állapotváltozást elindító okot emelik ki, az *-odik, -edik, -ödik* képzősek pedig magát az állapotváltozás folyamatát: NádK. 316.: *te miattad o naual'as teft ime mint feketu^eltem meg*; MargL. 16.: *Mely nagy fyralmaknak oka okaert ez zent zvznek ev feye meg hydegevl vala*; VirgK. 261.: *es w zemei az sirasnak miatta el verwswlt volna*; BodK. 22.: *es lassan lassan o fogai meg feketednek Ayakai meg heruadnak, es minden tagi meg kemen'ednek*.

A 'valamilyenné lesz' jelentést hordozó mediális igék szintaktikai környezetei azt tanúsítják, hogy rendszerint csak alannal fordulnak elő, de megjelenhetnek olyan mondatkörnyezetben is, ahol az alany és állítmány mellett néhány kötött bővítmény jelöli a valóságbeli hatásviszonyok differenciált összefüggéseit. A bővítmény nélküli és a bővítménnyel megjelenő változatokat jól példázzák az alábbi adatok: NádK. 321.: *Minec vtanna allelo^ek ilieket mondotvolna, A teft feyet fel emele ol'mint megeleuenu^elt volna*. Gyakori az a szerkesztésmód, amelyben az előző mondatból vagy mondatrészből ismert időbeli előzmény

³ D. Bartha (1992. 116) szerint az „intranszitiv-reflexív *-ul/-ül* és tranzitív-kauzatív *-ít* szembenállása valószínűleg [...] igen régi keletű, s ugyanilyen régi lehet a vele azonos jellegű, főleg hangutánzó-hangfestő keletkezésű fiktív tövű igékben szereplő *-dul/-dül* és *-dít* képzőbokroké is.”

és következmény ok-okozati viszonyként fogható fel: AporK.: *Te kedig te orczadat el fordeitnad meg haboreitatnak: eluezed o^e zelleteket es meg fog'atkoznak, es o^e porokba valtoztattnak*; NádK. 316.: *te miattad a nual'as teft ime mint feketu^eltem meg*; VirgK. 26.: *w ziue az zenuedesnek miatta el heruadott volna es ew zemei az sirasnak miatta el verwswlt volna.. A sírás miatt megveresül a szem, a szenvedés miatt elhervad a szív szerkezetek jól érzékeltetik az igék mediális jellegét. Az okhatározóval jelölt ágenst, illetve annak cselekvését nem csak a miatt névutós alakok jelölik, hanem igen gyakran a -tól, -től, -ból, -ből, -val, -vel ragos formák.: ÉrdyK. 511.: latha ... egy mondhatatlan nagy es zeep Sathort ... kylemb kylemb draga ko^ewekbo^el ekeswlteto^et vala. A fenti példa szemléletes abból a szempontból is, hogy az eredethatározó itt eszközként szerepel: (valaki) ékesít valamit valamivel → valami ékesül valamivel (valaki által), az eszközt mozgató/használó ágens és az eszköz együttes hatását pedig egyidejűleg érzékelteti a mediális képzőhöz járó -tatik szenvedő forma. Azaz a tárgy egyszerre viseli/szenvedi el az eszköz hatását (ékesül), és az eszközt mozgató ágens hatását (ékesültetik).*

A külső állapotváltozást jelölő igék közé sorolható az a néhány (valódi) reflexív igé, amely azt jelöli, hogy az alany szándékosan tesz valamit magán, magával: *megmosdik, felöltözik, fürdik, övedez, levetkőzik*. CornK. 53v.: *latanak maas angyalt jogrol evlueen feyer ruhaban. es meg chodalkozanak*. A visszaható igék kötött bővítményei a -ba, -be ragos határozók: CzechK. 58.: *zeep weerodben meg forodeel*. A képzős igék mellett előfordulnak más szerkesztésmódok is: *öltözik - felveszi a ruháját, felöltözteti magát, vetkőzik - leveszi a ruháját, lemezteleníti magát*. Külön ki kell emelnem azt a szerkezetípust, amely formailag műveltető, de jelentése szerint kauzatív igéből és visszaható névmásból alakult. A visszahatás mellett a cselekvés okozását is jelölő szerkezet kötött bővítményeként R. Hutás Magdolna (1995.274) a -val, -vel ragos eszközhatározót emeli ki: BécsiK. 16.: *ciliciomockal oltotztetic mag'okat a papok* – valamivel öltözik valaki (valamit valaki magára ölt) – valamivel öltözteti magát valaki – *valami öltözteti a személyt. Az *öltözik* ige vonzata lehet a *valamibe* határozó is: DöbrK. 373.: *mibe o^elto^ezietek*

A személyiség egészét, annak testi és lelki képességeit érintő állapot meglétét, az állapot módját jelölő igék közé sorolhatók a következők: *bágyad, (meg)betegül/(meg)betegedik, bódul, megbolondul, megelevenül/megelevenedik, (meg)épül, (meg)fárad, fertezik, (meg)részegül, kínzódik, megtunyul, (meg)világosul/(meg)világosodik*. A pozitív értékjelentésű igék közül a *megerősül/megerősödik* egyrészt a fizikai erőnlétre, testi megerősödéssel vonatkozik (DomK. 43r.: *Mykoron evt volna ez frater ez menybevl kevldet kenyerbevl es meg erevsevdevt volna*). *Lélekben, úrban* helyhatározói vonzattal pedig gyakran a betegséggel szembeni vagy annak elviseléséhez szükséges lelki megerősödéssel utal, azaz olyan állapotváltozást ír le, amelynek során a személyiség valamely egyensúlyhelyzetbe kerül vissza, amely elviselhetővé teszi a betegséget, vagy bármely negatív állapotot.

A lelki egyensúly megtalálása szorosan kapcsolódik Istenhez, pontosabban az Istenbe vetett hitből, bizodalomból ered, amelynek helye a lélek: a lélekben lakozó hit, bizodalom erősödik meg → a lélek erősödik meg. DomK. 70v.: *Meg hatalmazuan kedeg az betegség ev rayta meg erevsevdeek lelekben*. A *megerősödik az Úrban, megbátorul az Úrban* ('biztos az úrban') szerkezeteket metonimiás jelentésváltozásként is felfoghatjuk. Erre utalnak azok a -ból, -ből eredethatározónak is felfogható eszközhatározói értékű és -val, -vel ragos bővítmények, amelyek épp azt a dolgot nevezik meg, amelynek hatására a megerősödés, a lélek erejének visszaállítása megtörténik: DomK. 41r. 80v.: *Es olyha menyorzagbol evt lev byzodalmbol meg erevsevdeek | Meg latassal meg erevsevdeek es byzonyos leueen zent damancas atyank*. A *megerősödik az úrban, megerősödik lélekben* olyan helyviszonyként is felfogható, amely a személy valamiben való bennelétét jelöli: akár úgy, hogy az Istennel telítődik az ember, azaz Isten benne van az emberben, akár úgy, hogy az ember van benne Istenben: VirgK. 87.: *az*

*istenel meg twlt ember jme lelekbe igen meg erwswle; 1508k.: Rufinus, ki uala assisibeliekne nomosi kozzil valo, es az isteni gondolatba zontelen valo edoskodesseiert ol' igen el merült vala istembe, hog ol' mel' kiul valo erzekonkosseg, es ez velaghoy valo igekozet igon keues vala v benne. A kétféle bennelét között nyelviileg nincs különbség hisz a merül – a korsó merül a vízbe → mer a vízből és ugyanakkor vízzel feltöltődve lefele belekerül/lesüllyed a vízbe (benne van a vízben és benne is van víz). A helyviszony felismerhető más -ban, -ben ragos bővítménnyel alkotott szerkezetekben is: FestK. 377.: *ferteztem byneymnek faaryban – forogtam, fetrengtem búneim sarában*. A *fert igető és a fertő – 'fetrengő, fürdőhely' eredeti jelentésének elhomályosulásával a -ban, -ben ragos helyhatározó eszközhatározóvá értékelődhetett át, majd alakilag is felcserélődhetett vele: *fertezik bűnökkel*. SándK.37: *kýk ondok bwjiaassaagual magokat fõrtõztettek*.*

A mediális (meg)erősödik ige környezetében is gyakran szerepel az az okozó dolog vagy esemény, amelynek hatására a lélek megerősödik. Az ige faktitív, szenvedő alakváltozata mellett rendszerint megjelenik az eszközt használó/mozgató ágens is: *valaki megerősít valakit (valamivel), valakitől megerősítetik valaki (valamivel)*. A -ban, -ben ragos bővítmények a megújul, megvilágosodik igék mellett is megjelennek egyrészt úgy, hogy az állapotváltozás helyét jelölik: *megújul lélekben* (DöbrK. 378) – a lélekben történik az ember állapotváltozása, maga a lélek is megújul; megvilágosodik lélekben, szívében, azaz a lélekben lévő sötétség valamilyen hatás következtében eloszlik, a lélekben világosság támad: VirgK. 20.: *Kerlekh hogi világossihad meg en ziuemnek seteseget*.

Az -ul, -ül képzős ige mellett előfordulhat a -ban, -ben ragos bővítmény úgy is, hogy a személy saját cselekvését mint állapotot jelöli, mely állapot hatására megtörténik az állapotváltozás: VirgK. 82.: *ez zent jymatsagba ... meg velagosuluan*. Ha az okozó, vagy állapotváltozásra alkalmas állapot nem a személyé magáé, hanem külső, az ige szenvedő alakváltozatban fordul elő: MargL. 5.: *az ev forori tar.fí ... mynd meg epevltetnek vala az ev nagy ty.fes erkevlcheben*.

Az ágens jelölése miatt okhatározós szerkezettel is történhet: VirgK. 82.: *az zent jymatsagba. zent leleknek mjatta meg velagosuluan*, azaz az ágens a szentlélek, az imádkozás pedig az az állapot, amelyben a személynek lennie kell. Ugyanakkor felfogható olyan eszközként is, amelyet a szentlélek felhasznál a lélek megvilágosításához. Sajátos esetként tartható számon az az adat, amely az ágenst -tól, -től ragos eredethatározóval jelöli: *Istentől megvilágosul*. A mediális ige mellett általában nem szerepel az ágens, csak *miatt/által* okhatározóként. Ha az ágens jelölt, gyakoribb a szenvedő szerkezet.

A negatív értékjelentésű igék az állapotváltozást jelölhetik önállóan, vonzat nélkül. Ezek az igei szerkezetek előfordulhatnak pusztán alannal olyan szöveggörnyezetben, amelyekben az előző mondatban felismerhető az előzmény mint ok: AporK. 77.: *Mert meg elegeitette iokkal mert meg vizgaltak ifiennek bezedit: es fel.fegnek tanalczat meg femieitettek, ° Es alaztatot o° zu°uo°k monkaban: ... es meg betego°ltek es nem volt ki fegeitene*, illetve az állapotváltozás fokát, mértékét jelölő határozóragos bővítménnyel: BirkK. 4a.: *ha k(...)g vala mel foror annera meg betegelt hog etet kellett (...) g kenetni, hat az pap ... zent kenetnek olaiat vig'e*. Állandósuló szókapcsolatként a *halálra betegedik, halálra körül kifejezések* jelentkeznek. Az igék képesek arra, hogy a valóság több szelete között függvénykapcsolatot teremtsenek. A leggyakoribb kötött bővítményeket ma már okhatározónak érzékeljük. Szórványosan a *miatt* okhatározós szerkesztésmód is előfordul, de gyakoribb a -tól,-től eredethatározós és a -val, -vel eszközhatározós bővítmény. A -tól,-től az állapotváltozás vagy állapotban léteel eredetét emeli ki, a folyamat eredetét fogja fel okként, a -val,-vel ragos bővítmények pedig elsősorban az eszközt emelik ki, és csak másodlagosan az okot: AporK. 124.: *En terdim meg betegoltek bõitõl; CzechK. 63.: býno°m mýa betegwltem; BécsiK. 308.: iuoc meg rezegolnèk monnal;*

VirgK. 27.: *borral meg ne : rezeºoºll'etek* (DöbrK. 379.); 1529e.: Zent leleknek *borraual meg rezeºwtl*. A *-tól, -től* a konkrét helyviszonyt is érzékelteti akkor, ha az állapotváltozás a valamitől való eltávolodással jár együtt: DomK. 31v.: *Es az testnek oruossaga levn ev elmeenek betegsege es anneual restebben kezde meg tvnyvlny istennek zolgalatyatwl mennel az testnek zeertelen keuansagytwl*. Az eszköz és az ok is megjelenhet elkülönült nyelvi formában: FestK. 368-369.: *Igazan kenzodom neeky engettem melto mwkaawal kenzoodom*.

A valamitől való mentességet, megszabadulást jelölő igékhez is (*meggyógyul, megkönnyebbedik, (meg)szabadul, megvigasztik, menti magát*) mozgásképzet kapcsolódik: valaki kikerül valamiből, illetve eltávolodik valamitől. Ezt megelőzi a valamin/valamiben való bennelét, a fogság állapota. BodK. 34.: *Azert kell o nekie meg maradnia a kinba*; DomK. 34.: *en meg akarom zabadeytanom az en lelkemet te rolad*. Ezeknek az igéknek a környezetében a *-tól, -től* ragos bővítmények a valamitől való eltávolodást, a valamiből/valakitől való megmenekülés folyamatát jelölik a *-ból, -ből* ragos bővítményekkel együtt. FestK. 379–380.: *Zabadyhch megh te ellen/legednek zolgalattyabol Zabadoh megh engemeth az erewk || keenoktol*; VirgK. 18.: *megh zabadul az kesertettewl*. A valamiből való kikerülést ritkábban a *ki-* igekötő jelzi, az igék rendszerint *meg-* igekötővel fordulnak elő. A valamilyen állapotból való megszabadulás (szenvedés, nyavalya, betegség, veszedelem), a valamilyen érzéstől (kín, félelem) való eltávolodás nem csak a kikerülés valamiből/valamitől folyamatát jelzi, hanem egy lehetséges állapot/érzés elkerülését is, a *mentességet valamitől*. Valaki megszabadulhat/kikerülhet valamilyen valós állapotból, amelyben benne van, eltávolodhat valamely érzéstől, de ugyanakkor kiszabadulhat egy nem valós, elképzelt vagy lehetséges állapotból, mentesülhet egy elképzelt, lehetséges érzéstől: KulcsK. 266.: *Kyaltanak wrhoz mykorth nyomorgattathnak es w nyaualyakbol meg zabadeyta wketh*; BodK. 26.: *Ime azert zereto at'am fia, mel' vezedelembol zabadeythatod meg te magadat, mel' nag felelmtol menekedel meg*. A szinonim szerkezetek is tartalmazzák a mozgásképzet szemantikai jegyét: *menekedik valamiből/valamitől, menti magát valamiből/valamitől, nyavalyájából kihoz valakit* (KulcsK. 269), *kórságából megvigasztik* (VirgK. 45.), *betegségéből megkönnyebbedik* (DomK. 85v).

Ha ezeket az igéket az aktív-inaktív, mediális-reflexív jellegük szerint vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy jelentésüktől és szintaktikai környezetüktől függően előfordulhatnak mindkét használatban: *valaki szabadítja magát* → *valaki megszabadul*; *valaki megszabadít valakit* → *valaki megszabadul*; *valaki (meg)menti magát* → *megmenekedik*; *valaki (meg)ment valakit* → *megmenekedik*. Az adatok tanúsága szerint elsősorban a kommunikációs tényezők befolyásolhatják a szintaktikai formát és az ezzel szorosan összefüggő igenemjellegét. Ha a közlésben az a fontos, hogy valaki saját maga erejéből szabadul meg valamilyen helyzetből, a cselekvés aktivitásának és a visszahatásnak a jelölésére *magával* alkotott tárgyas szerkezetet találunk az adatokban. Ha ugyanez valaki más cselekvésének a hatására történik kauzatív ige + tárgy a tipikus szerkesztésmód. Ha mediális-visszaható képzős ige jelzi a folyamatot, akkor a közlésben nem az a lényeg, hogy kinek a hatására történik valami, hanem az, hogy maga a folyamat megtörténik. Ezt a változatot jól példázza a következő adat: BodK. 26.: *zabadeythatod meg te magadat, mel' nag felelmtol menekedel meg*. Példánkban a *menekedel meg* ige nem egyenértékű sem a *valaki menti magát*, sem a *valaki ment valakit* szerkezettel, hanem maga a mentesülés, a megmenekedés ténye kerül a közlés előterébe: *megmentődsz valamitől*, s ez a történés mintegy magától megy végbe, tehát az ige itt, ebben a szövegkörnyezetben mediális.

Ebben a jelentéskörben találunk még olyan igéket, amelyek az állapotból való megszabadulást/kikerülést úgy írják le, mint amelyek befolyásolhatók ugyan, de csak közvetett módon: például *(meg)gyógyul*. Önmagában az ige csak annyit mond, hogy megtörténik a gyógyulás: a betegségbe esett személy, vagy az, akire ráesett a betegség, s mintegy lenyomta,

visszakerül eredeti egészségi állapotába: *meggyógyul, kórságából megvigaszik* (VirgK. 45.), *betegségéből megkönnyebbedik* (DomK. 85v). A betegség állapotából való kikerülést azonban sokkal komplexebb folyamatként észleljük, és ezt a szintaktikai szerkezetek tanúsítják: *valaki gyógyít valakit (valamivel), valaki gyógyítja magát (valamivel) → valaki meggyógyul*. A gyógyítónak, az ágensnek, csak közvetett szerep jut a gyógyításban: az ő közreműködésével, jóvoltából, érdeme miatt történik a gyógyulás, azaz ha pontosan leírnánk a folyamatot, *valami (az orvosság) gyógyítja a beteget az orvos közreműködésével*: 1517: *az ev erdeme myat meggyogyvlna*. A mediális ige mellett itt sem jelenik meg az ágens. Ha az ágens jelölt, az ige szenvedő: DomK. 18v.: *Ezenkeppen gyogeytateek meg reginaldus mester legottan tellyesseggel az mennyey kyalne azzontwl*. Az ágens azonban valamely eszközt használ, ez pedig nyelvi -val, vel ragos bővítmény jelöli, amely funkciója szerint okozó alanynak fogható fel: DomK. 19r.: *oruosnak orvosság adasaul gyogyvlt volna meg*. Az eszköz és az ok elkülönült nyelvi formában is megjelenhet: PéldK. 80.: *El megyek meg halny vruos vagyok de az vroffagual meg nem zabadulok*. Tehát itt kettős viszonyról van szó: *az orvos és az orvosság gyógyítja a beteget*, ezt a viszonyt pedig nyelvi többféleképpen ki lehet fejezni a szintaktikai struktúrák révén. A gyógyulás észlelési hátterében azonban van egy ellenőrizhetetlen, befolyásolhatatlan mozzanat. Éppen az, amelyet a mediális ige sajátosságaként a következőképpen határozunk meg: *mintha magától történe*. Ezt a mozzanatot emelik ki az alábbi szövegek: DomK. 19r., 46r., 103v.: *Chodalkoznak az oruos doctorok jl heertelen egessegen nem tuduan azt mely oruosnak orvosság adasaul gyogyvlt volna meg | lele evtet meg gyogyvluan egessegeben evrevluen | lele evmagat jgeen meg vigasztaltnak*. Voltaképpen tehát a *meggyógyul* szó hátterében mindezek a történések jelen vannak, de nyelvi a különböző szintaktikai struktúrákkal csak azok kerülnek felszínre, amelyekre a közlésnek pillanatnyilag szüksége van.

A fenti példákban is megmutatkozik, hogy a valóság észlelése miként befolyásolja azt, hogy az adott igét cselekvőnek, aktívnek vagy mediálisnak minősítjük attól függően, hogy a szándékos, történéses jellegű, illetve véletlenszerű a cselekvés.

1.3. Érzelmet kifejező igék

Az érzelmet kifejező igék csoportja egyrészt az állapotot és állapotváltozást, másrészt a magatartást kifejező igékkel érintkezik. A csoporton belül a következőképpen különítettem el az igéket:

- 1) érzelmi indíttatású lelkiállapotot jelölő igék: *ámul, álmélkodik, csodálkozik, gyönyörködik, búsul, bánkodik, elkeseredik, rémül, retten*;
- 2) érzelmi indíttatású lelkiállapotot tükröző igék, a lelkiállapot egy időben az akarat, kívánság, reménység, merészség megnyilvánulása is: *bízik, bátorodik, merészkedik, reménykedik, szégyenkezik*;
- 3) az érzelmet kísérő lelkiállapotot és az ebből eredő másokkal szembeni magatartást jelölő igék: *megkönnyörül valakin, nyájaskodik, igyekszik, törekszik, haragszik, dühösködik*;
- 4) hangulatváltozást jelölő igék: *vidámul, (meg)szomorodik, örül*.

Az érzelmi indíttatású lelkiállapotot kifejező igék közül az *ámul, álmél, álmélkodik, ámolýog* pozitív és negatív érzelmet is kifejezhet. Olyan hangfestő eredetű szócsalád ez, amelynek hangalakja eredetileg a szájtátás, a bámészkodás hang- és mozgásképzetét jelenítette meg. Hangfestő rokonságába tartozik az *á* indulatszó, távolabbról pedig az *áhít, ájul* stb. igék (ÉrtSz). Az ige képes arra, hogy egyaránt kifejezze az álmélkodás, csodálkozás, valamint a félelem, rémület, ijedtség állapotát, hisz ezt a lelkiállapotot gyakran valamely természetfeletti

erőnek tulajdonított rendkívüli esemény, jelenség okozta, s ez az emberben olyan mértékű félelemmel vegyes álmélkodást váltott ki, amelynek kísérőjelensége a szájtátás hang- és mozgásjelensége volt. A lélekben ez a mozgásjelenség a meghökkenés, a megtorpanás, a megakadás, illetve az eltávolodás, a leválasztódás, lemerülés (álomba merülés), az elfordulás mozgásképzetét idézi. Ezt az ész, a lélek működését, az éberség/érzékenység megszűntét, a tudatvesztés állapotát nem csak az igéhez csatlakozó *-el* igekötő jelzi, hanem az alábbi körülírással szerkezetek is: SimK. 12.: *Ruffinus ...kezde predicallani..., vghog, mynd a kemen zyuú ferfiac, ez azzoniatoc, kik oda giltenec vala nag socasaggal, igon nagon el amulcodanac, es el Lodalcodanac, kezdenec nag keserúsegos sirast tennioc es hihetetlen ayetatossaggal, es toredelmesseggel istennec nag irgalmassagot caialtanioc, es kernioc, vghog ol' mint elmeioknec vyonnan valo el amulcodasara fordulanak, es terenec mynd;* NagyszK. 102.: *az en almelkodo ayetatos lelkoem el amult es elmembe megfogatkoztam;* ÉrsK. 160.: *Elmeeyekben megh zo^ondo^eredwen az az elamelkodwan czodallyak.*

Azt, hogy az *ámul*, *álmél*, *álmélkodik* eredetileg a valamely okozó alany hatására bekövetkezett lelkiállapotot és ennek fizikai és lelki kísérőjelenségét, megnyilvánulását jelölte, az is bizonyítja, hogy gyakoriak azok a szöveggörnyezetek, amelyekben a lelkiállapot változásának pozitív vagy negatív jellegét külön megnevezik, kiemelik a felsorolásban: *elálmélkodik és csodálkozik, elálmélkodik és megrémül, megretten, megijed* stb. SermDom. 2:161.: *et obstupuerunt megrezzedenek vel yedenek auag elamelanak;* VirgK. 33.: *Elalmelkodek czodalkoduan az ilieten vigasagnak latasarol.*

A csodálkozást, akárcsak az ijedséget, félelmet, rémületet olyan lelkiállapot kíséri, amely az okozó, ésszel fel nem fogható esemény, jelenség hatására történik, függetlenül az alany akarától, szándékától. Nyelvileg ennek az állapotnak a jelölésére az *elme*, *lélek elalszik, elszenderedik, a szív megáll valamin, a lélek fennakad valamiben* kifejezések mellett gyakori a *félelem, az ijedség valakire ráesik (mintegy lenyomja), valaki beleesik a félelembe, rettegésbe* (a félelem, rettegés állapotába), objektum – szubjektum viszonyként *valakit megüt a félelem, valakire esik/száll a félelem, a rémület meghatja (eléri) az értelmeket* szerkezetek jelölik. A szerkezet típusok mindenike konkrét irányulást, érintkezést, benne létet, illetve rajta létet feltételez. BécsiK. 15.: *remolèt meghata o e2telmekèt;* SzékK. 2.: *e^lék az o^e félelme mynd az fo^oldoⁿ lakozokra;* KulcsK. 258.: *Erwlv egyptom w el mentekbe mrth w felelmek zalla w rayok.*

Az *ámul*, *álmél*, *álmélkodik* igék tehát azt jelölik, hogy mi történik az emberrel, az emberi lélekkel, milyen lelkiállapotba kerül valaminek a hatására. Az, hogy ez a lelkiállapotot a csodálkozás vagy a rémület kíséri, rendszerint nyelvileg is megjelenik a szövegekben. Annak ellenére azonban, hogy maga a lelkiállapot azonos kísérőjelenségekkel jár, észre kell vennünk, hogy a *csodálkozás* (pozitív érzelemként), és az ebből eredő lelkiállapot aktív tudatállapotot is jelenthet: az, hogy valaki csodál valamit vagy nem, saját akarától is függ. Annál is inkább, mert azt a dolgot, jelenséget, amin csodálkozik vagy amit csodál, nézni kell. Sőt ez értékelő tevékenységgel is jár: csodának ítélek-e valamit, amit látok, vagy nem? Ez pedig nem mediális, történetes folyamat, hanem aktív cselekvés. Ez egyrészt tárgyasszerkezettel írható le: az ember aktív fél, aki létrehozza a viszonyt: *(meg)csodál valamit*: ÉrdyK. 189.: *az teb neepeke czodallyak vala az ellyen nagy czoda dolgot;* de kifejezhető határozós szerkezettel is: *csodálkozik valamin*, amely ugyancsak aktív cselekvés: a figyelme, a szeme rajta van azon, amit csodál. Ez utóbbi szerkesztésmód jobban érzékelteti az állapotban lételt: MünchK. 26.: *Cudalkoznak vala o^e tanosagan;* SimK. 10.: *rayta Lodalcodnac vala;* VirgK. 72.: *ilien chodalatos dologrol. chodalkodni kezdenek.* Az *álmélkodik* és *csodálkozik* gyakran fordul elő egyazon szövegben, így az *ámul*, *álmélkodik* 'csodálkozik' jelentésben is használatos. Feltehetően a *csodál valamit – csodálkozik valamin* szerkezetek keveredésével az intranzitív képzős ige is megjelenik tárgyasszerkezetben:

BécsiK. 32.: *Mikor lattamuolna o'tet, igen cudalkodac o'zepséget*; GuaryK. 109.: *el almelcodanac az v nag' zepfegen*; DomK. 305.: *Igeen chodalkozam ez gevreg papnak ev tulaydonsagyt*.⁴

A korai adatokban a *csodálkozik* ige előfordul bennható használatban is, tehát a *valamin* határozó még nem kötelező bővítménye az igének, a későbbi adatokban csak akkor fordul elő önállóan, ha a közlés előterébe maga a csodálkozás állapota és mértéke kerül: BécsiK. 20.: *midon Achior megzont uolna zolnia med ez igekèt. Ludalkodanac Olofe2nefnec med3 feiedelmi*; CornK. 54r.: *Es be hayla janos es be tekente az coporloba... Es meg vara ianos petert es egyetevmben bemenenek az coporloban. es igeen chodalkozanak*.

A gyönyörködik ige, amely a későbbiekben *valamiben* kötelező határozóval fordul elő, ebben a korban *-val, vel* okhatározói értékű eszközhatározóval is előfordulhat: valami gyönyörűséget, élvezetet okoz jelentésben. Ezekben a szerkezetekben az állapotot okozó eszköz a hangsúlyos, a *gyönyörködik valamiben* szerkezetekben pedig maga az állapotban létel és a tetszést, élvezetet okozó tárgyra, jelenségre való odafigyelés. VirgK. 144.: *Bizonsagom az en lelki esmeretem. ky ilyen nagi iokal gwnwrkodik vala*. Az ige vonzata a *valamiben* határozó, ezt veszi maga mellé az időben is később adatható *édeskedik valamiben* 'gyönyörködik'.

A negatív értékjelentésű igék az érzelmi folyamat erőssége szerint fokozati sorrendbe állíthatók aszerint, hogy az érzelmet átélő személy milyen mértékben engedi át magát annak az érzésnek, hangulatnak, amit érez. Ebből a szempontból a *szomorkodik, elkeseredik, búslakodik, bánkodik* igecsoporthoz érdemes kiemelni a *bánkodik* intranszitiv igét, amelynek alapszava a *bán valamit; bánja azt, hogy...* szerkezetekben, rendszerint *meg-* igekötővel tárgyas szerkezetekben jelenik meg, de csak részben fejez ki tudatos cselekvést, hisz egy időben jelent automatikus észlelést, érzékelést: megbánást érez akarától, szándékától függetlenül, bántja, zavarja, háborgatja a lelkiismeret valami miatt, ugyanakkor tudatos értékítéletet és aktív döntést is: átengedi-e magát ennek az érzésnek vagy nem, törődik-e vele vagy nem. Ezt az inaktív-aktív átmenetet a *megbán valamit* szerkezetek mellett a továbbképzett származékok közül ebben a korban a *bánkodik* ige is érzékelteti, azokban a szöveggörnyezetekben, amelyekben az érzést kiváltó/okozó alany a személy által elkövetett tett, cselekedet. JóK. 157.: *az ember megbana ...gonozlagat*; DomK. 313.: *Bankodeek arrol myt teot vala*. A *bán* alapige és *bánt* származékának jelentése már ebben a korban tovább differenciálódik, a *bánkodik* pedig önállóan vagy *valamin/valamiról* vonzattal épp ennek a kettős lelkiállapotnak a jelölésére szolgál: az automatikus észlelést, a lelkiállapotban lételt és az ezzel járó hangulatot emeli ki: sajnálatot, fájdalmat érez, szomorkodik, kesereg valamin, valamiről. Névtűs okhatározói bővítménnyel nem fordul elő. A *valamin, valamiről* nem kötelező határozók azonban értelmezhetők okként is, ugyanakkor azt emelik ki, hogy a lelkiállapot fenntartásáról maga a személy is dönthet: rajta múlik, hogy figyelmét, gondolat- és érzésvilágát az érzelmet kiváltó objektumra irányítja-e vagy nem, elidőzik-e ebben a lelkiállapotban vagy nem. Azt, hogy ez a lelkiállapot elhárítható, uralható, jól mutatják a tagadó szerkezetek, amelyeket értelmezhetünk úgy is, hogy valaki valóban nem érez megbánást, lelkiismeretfurdalást valami miatt, de úgy is, hogy érzi ugyan, de nem törődik vele, nem engedi, hogy ez az érzelm hosszasán elhatalmasodjék rajta: BécsiK. 310.: *Kit kic birnac vala mego'lik vala es nem bankodnacvala*; VirgK. 6.: *býneimen nem bankottam*. A *bánkodik* ige ugyanezt az inaktív-aktív kétértékűséget hordozza azokban az esetekben is,

⁴ A *csodál vmit–csodálkozik valamin, örül vmit–örül vmin, elmélkedik vmit–elmélkedik vmin* tárgy és határozó közötti átmeneti formákat R. Hutás elemzi olyan okhatározói értelmű szerkezetekként, amelyek egyben az eredetet is kifejezik. (1995. 278).

amikor az okozó alany valamely külső, a személytől független esemény, dolog stb. A közlésben azonban nem ezen az okozó alanyon van a hangsúly, hanem magán a lelkiállapoton: valaki szomorkodik, elkeseredik, hosszasan bánkodik. CornK.54r. 103.: *Keserevseges banattal bankodol | Maria Magdalena futa az taneytvanyokhoz. hog auagy ev vele kerefneye. auagy ev vele bankodnanak*; VirgK. 100.: *egyebek bankoduan csak w wról vala*. Hasonló jelentésselkülönülés tapasztalható a *szégyell valamit* – *nem szégyell valamit* szerkezetek és a *szégyenkedik* származék között.

Az alapigét és származékait tekintve azt tapasztaljuk, hogy a különböző képzett származékok ennek az összetett lelki folyamatnak a különféle mozzanatait hangsúlyozzák a közlésben, és ez a jelentésben és a szintaktikai megformáltságban is elkülönülést jelent. Azt, hogy a lelkiállapotot valamilyen külső tényező okozza, és azt a személy mintegy elszenvedi, érzi, a *valaki bánt valakit valamivel* szerkezet, valamint a *valaki bántat valakit valamivel* formailag faktitív, de jelentésében kauzatív (valaki bánatot okoz valamivel, valami bánatot okoz, a későbbiekben a *valaki bántat valakit* valódi tétető használatban fordul elő: ‘valaki bántalmaztat valakit’ jelentésben) szerkesztésmód mellett a kódexek korában ritka, de a középmagyar korban gyakori *bántódik* mediális ige fejezi ki, amely a *bánt* ige származékaként épp azt emeli ki, hogy az alany elszenvedi a külső okozó által kiváltott lelkiállapotot. Az ige kezdetben önállóan, vonzat nélkül fordul elő, később eszközlő alany mellett: NádK. 5.: *Bantódnioe kel es zeg’o^enk’o^edni’o^ec*; Pázm. Préd. 80.: *Senki eleget nem tehet az isten igazságával azért a gyalázatért és boszszuságért mellyel bántódik a bűnökkel*. A *bán* alapige és származékainak kifejlődése példázza azt a tendenciát, hogy a *-kodik*, *-kedik* képzők az aktív cselekvés fele mutató, az *-ódik*, *-edik*, *-ödik* képzők pedig a mediális, szenvedőhöz hasonlító történés alaki kitevőjévé válnak.

Míg a *bán*, *bánkodik*, *bántódik* igecsoport az állapotban létel mellett az ezzel járó érzelmi változást és hangulatváltozást emeli ki, és csak később fejlődik ki a testi sértésre, bántalmazásra utaló jelentése, addig a *gyötrődik*, *kínzódik* igék elsősorban a fizikai szenvedésre, kínzásra és ennek a szenvedésnek a fokára és mértékére utalnak, és csak másodlagosan a lelki gyötrődésre. Ezeknek az igéknek a környezetében gyakori a pokol képét felidéző büntetésre utaló időhatározók: *örökké*, *öröktől örökké*, *szünetlen*, valamint a állapotot, kínt, gyötrelmet előidéző eszköz: *gyötrődik*, *gyötretik*, *gyötrettetik valamivel*. Aktív bennható változata nem alakult ki (mint a *bánkodik*–*bántódik* igepár esetén), az alapige szemantikai tartalma tehát mind az igenem jellegét, mind a származékok további fejlődését is befolyásolja. A *gyötrődik*, amely a kínzás elszenvedésének lelkiállapotát, az állapotban létel hosszantartó voltát fejezi ki, ritka a kódexek korában, feltételezhetően azért is, mert az alapige *gyötör valakit* és annak műveltető és szenvedő képzős változatai: *gyötretik*, *gyötrettetik* ugyanazzal a funkcióval bírnak, s ezen túlmenően épp vonzataik révén pontosan jelölik a valóságbeli viszonyokat, azt, hogy valaki egy külső alany cselekvése tárgyaként elviseli, elszenvedi a kínt, a fájdalmat: valaki gyötör valakit; valaki szenvedő alanyként egy külső alany által használt eszköz hatására szenved el a fájdalmat, a kínt: valaki gyötörtetik valamivel; valaki gyötretik valamivel. A *gyötör* ige és származékai jelentésében ugyanakkor elsődleges a konkrét bántalmazás, testi sértésből eredő, azzal együtt járó kínzás jelentésmozzanata. Azokban a kifejezésekben is, amelyekben a testi kínzással együtt járó, annak következményeként megjelenő lelki gyötrelmről, elkínzottságról, kimerületről van szó, nyelvileg az alanyra (lélekre, szívre) irányuló hatás úgy jelenik meg, mintha az fizikai épségében veszélyeztetné az alanyt. TelK. 27–28.: *en nemes azzonom: miglen go^etro^ed : ſanargatod: igeckepen atte lelko^edet | myre ſyrz: es mire nem ezel : es minekokaert ſanargattatic atte zv^eued*. A hatás külső eredetét és a grammatikai alany passzivitását hangsúlyozzák a passzív és a formailag faktitív, de funkciójuk szerint kauzatív szerkezetek. Ez utóbbiak gyakran eszközhatározós bővítménnyel fordulnak elő: NádK. 332.: *Azert a kiket*

mañan lacz, ezo^c mi byneink, rothadatoſſag, es e fergec, ez az zoros haaz, kikvel zo^enetlen go^etreto^em. Mint említettem az igének nem alakult ki aktív bennható változata, épp jelentésének köszönhetően, de előfordul *maga* visszaható névmás mellett: *gyötri a saját testét, lelkét, gyötri magát* jelentésben. Itt sem maga a gyötrődés mint fizikai és lelki állapot az aktív, hanem az alanynak valamilyen más, aktív cselekvése (böjtöl, penitenciát tart), amely eszköze a szándékos ráhatásnak, illetve oka, előidézője az állapotnak, akárcsak a *sanyargatja, kínozza magát* szerkezetek esetében.

A hangulatváltozást jelölő igék *(meg)szomorodik, el/megkeseredik, vidámul/vidul, örül* is mediálisak, az alany akaratától független lelkiállapotot jelölnek. Akárcsak a *bánkodik* esetében a szándékosan fenntartott állapotban létezt kifejező későbbi származékok más képzőkkel alakulnak: *szomorkodik, kesereg, vigadozik, örvendezik*. Hasonlóan az érzelmekhez a hangulatváltozás is úgy történik, hogy mintegy utoléri, meg/ellepi az embert: *nagy szomorúság üti meg a szívét* (ÉrsK. 29–30); *keserűségnek miatta földre leesék* (KazK. 78); *elmerül az örömbé* (ÉrdyK. 511), *örvendetességet hoz a szívébe* (ÉrdyK. 510). A vonzatstruktúrát tekintve rendszerint önállóan, magát az állapotváltozást jelölik a *szomorodik* ige *meg* igekötős változatai *-ban, -ben* vagy *-ból, -ből* ragos határozóval (*beszédében megszomorodik- beszéde szomorú lesz; halálnak emlékezetiből megszomorodik*), valamint *-ról, -ről* és *-tól, -től* ragos határozóval. Az *örül* is gyakrabban fordul elő határozó nélkül, határozóval pedig *örül valamiről* szerkezetekben. A *keseredik* ‘keserű lesz’ jelentésben, a lelkiállapot változásának jelölésére pedig *meg-* vagy *el-* igekötővel ‘elszomorodik’ jelentésben rendszerint kötött határozós bővítménnyel fordul elő *megkeseredik valamivel, elkeseredik valamin, valami miatt*.

Külön csoportba soroltam azokat az igéket és igei csoportokat, amelyek olyan érzelmi indíttatású lelkiállapotot tükröznek, amelyek egy időben bizonyos lelki képességek: az akarat, kívánság, reménység, merészség megnyilvánulásai is: *bízik, bátorul/bátorodik, bátorkodik, merészkedik, reménykedik*. Az igecsoportba szorosan csak a *bátorkodik* ige tartozik, *-ul, -odik* képzős változata voltaképpen nem magát a lelkiállapotot, hanem állapotváltozást, az állapot kezdetét jelöli. Újabb tipikus példája a mediális és az aktív bennható ige közötti átmenetnek, hisz eldönthetetlen, hogy a bátorodást mint a lelkiállapot változását mennyiben befolyásolja valamely külső tényező hatása, illetve mennyiben múlik a személy aktív, szándékos önmagára hatásán. Ennek mérlegelése olyan kérdésekhez vezet, hogy vajon valóban bátornak érzi-e magát az, akit bátorítanak, illetve vajon ténylegesen bátor-e, bátorságot érez-e az, aki erőt vesz a félelmén, szorongásán, gyávaságán. Pontosabban arról van szó, hogy a bátorság érzete mindenképp belülről fakad, a ráhatás úgy történik, hogy valaminek vagy valakinek (akár a személynek magának) a hatására megtörténik a bátorodás: valaki bátorságra gerjed, bátorrá lesz. Nyelvileg a kétféle használat elkülönítésében a transzformációk segítenek. Az egyik mediális használatra utal: az alany állapotváltozásában nagyobb szerepet kap a külső ráhatás: *valaki bátorít valakit valamire – valaki bátorul/bátorodik*; vagy a személy legyőzi önmagát, erőt vesz magán *valaki bátorítja magát, erőt vesz magán, meggyőzi magát* → *valaki bátorul/bátorodik*. Az igében magában ez a két mozzanat összeolvad, és a hangsúly a belső történésre tevődik, arra, hogy a személyben bátorság gerjed, önerejében bizakodni kezd: Bécsi K. 288.: *Zorobabel batoróggal meg*; Apork. 18.: *Meg batorottak en ellensegim*; ÉrsK. C. 305.: *Katharina meg batorwla es az czazarnak ygen zolo*. Azt, hogy valójában ez a lényeges jelentésmozzanat, az is bizonyítja, hogy abban az esetben, ha ez a bátorságra gerjedés külső hatásra történik, azt a kauzatív *bátorít*, illetve a formailag szenvedő *bátoroltatik* mellett a mediális/reflexív *bátorul* környezetében is külön nyelvi eszközök, rendszerint eszközhatározós szerkezetek jelölik: *Illetesue! korok meg batorulnak* (CornK. 410). Emellett szól az is, hogy az ige jelentésében olyannyira fontos mozzanat az, hogy a bátorságra gerjedés előzőleg a félelem, szorongás legyőzésével jár, hogy előfordul *hatalmat vesz, erőt vesz* használatban akkor is, amikor nem maga az alany, hanem valamely az alanyhoz viszonyított

külső személy a tárgy: Apork. 113.: *Mencz meg engemet o^{ld} o^z o^{kt} o^l, mert meg batoroltak en raitam. A batorodik*, amely egyértelműen aktív bennható ige, első előfordulása későbbi, 1506-ból adatolható, és épp a bátorság meglétét, az ebből fakadó cselekvést fejezi ki: bátor valamit tenni, valamit erejének tudatából tesz. Szinonimája a *merészkedik*.

Aktívként, formailag pedig intranzitív kihatókként viselkednek a hitet, bizodalmat, reménységet kifejező igék is: *bízik, bizakodik valakiben, reménykedik valamiben*, mintegy tudatosan elhelyezi a reményét, bizodalmát, hitét valamibe, valakibe. Ellentétes értelmű párjaik azonban történéses jellegűek, mediálisak: *reménytelenségbe esik* (BirkK. 3a), *késégbe esik* (VirgK. 99) azaz akaratától, szándékától függetlenül elveszíti a hitet, bizodalmát. Szinonimáik között a kauzatív értelmű műveltetőből képzett származékot találunk: *megcsalatozik valamiben* (VirgK. 92) A korai adatokban ezek az igék bővítmény nélkül jelennek meg ‘mer valamit’ jelentésben: JókK. 44.: *ew nalanalkwl: elny nem by3ykuala; JordK. 271., 475.: Byzakogyatok meg, en vagyok, ne akaryatok felny; Byzakoggyal megh es leegy eress; ÉrdyK. 193.: Elezer meg rettene zent Antal, de annak vtanna meg byzakodeek. Az adatok azt mutatják, hogy a bíz(ik), bizakodik épp a félelem, az erőtlenség ellentéte, és jelentésében éppúgy jelen van az elhatározza, meggyőzi magát mozzanat, mint a megbátorodik igében. Lényeges különbség azonban az, hogy itt a lélekben történő pozitív állapotváltozás: a merészség, megerősödés, megbátorodás együtt jár azzal, hogy a személyiség átengedi magát valaminek/valakinek, és éppen ettől nyeri el a biztonságát: mer bízni, bízni, bizalma lesz valamiben/valakiben, amitől azelőtt félt. Ennek a hitnek a foka és mértéke túlzott is lehet, mintegy megerősödik vagy eltávolodik a realitástól (ezt a későbbiekben a túlzott önbizalom kifejezésére *el-* igekötős szerkezetek fejezik ki: *elbízta magát, elbizakodik*). ÉrdyK. 362., 517.: *Hogy latta vona, mert kellemetes vona az sydo neepnek, meg byzakodeek raytta es meg fogataa zent Petert; El tawozeek ew zyweebo^l mynden keto^lko^edeesnek seteetseege es meg byzakodeek az zent hytben.**

Az érzelmi indíttatású lelkiállapotot jelölő igék csoportjába tartoznak azok a kifejezések, amelyek esetében az érzelem és lelkiállapot jelölése együtt jár valamely másokkal (dologgal, személlyel) szembeni magatartásformával. Ide sorolhatók a következő igék: *megkönyörül valakin, nyájaskodik, ragaszkodik, haragszik, dühösödik/dühösködik, bosszankodik, (meg)háborodik*. Ebben a csoportban különbséget kell tennünk az igék között abból a szempontból, hogy valamely másokkal szembeni magatartás, viszonyulás egy már meglévő érzelemből fakad: *ragaszkodik valakihez, nyájaskodik* stb. vagy pedig az érzelem egyidejű a viszonyulással, a lelkiállapot és a viszonyulás egyszerre jelentkezik: *könyörül valakin, (meg)háborodik, bosszankodik* stb. A különbségtétel amiatt fontos, mert az első csoportba tartozó, rendszerint pozitív érzelmi indíttatású viszonyulás egy már meglévő, tudatosított érzelem és aktív magatartás jelölője, a második csoport igéi viszont nem egyértelműen aktívak, hanem egyrészt az indulati elem megindulását (a harag, düh, könyörület), annak valakire vagy valamire irányulását, és ennek az érzelmenek a fenntartását jelölik, és ezekre a mozzanatokra esetenként külön nyelvi jelölők utalnak. A *megháborodik, megharagszik, megdühöszik, megdühödik* azt jelöli, hogy a külső ráhatás eredményeként valakinek megzavarodnak, kavarognak a negatív érzelmei, harag, düh önti el. Az érzelmi zavar megtörténtét minden esetben a *meg-* igekötő nyomatékosítja, *háborodik – megháborodik, megharagszik – haragszik, megdühödik – dühödik*. A *haragszik* esetében az igekötős változat épp az érzelem eluralkodását, az igekötő nélküli változat pedig annak fenntartását jelöli. Azt, hogy az indulati elem kitörését az alany szándékától, akaratától független történésnek szenved el, jól példázzák az alábbi szerkesztésmódok: *haragba gerjede* (BécsiK. 17); *haraggal indultatik* (Krleg. 16); *haraggal beteljesedik* (Krleg. 18); *haragba esik* (SándK. 23); *lelevm magamat gonozbnak aznal ky ...* (PéldK. 37) Az érzelem valakivel szemben is megnyilvánulhat, valakire ráirányul: ezt *-ra, -re* bővítmény fejezi ki, amely azonos azzal az ágenssel, aki az érzelmet kiváltotta (megharagít, megdühösít, háborít valakit). Az indulatot okozó alany azonban valójában nem az

ágens, hanem az az eszközszerepű dolog, cselekedet, tett stb., amellyel az ágens szándékosan vagy akaratán kívül kiváltja a negatív érzelmet. Ezeknek az összefüggéseknek a jelölése nem kötelező, valószínű a közlés pillanatnyi igényeitől függ. Az igék előfordulnak vonzat nélkül is, a bővítmények között pedig az alábbi szerkesztésmódok gyakoriak: *megharagszik valakire*; (BécsiK. 12; AporK. 75, 76; FestK. 367, Krleg. 5,8;); *megharagszik valaki ellen* (VirgK. 26; Krleg. 43); *megharagszik valamin* (Krleg 43); *megháborodik valamin, valamiben* (VirgK.88). *megdühöszik valamivel, valami miatt* (GuaryK. 21–23). Az irányhatározó és az okhatározó rendszerint különválnak, adatolható azonban az a szerkesztésmód is, amelyben az ágens okhatározói értelmű bővítményként jelenik meg: KulcsK. 263.: *Es yngerleek wteth az ellenkedew ° vyznel, es meg haborodek moyfés w erettek [meg] mert bozwntak wteth*. Az adatok azonban azt bizonyítják, hogy rendszerint világosan különválnak a ráhatás (az okozó alany által kiváltott hatás) és a kihatás (az alanytól kiinduló valamire/valakire irányulás). Voltaképpen ez különbözteti meg a valódi aktív, intranszítív kiható és az inaktív, mediális, csak formailag intranszítív kiható igéket (*csodálkozik valamin – haragszik valakire*). Ezeket a negatív érzelmeket szándékosan, akarattal és huzamosan fenn lehet tartani, ezt az aktív cselekvést jelölő igék azonban formailag is elkülönülnek a mediálisoktól: az igekötő nélküli *haragszik valakire, haragja lakozik valakin* (JordK. 632); *gyacorta magokot... haragra y3gatyak* (JókK. 95); *elveszi haragját* (KulcsK. 261); *haragot tart valakire, valaki ellen* (VirgK. 7,9); *háborog, dühösködik* (ÉrdyK. 72).

Érdemes külön kiemelni a *könyörül valakin* igei szerkezetet, hisz a tárgyalt igecsoport igéi a kései őmagyar korban és ma is előfordulhatnak aktív bennható használatban is, és nem fejeznek ki külső tárgyra irányulást: például *haboroduan mene akkapura* (JókK. 16). Ezzel szemben a feltehetően ősmagyar kori szerkezet, amelynek „alapszava, mely bizonyára -r képzős származék, nem mutatható ki adatainkban, a hozzá járuló –ul/-ül régebbi, mint a gyakorító előzményű intranszítív képzők, s tranzitív képzőként csak kivételesen jelentkezik. A *könyörül* határozói vonzata első előfordulása óta következetes használatú; vö. JókK. 13: »lelenek ... egy beteget, kyn kenýerewle zent ferenc.«” (D. Bartha 1991. 102). Feltehetően itt arról van szó, hogy az ige, épp az érzelem, a viszonyulás önkéntelen volta miatt mediális, ezt erősíti meg a *valakin, valamin*, a mediális igék környezetében gyakori okozó bővítmény (valaki könyörületességre indít valakit, könyörületességre indul valakin, megesik a szíve rajta), viszont a könyörülettel, könyörületességgel feltétlenül együtt jár az érzelemből fakadó cselekedet, annak a konkrét segítése, támogatása, aki kiváltja a könyörületesség érzését, és akin valamilyen formában segíteni kell. Itt tehát – feltételezésem szerint – nem az történik, hogy a tipikusan intranszítív képzős igének határozói vonzattal kifejezett tárgya van, hisz az ige éppoly mediális és önkéntelen, mint az *elálmélkodik valamin*, sőt nem is úgy irányul külső tárgyra, mint a később keletkezett intranszítív képzős *csodálkozik valamin – csodál valamit*, hanem magában az ige szemantikai tartalmában benne van, hogy a könyörül egyszerre önkéntelen érzelem és aktív cselekedet. Ez rendszerint abban is megnyilvánul, hogy az adatokban valamilyen konkrét cselekedettel jár együtt a könyörületesség: VirgK. 26–27.: *Az w edes annia kedýg rayta kwnýurewlun wtet meg oldoza. es el boczata*.

A magatartást kifejező igék közül az érzelmi indíttatásuk mellett a következő alcsoportok különíthetők el: az ige vagy igei szerkezet az alany törekvését, szándékát, akaratát kifejező igék: *igyekszik, törekedik, erőlködik, munkálkodik, művelkedik, kívánczik, adja magát, szerzi magát, óvja magát, oltalmazza magát, megőrzi magát valakitől, megvonja magát, fogja magát, megalázza magát*; a közlés, illetve valamiféle megnyilvánulás jelentéscsoportjába tartozó igék: *dicsekszik, kérkedik, morgódik, zúgódik, átkozódik, szitkozódik, méltatlankodik, panaszkodik/panaszolkodik, alkuszik, hízelkedik, nyájaskodik, kevélykedik, gögösködik, gonoszkodik, mutatja magát, tartja magát, adakodik, alamizsnálkodik, pápálkodik, kémelkedik*; a versengés és a mozgással együtt járó ellenséges magatartást kifejező igék: *vetekedik, versenkedik felrázkodik, agyarkodik, reáhirtelenkedik, viaskodik, támad, ellenkedik*,

fanyalodik; az emberközi kapcsolatok kölcsönösségét jelentő igék: *társalkodik, egyesül, elegyül/elegyedik*; az alá- és fölérendeltséget kifejező igék *hatalmaskodik, uralkodik valakin*.

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy az érzelmi indíttatású magatartást kifejező igék vagy mediálisak, vagy átmenetet képeznek a mediális és aktív bennható, illetve intranszitiv csoport között. Az alany szándékos, tudatos magatartását kifejező igék mindenike aktív cselekvést jelöl, rendszerint *-kodik, -kedik, -ködik* képzővel alkotott származékok, valamint visszaható névmással alkotott szerkezetek. Abban az esetben, ha az alany szándékos cselekvése valakivel szemben, valaki ellen irányul, az igék intranszitiv kiható használatban jelentkeznek. Ha ez a cselekvés kölcsönös, akkor az ige reciprok. Érdekes módon ez utóbbi csoport igéi között is találunk olyanokat, amelyek egyszerre reciprok és mediális jellegűek.

Az aktív bennható igekategóriára az jellemző, hogy a cselekvés aktív és nem irányul határozói vonzattal kifejezett tárgyra sem. Ezek az igék feltételezhetően kezdetben bővítmény nélkül jelentkeztek, később azonban azok is bővítményt kapnak, amelyek egyébként jelentésük szerint nem érintkeznek az objektális igékkel, mint a *művelkedik – művel valamit; kívánczik – kíván valamit*. Ilyenek például a *munkálkodik, erőlködik, igyekszik, törekszik*. Ezeknek a cselekvéseknek az irányultsága rendszerint úgy nyilvánul meg, hogy a személyiség alkalmazkodik cselekvése során valamilyen célhoz, rendeltetéshez, az ige pedig a képességet, alkalmasságot, a valamire alkalmassá tevő lelki vagy fizikai állapotot is jelöli. Ilyenkor az ige *-ra, -re* ragos bővítményei rendeltetést fejeznek ki, a *valamin* határozó pedig a cselekvésnek az irányát jelöli: SándK. 6.: *az Egeerek illatozzak az polczon ualo kwsnwtj ken'eret: fel igyékcznek reaŷa*; GuaryK. 29.: *ennec vtanna arra ig'eko^ezic. hog' az, akkit ragalmaz meg vtaltaŷŷec*. Az *igyekszik* 'siet' jelentésben gyakran fordult elő *igyekszik valamit tenni* szerkezet típusokban: VirgK. 100.: *De az ag elenseg igiekezik vala wtet az io zandoktol meg vonni*.

A megnyilvánulás jelentéskörébe tartozó igék általában kettős funkciójúak: a közléshez, a megnyilvánuláshoz más jelentéstartalmak is társulhatnak, elsősorban érelemre vagy a magatartás módjára utalóak: *kevélykedik, gögösködik, gonoszkodik*. Ezek az igék bővítmény nélkül fordulnak elő, hisz elsősorban nem a magatartás okát és irányultságát jelölik, hanem a viselkedés módját, azt, hogy valaki kevély, gögös, gonosz.: AporK. 70.: *ne akariatok gonozkodnotok*; KeszthK. 15.: *mykoron geveŷkedyk kegyetlen*. Azt, hogy az igék által jelölt megnyilvánulás érzelmi töltetű avagy szándékos is lehet, jól mutatják azok a példák, amelyekben szemléletesen különválnak az érzelmi indíttatású megnyilvánulás az akaratlagostól: VirgK. 4. 128.: *Izesembe vetkeztem. mert ilatoztam olŷ alatokat. fŷueket. es olŷ zagos alatokat. kŷbewl twtem keulseget. hordozuan kezembe. ruhamba. es feŷembe. emberi zerelmert | Keulsegeben se esek. A dicsekszik, kérkedik* igék a korai adatokban előfordulnak bővítmény nélkül is, de épp amiatt, hogy dicsekedni, kérkedni csak *valamiről, valamivel* lehet, ezt mellékmondatos szerkesztéssel fejezik ki: BécsiK. 11.: *Es vg A2phaxat Medoŷoknac ki2ala ...diLekedic vala monal hatalmas o ŷê2êg'enc hatalmaban*. A mellékmondatos szerkesztés mellett *valamiről, valamibe, valamivel* kötött határozóval is megjelentet az ige.

A méltatlankodás, panaszkodás, elégedetlenség fogalomkörébe tartozó igék egy része hangutánzó eredetű. Ezek az igék, amelyeknek alapszava a hangadást fejezi ki, nem irányulnak külső tárgyra, vagy vonzat nélküliek, vagy olyan bővítményeket vesznek maguk mellé, amelyek a méltatlankodás okát, eredetét jelölik: *zúgódik, morgódik valamin, valamiről*. Ilyenkor a hangadás mintegy önmagában megy végbe, a tiltakozás úgy történik, mintha valaki magában folyamatosan méltatlankodna. Hasonló jelentésmozzanata van azoknak az *-ódik, -edik* képzős igéknek (*szitkozódik, átkozódik*), amelyeknek alapszava tárgyas szerkezetekben jelenik meg: *szid valakit, átkoz valakit, átkot mond valakire*. VirgK. 5., 91.: *Nŷeluemel gonoz atokal zitokal isten neuueuel atkozotam. zitkozotam. karomlast twtem | Meneuel inkab*

morgodol anneual inkab magadot terhelte wd; KulcsK. 262.: Nem hynek w bezedynek, es zwgodanak e haylokokba, nem halgatak meg vrnak zawat.

Az igék előfordulhattak olyan szövegkörnyezetekben, amelyekben az okozó alany vagy ágens elleni tiltakozás nem passzív, hanem valaki ellen irányuló cselekvésként vagy ennek a cselekvésnek a hiányaként nyilvánult meg: SimK. 7.: *Vegec fel a meg holt testot, es valahoua akarod teged oda otet, azt latod, hog semmit ellened nem zool az fel vetelrol, es semmit nem morgodic azon hog houa vizod es semmit nem panazol arrolees hog houa vtet tezod.* Ezekben a kontextusokban alakulhatott ki a tipikusan mediális képzős igéknek a valaki/valami ellen irányuló jelentése, és jelenhetett meg az ige környezetében a *valaki ellen* névutós bővítmény, amely a hasonló jelentésű *-kodik*, *-kedik* képzős származékok mellett (*méltatlankodik*) már a korai kódexekben is kötött bővítményként jelenik meg. Az igék ilyen irányú jelentésfejlődését az *ellen* névutó jelentésváltozása is befolyásolta: *zúgódik, morgódik valaki/valami ellen* ‘tiltakozik, szemben áll valamivel’ — ‘támad valaki ellen’. BécsiK.14.: *Zonekmg te meltatlakodatod mv èllènoc; BodK. 12.: Ezen keppen lezen a pokolba, holott orok sirassal az lelek test ellen. es a test lelek ellen zugodnak morgodnak.*

Valaki ellen névutós bővítménnyel fordulnak elő azok a másokkal szembeni védekező vagy ellenséges/támadó magatartást jelölő igék, amelyek konkrét mozgásképzetet idéznek. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy azok az igék, amelyeknek alapszava eredetileg valamely önkéntelen mozgást idéznek *rázkódik* (valamitől), *fanyalodik* (a sodródás, tekeredés, hajlongás mozzanatát jelöli) mediális *-ódik* képzősek. A haragtól, az ellenséges indulattól mintegy felrázkódik, felemelkedik az indulat benne, és ő maga is megváltoztatja térbeli helyzetét, úgy támad valakire. A veszekedő, pörlekedő emberek, azok szavai mintegy összegubancolódnak egymással: MünchK. 182.: *ffoualgnacuala azert a fidoc egmaffal.* Ez a példa jól szemlélteti, hogy az eredeti jelentés és a másodlagos jelentés együttélése (*összegubancolódik, veszekedik*) sajátos igenemkeveredést eredményezhet, hisz itt egyidejűleg mediális és reciprok a cselekvés.

A korai adatokban az emberközi kapcsolatokat jelölő igék, amelyek nagy részét ma már kölcsönös cselekvésnek fogja fel a nyelvérzék, a maitól eltérő vonzatstruktúrával és jelentéssel bírnak. *Egyesül* igénk *-hoz*, *-hez* bővítménnyel a valakihez való közeledés jelentésmozzanatát őrizve a társulás, házasság esetén a társsá válást jelöli, a ma megszokott *-val/-vel* bővítmény pedig a valakivel való azonosulást, hasonulást, eggyé válást fejezi ki: TelK. 11.,14.: *eggeff^ele eg tifeletes leanhoz | mikepen eggeff^elt hazaflag kepen : Joachim nevy firfiuhoz; SándK.3.: ertetyk az három zomelben az fywnak zomelye: mel zomelben az isteny tervezeth: az embory természetel eggyessole.*

Az *elegyedik/elegyül* akaratlan történést jelöl, a valamivel való összekeveredést vagy elkeveredést/bevegyülést. Ebben a jelentésében az ige mediális és reciprok. Vonzatai között gyakori a *között*, *közé*, *egybe*. AporK. 74.: *nem Vesztettek el a nemzeteket kiket mondott Vr Es egbe elegettek a nemzetek kqzqott.*

Az alá- és fölérendeltséget kifejező igék közül az *uralkodik, hatalmazik valamin/valakin* ‘ura valamely területnek’ (BécsiK. 66.: *ki zaz huzon hèt vidékèken indyatolfogua Etiopiaiglan u2alkodnakuala*), ‘hatalma van valaki/valami fölött, ural valakit/valamin’ (PéldK. 81: *az halal myndeneken vralkodik*) jelentések kifejezésére alkalmas. Ez utóbbi használatban a kötött helyhatározós bővítmény a ‘hatalma rajta van valakin/valamin’ viszonyt fejezi ki. Ez főként azokban a szerkezetekben nyilvánul meg, amelyekben az *uralkodik* eszközhatározós bővítmény mellett jelenik meg: *uralkodik hatalommal* (BécsiK. 161). Ez a szerkesztés más formát is felvehet: *hatalma van/hatalmat vesz valakin, hatalmazik rajta, hatalmazik valaki ellen* (BécsiK. 161. 150).

A visszaható névmással alkotott szerkezetek között találunk olyan adatokat is, amelyek nem elsődlegesen a valakinek való alárendelést fejezik ki, mint a *szolgál valakinek, áldozik valakinek* kifejezések, hanem azt, hogy a személy mintegy átengedi magát valamilyen pozitív vagy negatív foglalatosságnak, vagy szándékosan vállal valamely helyzetet, amely személyisége feláldozásával, feladásával jár. Az 'átengedi magát, nem áll ellen' jelentésű szerkezetek részeshatározói bővítménnyel, a személyiség szándékos feladását jelölő szerkezetek *-ra, -re* ragos határozókkal fordulnak elő: BodK. 30.: *O atkozott ember, ime iol latod, meny veresegeket, es minemo kinokat zenuettem eretted meg fezeytesre, es halakra attam magamat te eretted*; VirgK. 98.: *abwnnek es az velagnak atta magat*. Az *ad* ige a XVI. század második felében *szolgaságra, jobbagyságra adja magát valakinek* szerkesztésmódban lesz a szándékos alárendelés kifejezője. Ezekkel a szerkezetekkel ellentétes jelentéstartalmat hordoznak azok a kifejezések, amelyekben az alany önmagára ható cselekvése a személyiség óvását, védését, visszatartását célozza. Ebben a jelentésben a *valamitől/valakitől* kötött határozó épp a valamitől való távolodás mozgásképzetét idézi: *(el)vonja magát valamitől, (meg)vonja magát valamitől* 'vonakodik' (ÉrdyK. 263); *(meg)óvja magát valakitől/valamitől* (JordK. 18); *(meg)oltalmazza magát valamitől* (NádK. 313–313); *tiltja magát valamitől* (CzechK. 20), *tartja/megtartóztatja magát valamitől/valakitől* (NádK. 211; VirgK. 140).

A konkrét mozgást jelölő szerkezetek esetében (például *elvonja magát, menti magát, elrejtí magát*) a mozgás iránya a valamitől való távolodás, a visszatartást, óvást, védekezést jelölő szerkezetekben a *-tól, től* határozó által jelölt mozgásképzet pedig ennek fordítottja: azzal amivel nem szeretnénk találkozni, szembesülni, érintkezni, és ettől visszatartjuk magunkat olyan, mintha egy lehetséges, elképzelt dologtól, helyzettől távolodnánk. A szerkezetek egy része képzős igévé transzformálható: a *vonakodik* a XVI. század első felében 'vonaglik', 'huzakodik, civódik' jelentésben él, az *óvakodik* pedig csak 1792-től adatolható.

A *maga* visszaható névmással szerkesztett kifejezések között az alany szándékát, akaratát kifejező szerkezetek mellett gyakoriak azok, amelyeknek igei tagja közlést vagy valamely értelmi tevékenységet jelölő ige, a szerkezet pedig azt fejezi ki, hogy valaki mit mond magáról, milyen a magáról alkotott értékítélete: *boldognak állítja magát* (JókK. 36); *pokolra kiáltja magát méltónak lenni* (VirgK. 77); *állítja magát mind a világbeli bűnösöknél nagyobbannak lenni* (VirgK. 36); *magát méltatlannak állítja és ítéli* (VirgK. 68); *vádolja bűnösnek magát* (VirgK. 10); *bűnösnek ismeri magát* (BirkK. 11).

2. Szintaktikai környezet

A visszaható igék és a velük érintkező igék szemantikai megközelítése természetes módon együtt járt a szintaktikai környezet figyelembevételével. Az áttekinthetőség érdekében azonban szükséges az, hogy a különböző igenemek és a visszaható nyelvi kifejezőeszközök tipikus szerkezeteit számba vegyem, és levonjam az ebből fakadó következtetéseket.

2.1. Mediális igék szerkezetei

A szemantikai megközelítés során kiderült, hogy a mediális igitípusnak a problematikusága épp abból adódik, amit a neve néven nevez: olyan középige, amely az igenemhatárok átmenetén helyezkedik el. Érintkezhet az álvisszaható csoportba sorolt igék közül az aktív bennható igecsoporttal (*megbetegedik, betegeskedik*), a reciprok igékkel (*elegyedik valamibe, valaki ütközik valamibe*), a passzív igékkel (*valaki szenved, valami elszenvedtetik valakitől*) stb. A szemantikai megközelítés során azt is megfigyelhettük, hogy a medialitás gyakran nem állandó jegye az igének, hanem helyzeti értéktől is függhet, hogy valamely ige mediális vagy más, aktív használatban fordul elő. A szintaktikai környezet vizsgálata épp abban nyújt

segítséget, hogy az igék bővítmény nélkülisége vagy a lehetséges bővítmények számbavétele alapján eldönthessük, hogy az ige adott szöveggörnyezetben cselekvő vagy mediális használatban fordul elő, és a szintaktikai vonzatszerkezet anélkül, hogy megváltoznék az igék intranzitív jellege, miképpen tükrözi a valóságban létező viszonyrendszert.

A mediális igitartomány egyik csoportja „tisztán tárgyas vagy kauzatív igéből transzformálódik mediálissá, s a szintaktikai transzformáció során a tárgyas ige tárgyából a mediális ige alanya lesz, a tárgyas ige ágens alanya pedig eltűnik” (E. Abaffy 1978. 291): *Az orvos gyógyítja a beteget. A beteg gyógyul.* A mediális ige környezetében épp abban mutatkozik meg az élő és élettelen cselekvő alany nyelvi jelölés szempontjából történő elkülönülése, hogy az ágens mediális ige mellett még eredethatározó formájában sem fordulhat elő. Az élettelen alany a tárgyas vagy kauzatív ige eszközhatározójaként szerepelhet (*Az orvos gyógyszerrel gyógyítja a beteget*), a szintaktikai transzformáció során az eszközhatározó a kauzatív ige alanya, majd okhatározói értelmű eredethatározó lesz, az ágens alany pedig eltűnik: *A gyógyszer gyógyítja a beteget. A beteg gyógyul a gyógyszertől (az orvos közreműködésével).*

Ha az ágens jelölt, az ige rendszerint nem mediális, hanem szenvedő használatban fordul elő: Virgk. 102.: *Meniel io leaniom mert hamar megvigasztaltatol istentol*; DomK. 171., 223.: *Dyctimarus apat kedeg meg erevseyteteek zent damancos atyanktol vevn tellyes egesseget | az kesertetbely nouiciusok es ev hazya vitetnek vala es ev tevre meg vigasztaltatuan teernek vala meg.*

A passzív igék környezetében az ágens olyan szerkezetekben jelölhető, amelyekben birtokosként azt az élő alanyt nevezi meg, akinek valamely cselekvése, tulajdonsága, viselkedése vagy állapota kiváltja a szenvedő alany állapotváltozását. Sem a kauzatív élettelen alany, sem az ágens birtokos szerkezetekben történő jelölése nem kötelező. Azokban az esetekben, ahol mindkettő jelölt, az állapotváltozás úgy fogható fel, mint a kauzatív alany és a kauzatív alannal megnevezett eszközt (dolog, esemény, tulajdonság, állapot stb.) mozgató ágens hatására bekövetkező történés: MargL. 5.: *az ev forori tarfi ...mynd meg epevltetnek vala az ev nagy tyfies erkevlcheben*; DomK. 41.: *kyk bobonyaban az ev atyay zerelmeuel vigasztaltatnak vala.* Azt, hogy az ágens cselekvésének hatására maga a kauzatív alany az az eszköz, amely közvetlenül hat az alanyra, azok a szerkezetek bizonyítják, amelyeknek igei tagja passzív, a tárgy pedig a személyiséget képviselő testrészt: *szív, test, lélek.* Ezekben a szerkezetekben az alany cselekvése valamely eszköz, dolog, cselekedet révén hat vissza önmagára, a kauzatív alany pedig gyakran *-val, -vel* ragos határozó: GuaryK. 19.: *es az ve binenec ganeat vezi zaiaba es ezt ragia. zol'a , es ewel foertozteti ve zaiat u'elvet*; VirgK. 9.: *Ezeknek agasztiba vetkeztem. mert torkossagot bizonyitottam vigasagal . enek mondasal. fertezetes parazna bezedekel ...elmemnek tompasagauul. rezeghseg meg nem emeztesel. kyuel nehezitetem lelkemet.*

Ha az ágens jelölése kommunikációs szempontból fontos, nem csak a passzív, hanem a mediális ige mellett is előfordulhat az ágens, azzal a különbséggel, hogy a passzív ige mellett eredethatározó funkciója is lehet (*megvigasztaltatik valakitől, meggyógyítatik, meggyógyultatik valakitől*), a mediális ige mellett pedig *miatt* 'által' névutós szerkezetben jelenik meg, amely épp a közvetett ráhatást fejezi ki: *valakinek az érdeme miatt, 'valakinek a segítségével, közreműködésével'.* Az *(alany) + birtokos jelzős szerkezet + miatt 'által' + mediális ige* szerkezet típusban a birtok (a kauzatív alany) jelölése nem kötelező, de a metonímiás jelentésváltozás során kieső szerkezettagot a *-nak* birtokos jelzői rag helyettesíti: *Domonkos atyánk érdeme miatt - Domonkos atyánknak miatta.* NádK. 324.: *A teft alleloek nekil femmit nem tezoen Azert ha a alleloeknek miatta a teft nem birtatic ez velagnac hizoelkoedelénec miatta, legottan megbolondultatic*; DomK. 91.: *istennek malaztya myat es zent damancas atyank erdeme myat zabadult volna meg il rettenetes betegsegtel es korsagtw*; VirgK. 82.: *Ký igen zegeni es tudatlan. demaga az zent ýmatsagba. zent leleknek myatta meg velagosuluan. meg ismere istennek nagi felseges. es w nagi zentseges dolgat.* A fenti adatok is

bizonyítják, hogy a *miatt* ebben a korban még eszközhatározói névutóként szerepelt, ekkor váltja fel fokozatosan az *által* határozószóból fejlődött névutó. A kései ómagyar korban gyakran szenvedő ige ágensét jelöli, de az adatok bizonyossága szerint a szenvedő ige ágensének formája sem állapodott meg teljesen, hisz a *miatt* az eszközt és az okot egyszerre jelölheti, az eszköz sokszor okként, az ok pedig eszközként, eszközlőként fogható fel. Ezt bizonyítja az a párhuzamos fordítás, amelyben a *miatt* névutó *-val*, *-vel* ragos eszköz- és okhatározónak, a *-tól*, *-től* ragos ágens pedig *miatt* 'által' névutós névszónak felel meg. BécsiK. 19.: *viadalnac miatta ki i2tatanac fok nemzetectol : exterminatisunt proeliis a multis nationibus*; SzékK. 23.: *el pvztytatanak vyadalokval, fok nemzeteknek myatta*. Az *által* és a *miatt* váltakozó használatát mutatja az a példa, ahol a törölt *által* névutó helyébe a *miá*-t iktatta be a fordító: DöbrK. 232: *Miként zolt zent profetayinak zaiok [által] mia [per os]* (R. Hutás Magdolna 1995. 257, 303.). A mediális ige környezetében a *miatt* névutó a cselekvésben közreműködő személy mellett rendszerint 'által' jelentésben, élettelen alany mellett pedig okhatározói funkcióban fordul elő: MünchK. 86vb.: *vduo3ollon e vilag' o miatta*; HorvK. 5.: *kýlemben megnem zabadulhatna hanem chak isten fya myat*; VirgK. 26.: *kesserűségnek miatta földre esék*.

A cselekvésben közreműködő személy és a kauzatív alany jelölése a mediális ige környezetében azt emeli ki, hogy a cselekvés valakinek a segítségével, valaminek a hatására, a szenvedő alany szándékától függetlenül történik. Ez a jelentésmozzanat segíthet annak eldöntésében, hogy adott ige valamely szövegben mediális vagy cselekvő használatban jelentkezik. Az aktivitásbeli különbség elsősorban nem az alany élő vagy élettelen jellegén múlik, hanem a szándékosságban, illetve a szándéktalanságban érhető tetten. A szándékolt és a szándéktalan cselekvés motívumainak a kifejeződése olyan, az alany állapotát kifejező szerkezetekben is tetten érhető, amelyeknek igei alaptagja a *fekszik*, *nyugszik*, *alszik*. A *fekszik* igének például megtaláljuk mind a cselekvő, mind a mediális használatát: JókK. 86.: *az barátok feke3nekuala az fewldewn*; NádK. 315.: *feko^ez ma^ft a ke³eru^e copor³oba*. A szándékosság rendszerint valamiféle célra irányulást, a szándéktalanság pedig okozatot, következményt jelent (E. Abaffy 1978. 291.) A cselekvő és a mediális használat közötti nyelvi különbségtétel igekötőkkel történhet (JókK. 40.: *nemy³ keue³et egy³ czerfatewueben nugottakuolna*; PéldK. 64.: *Ezen keppen ez bodog zyz el nyugouek vrbán*). Máskor olyan nyelvi környezetben fordul elő a mediális ige, amelyben megtalálható vagy beleérthető az állapotváltozás oka is. Például a *meghal* igénk, amely a tudati tartalom szempontjából szándéktalan történést fejez ki, csak olyan nyelvi szituációban jelenik meg, amelyben megtalálható vagy beleérthető a halál oka is: JókK. 153.: *A3vtan az farkas meg aguan meg hala*; FestK. 389.: *te naalad neekwl megh halok*. A mediális igitartományba tartozó igék azon részének tehát, amely a cselekvő igékkel érintkezik, fontos szemantikai jegye a szándéktalanság, amely sajátos disztribúciós sajátosságokkal jár: vonzási körébe a kauzatív alany tartozik, a szándéktalansággal együtt járó okozat, következmény jelentésjegy pedig maga után vonja az okhatározó megjelenését az igék környezetében, gyakran úgy, hogy az elsődlegesen más funkciójú (hely, eszköz, eredet, állapot stb.) határozók okhatározói értéket is kapnak.

Az állapotváltozás okát vagy az állapot létrejöttének eredetét ebben a korban többféleképpen lehetett kifejezni. A mediális igék környezetében előforduló bővítmények legnagyobb gyakorisággal helyhatározók. A helyhatározói bővítmények között előfordulnak olyan kötött szerkezet típusok is, amelyek nem a történet okát és eredetét hangsúlyozzák a közlésben, hanem pontosan megjelölik azt a helyet, ahol az állapotváltozás megtörténik. Ezekben az esetekben a személy állapotváltozásának helye és körülményei egybeesnek az állapotváltozást elszenvedő alannal: mediális ige + helyhatározó (megújul lelkében) — (birtokos jelző) + alany + mediális ige (valakinek a lelke újul meg): PéldK. 12.: *nevekedeg lelki iokban*; DöbrK. 382.: *bo^evo³ello^en tudomanban*; VirgK. 37, 73.: *yme lelekbe igen meg erwswle | vala meg*

ekeswlhen belwl lelkebe; NagyszK. 11.: *o^{ro}medben megfog'atkoz^onod*, DomK. 142.: *ereyben jnkab kezdevt volna meg fogyatkozny*.

Az állapothatározói értékű helyhatározók okhatározói értéke azokban az esetekben alakulhat ki, amikor a részleges belső állapotváltozás mint ok a teljes személyiség állapotának a megváltozásával jár együtt, mint az előbbi következménye: *növekedik lelki jókban – a lelki jó növekedik őbenne, ő maga is növekedik a lelki jóktól*. DöbrK. 378.: *Vyioll'atok meg ti elmeteknek lelkebe: es o^{lto}zietek vy emberbe*, vagy az időbeli előzmény és következmény ok-okozati viszonynak fogható fel: ErdyK. 510.: *Eellyen zeep fo^{ldre} mykoron az nemes wr ffyw be meent volna, ottan el valtozeek erzeeken^{fe}eghyben zyweben te^{fe}eeben es leelkeben*.

A helyhatározókkal kifejezett állapothatározók másik csoportja nem az állapotváltozás helyét jelöli, hanem azt a külső állapotot, amelyben az alany az állapotváltozás megtörténte előtt volt, illetve az alany saját tettét, cselekedetét, képességét. Ezek a szerkezetek előidejűséget is kifejeznek, így az időbeli előzmény és következmény ok-okozati viszonynak, maga az előzetes állapot, tett pedig az állapotváltozás eredetének, okozó alanyának fogható fel: FestK. 377.: *ferteztem een byneymnek laaryban*; VirgK. 12.: *bwnebe megh kemenywl*; MargL. 17.: *Ez zent margit azzon meg marad vala az karban chak egy kente^{fe}ben auagy capaban az nagy hydeg^{fe}gben. vgy hogy mindene^{fe}vl fogua meg kekevl vala mykeppen holt*; DomK. 66.: *zent atyank feenlik halottaknak fel tamaztasaban*; VirgK. 69.: *a nag kemen penitenciaba meg bolondultac*.

A *-ból, -ből, -tól, -től* ragos bővítmények előfordulnak az állapotváltozást jelölő igék mellett a valamitől való eltávolodás kifejezésére, de kifejezhetik az állapotváltozás vagy állapotban létel eredetét is, amely oknak fogható fel: AporK. 83.: *En terdim meg betegoltek boitol*; VirgK. 75., 80., 145.: *ez frater masseos az nehez terehbwl meg kwniebwlne | Demaga myndenestwl meg v^laluan es ez velagi vigasagtul el idegwnwlt³ koporsok kyk az arantul fenelnek*; KulcsK. 263.: *i^{fe}teni zerze^{fe}ol: beuelko^odic vala*.

Az eredetet okként felfogó *-tól, -től* ragos határozók mellett a *-val, -vel* ragos szerkezetek is kétértékűek, elsődlegesen a jelöletlen vagy birtokos jelzőként megjelenő ágens cselekvésének eszközét vagy a személy saját cselekedetét, állapotát, tulajdonságát jelölik mint eszközt, és másodlagosan az állapotváltozást kiváltó okot. (R. Hutás 1995. 289–290): DomK. 191.: *mely oruosnak orvosság adasaul gyógyvlt volna meg*; SándK. 7.: *A bodogoknak testok eg' maasnak fenossegeuel fenleek es tiztan altal nezesseel uilagosulnak*; KazK. 71.: *no^omo^os Jozagal fenlik uala*. A mediális igék környezetében megjelenő bővítmények, amelyek közül egyes szerkezetek kötött határozói bővítményű igei szerkezetekben rögzültek (*valaki beteg (lesz) valamitől, valaki megbetegszik valamitől*) feltételezhetően a szenvedő igék ágenseinek kialakításával függenek össze: az ágens jelölése a szenvedő igék mellett hasonlóképpen zajlott le: eszköz- vagy eredethatározóból ágens, az ágensből pedig okhatározó lett (R. Hutás 1995. 302–303).

Az okhatározót a mediális ige környezetében ritkábban az *-ért* ragos határozó is kifejezheti. A rag az *ok* szóhoz is járulhat: DomK. 138.: *Es myert meg sokaswlt az kegetlenség az byn ennek okaert meg hydegevl sokaknak isteny zerelmek*; MargL. 20–21.: *Annak okaert az fok terdeple^{fe}kert es az gyakorta valo ev terdeenek meg || hayta^{fe}syert. Az ev terdeenek kalach[a]y meg dagattanak es megkemenyelték vala*.

Okhatározói értékben szerepelnek azok a határozói igenevek is, amelyek az állapotváltozás okát jelölik: DomK. 181.: *ky meg betegevlueen es elmeeben el ragattatvan erzekensagnekevl es indulasnekevl marada harom napokon*.

A mediális igék okhatározói, illetve okhatározói értékű bővítményei azonban nem kötelezőek. A bővítmények elmaradása az adatok alapján sajátos használati szabályokhoz kötődik. Két típust különítettem el. Az egyik szerkezetípusba tartoznak azok a többszörösen összetett mondatok, amelyekben (1) az időhatározói mellékmondatlal kifejezett elő- és utóidejű

történés előzmény-következmény, ok-okozat viszonyinak fogható fel; (2) a tagmondatok között feltételes, (3) a tagmondatok között hasonlító alárendelő viszony van. Egyszerű bővített mondat szerkezet esetén akkor nem jelölt a kauzatív alany, ha a közlés során az állapotváltozás (4) ideje, (5) foka, mértéke (6) és módja kerül a közlés előterébe.

Például:

(1) MünchK. 86rb.: *Menden ember elozer az io bort veti eleue micor megrezegolendu tahat azt amel alab valo*; GuaryK. 23.: *Es micoron az dys ebnece nelue alol az fergetket ki veiendic, legottan az eb megvigaszik*; NádK. 311.: *Micoron a halarol gondolcodom ottan megzomorodom*; DomK. 7.: *gondola meg vonnz ay ev testeet ay bortwl : Annak okaert tyz eztendeyg bort nem jueek: Annak utana kedeg ev gyomra meg <erevtene> erevtelenevle kezereyteteek didactus pisektevl kevees borral eltetny*; VirgK. 45.: *es hogi iuek benne ottan az wkorsagabol meg vigazek*.

(2) SándK. 91.: *meg elegodom en akor mikor meg ielonendik atte di<oseg>od*; BodK. 15., 9.: *Ha sokat imadkozol, es sokat boytolz es vigazz, sot el vezz, meg bolondolz | meg gogolhat, ha tamazkodik xpus kereztfayanak o palczayara*.

(3) DomK. 1.: *feenleek mykeppen vy chyllag*; SándK. 12.: *mjnd vg"an fenleeneneek mjnth az nap fenlik*; TelK. 26.: *fenlic vala ment a villam*; NádK. 332-3: *veled eg'eto^embe kenzodom*.

(4) DomK. 140., 74.: *Ez jdevtevl fogva kezde betegleny | Eyfelynek jdeyen az gyermek meg elevenevle teyet sopeek*.

(5) BirkK. 4a.: *annira megbetegul*; DomK. 123., VirgK. 109.: *igen nehezen meg betegevle*; DomK. 265.: *alig gyógyulhat meg*; ÉrsK. 31.: *annyira megfarad*.

(6) SándK. 39.: *hertelen meg betegole*.

Azok az igék, amelyek mediális és cselekvő használatban is jelentkezhetnek a valami-ből/valamitől való megszabadulás, a valamivé válás/változás jelölésére *-tól, -től, valamint -ból, -ből* ragos vonzattal bővülnek. Ezek a kötött bővítmények a valamitől való eltávolodást, a valamitől való mentességet fejezik ki: *megszabadul (valaki megszabadít valakit/magát) valamiből/valakitől, valaki meggyógyul, megkönnyebbedik valamitől/valamiből. Az (alany) + meg/ki igekötős ige +tól, -től/-ból, -ből* ragos bővítmény összetételű szerkezeteket kettős kötöttségűeknek tekinthetjük, hisz a bővítményeket az igék igekötői is meghatározzák: gyakrabban a *meg*, ritkábban a *ki* igekötő. Kötött bővítményként rögzül a *válik/változik valamivé* eredményhatározós szerkezet, amellyel párhuzamosan a mozgásképzet szemantikai mozzanatát őrző *válik/fordul/indul valamire* szerkezetek is rögzülnek.

Sajátos szintaktikai környezetben jelentkezik az az igék, amelyeknek vonzatstruktúrájában is kimutatható, hogy az aktív bennható, illetve az intranszitiv kiható igék felé közelednek, illetve épp szintaktikai környezetüknek köszönhetően megváltozik igenemük. Ide sorolható az *ámul/álmél/álmélkodik* igecsoport, amelynek szerkezetei az állapotváltozás pontos helyét jelölik: 'valamin megáll, fennakad, megakad az ész, lélek' stb. Az ige környezetében gyakori *csodálkozik valamin* szerkezetek hatására a *valamin* bővítmény a valamire való irányulást is kifejezte kötött bővítményként, így az eredetileg mediális ige a *csodálkozik, gondolkodik valamin* szerkezetpushoz hasonlóan cselekvő értelemben, aktív használatban is előfordul. A *bánkodik, búslakodik, búsulkodik* bővítmény nélküli használata, valamint bővítményeinek funkciója is elkülönül aszerint, hogy az ige medialitást (*bán valamit, bankódik valamin, valami miatt; (meg)bántja valami - bántódik*), vagy az állapot szándékos fenntartását jelöli (*valamit bán, bankódik, hosszasan szomorkodik valamin*).

A mediális és cselekvő igék viszonyát és szintaktikai környezetét tekintve ide sorolható a *támad* ige is, amely mediálisból cselekvővé válik. Az ige „alapjelentésében mindig benne

foglaltatott a mozgás ('felemelkedik') fogalmi jegye, de ez legjobban az *ellen* határozószóval (névutóval) és a *-ra*, *-re* ragos névszóval alakult kötött határozós szerkezetekben nyilvánult meg." (R. Hutás 1995. 290). Ezek a szerkezetek a mozgás szándéktalan vagy passzív voltát emelték ki, míg az alábbiak szándékolt, aktív mozgást jelölnek: AporK. 83.: *hamiflak tammattak en ream*; CornK. 54r.: *az coporfo evryzevk ne tamadnanak ev ellenek*. Ezekben a szerkezetekben alakulhatott ki a cselekvő értelem, sőt az a cselekvő igei használat is, amely a későbbi századokban a konkrét cselekvő (katonai) és átvitt (erkölcsi) értelmet is kialakította és elterjesztette. Hasonló módon alakult ki a *valaki (meg)válik valamitől* és a *valaki (meg)válik valakitől* szerkezetek cselekvő értelme: BirkK. 3a.: *o tarfa/agoktol meg valiek*.

2.2. Visszaható igék és maga névmással alkotott igei szerkezetek

A visszaható igék kötött bővítményei a *-ba*, *-be* ragos (*öltözik, fürdik valamibe*) határozók, valamint a visszahatás mellett a cselekvés okozását is kifejező eszközhatározós bővítmények (*öltözik valamivel*). A cselekvés visszahatása a cselekvő alanyra kifejezhető a *maga* névmással alkotott tárgyas szerkezetekkel is. Ezek a szerkezetek rendszerint a latin *se* fordításaként körülírásai valamely tartalomnak, és szintaktikailag több csoportra különíthetők el: (1) szintaktikailag cselekvő igévé transzformálható szerkezetek, (2) szintaktikailag mediális igévé transzformálható szerkezetek (ahol a képzős és a névmásos szerkesztésmód jelentése elkülönül), (3) faktitív és kauzatív ige mellett előforduló szerkezetek *-val*, *vel* ragos határozóval, amelyek szintaktikailag visszaható vagy mediális igévé transzformálhatók, (4) szintaktikailag nem transzformálható szerkezetek.

Azok a tárgyas szerkezetek, amelyek valamely cselekvő igeinek felelnek meg, az alany szándékolt, aktív, önmagára visszaható cselekvését fejezik ki. Ezeknek a szerkezeteknek a megjelenését és elterjedését a latin hatás mellett az is megerősíthette, hogy alapigéjük cselekvő és faktitív szembenállást mutató párokba rendeződik (*indít–indul, mozog–mozgat, esik–ejt* stb.), és a cselekvő ige előfordulhat mediális használatban is (*hajol–hajlik, omol–omlik* stb.). Ezeknek az igéknek a hatására a visszaható névmással alkotott szerkezetek alkalmassá váltak arra, hogy a közlésben pontosan jelöljék azt, hogy a cselekvés aktív, szándékos. JókK. 44.: *meg aly magadot fe indohad*; NádK. 311.: *Ingatt'ae oemmagat hamar ennec vtanna*; CornK. 54v.: *furuan lehayta magat*. A képzős igévé transzformálható *maga* névmásos szerkezetek között megjelennek olyanok is, amelyek esetében a kétféle szerkesztésmód jelentésselkülönüléssel jár: *akad – akasztja magát, menti magát – menekedik*.

A *maga* névmás gyakori faktitív igei alaptag mellett is. Ezekben a szerkezetekben a *maga* tárgy igealany, a cselekvésben közreműködő személy *-val*, *-vel* ragos eszközhatározó. VirgK. 171-2., 63.: *el hozata evnen magat ev zvlejjvel es baratjval | ev magat ostoroztagja vala soror sabinaval*. A cselekvés visszahatására utaló szerkesztést találunk az érzelmet kifejező igék faktitív struktúráiban is. GuaryK. 134.: *emborrel vn magat meg vtaltatt'a*.

Gyakori a *maga* tárgy kauzatív igék mellett is, és az (*alany*) + *kauzatív ige* + *magát* + *-val*, *-vel* ragos határozó összetételű szerkezetekkel az alapige cselekvésének az igealanyra való visszahatását, valamint a cselekvés vagy állapotváltozás okozását egyszerre lehet kifejezni: *öltözteti magát valamivel – valami öltözteti – öltözik valamivel, fertőzteti magát valamiben/valamivel – valami fertőz valakit – valaki fertőződik (valamivel)*. Ez utóbbi példa sajátos visszaható viszonyt jelöl, akárcsak a *szenvedteti magát* szerkezet. A *valaki szenved valamit, valaki szenved valamitől* olyan állapotban létezt jelent, amelyet az igealany akarától függetlenül megél, érez. A *szenvedteti magát valamivel* szerkezetben az igealany egyszerre cselekvő alany, hat önmagára, szenvedteti magát, valamilyen eszközt használ arra, hogy önmagának szenvedést okozzon, és szenvedő alanya a cselekvésnek. SándK. 13.: *az zózek azok kjk meg gyözyk testeket*

erössen: az martiromok. kjk meg gjozjk ez vylagoth: hatalmasan ... kjk az testben vannak myndon keppen magokat meg zenwettetyk.

A *magával* alkotott szerkezetek között előfordulnak olyanok is, amelyek szintaktikailag nem transzformálhatók. Ebben a csoportban gyakori a szó szerinti fordítás: *adja magát, szerzi magát, veti magát*. Jókk. 37.: *Mendene/fewlfogua zerze magat zent attyanak bezelleny ew lelkenek yduefegerewl : proposuit omni modo cum sancto patre de animae suae salute tractare*; NagyszK. 2.: *ag'g'ad iobban ten magadat ennekoem megef/mernem : da ergo te mihi amplius cognoscere*; SzékK.16.: *az izrahel fyay zereynéek oen magokat Olofernesnek ellene allany ~ I/2l fiay magokat kezeitenec ellent allanioc : filii Israel praepararent se ad resistendum*. R. Hutás Magdolna (1995. 311) a következő megjegyzést fűzi a fenti adatokhoz: „A *vet* és az *ad* ige szerkezetei közül jóval a német nyelv hatása előtt, már a latin nyelvből való fordításokban megtaláljuk azokat, amelyeket a nyelvhelyességi szakirodalom germanizmusoknak értékelt: *valaki veti magát valamibe* (KeszthK. 19: *Een wettem magamath een ydwezwytembe*), ugyanilyen az *adja magát valaminek* és a *valaki adja magát valamire*: Jókk. 10: *mykoron adna magat ymad/fagnac egy nemy nemew helyel : Quum daret se orationi in quodam loco solitario.*” Az *ad* igével alkotott visszaható névmásos szerkezetek az alapige kötött határozóival fordulnak elő. Ezek a kötött határozók már az előző korszakban jelentkeznek, hisz az ige eredeti jelentésben nem fordulhat elő tárgy és részeshatározó nélkül. *Maga* névmás mellett az eredetibb iránytárgyas szerkesztésmód jelenik meg *valaminek* és *valamire* határozóval.

A *maga* névmás közlést, mondást, megismerő tevékenységet, valamint értékítéletet kifejező igék mellett igeívezes szerkezetek részeként is kötött szerkezetekben fordul elő: ‘mond, állít magáról valamit’ jelentésben: *mondja/állítja/kiáltja/valja/ítéli/ismeri/vádolja magát valamilyennek (lenni)*. Jókk. 36.: *ky latthattyauala eutet auag yllетthetiuala bodognak aloytyauala magat*; VirgK. 76., 77.: *En esmertem egy iambort... wbenne vala nag melseges alazatosság. kiuel wmagat alytia vala. es itely vala igen nagi vlatatos bwnwsnek | Es pokolra kyaltja vala magat meltonak lenny*.

2.3. Aktív bennható igék, intranzitív kiható és reciprok igei szerkezetek

A szintaktikai környezetet meghatározza az, hogy az igealany hatás tekintetében hogyan viselkedik. A mediális igék alanyát valamilyen ráhatás éri. Ezzel szemben a visszaható igék és visszaható névmással alkotott szerkezetek esetében ez a hatás magárahatásként jelenik meg, mégpedig úgy, hogy a hatás mint kétoldalú viszony egyszerre van jelen: az alany azzal is jellemezhető, hogy hat (valakire) és azzal is, hogy hatnak rá (a valaki, akire hatnak ő maga). A reflexív igék hatása nem kifelé irányul, hanem magára az alanyra. Épp emiatt, hogy a hatás kétoldalú viszonyát egyszerre tükrözik, rokonságot mutatnak az aktív bennható igékkel, amelyekben egybeesik a ható elem és a hatás célpontja, formailag pedig bővítmény nélkül állnak. Ide tartoznak a valahogyan/valakiként viselkedik jelentésű *kémelkedik, pápáskodik stb.*, az egyes értékelő jellegű melléknevekből képzett származékok: *kevélykedik, gőgösködik, gonoszkodik, győzedelmeskedik, bátorkodik, merészkedik stb.* Külön csoportot képeznek a tárgyas szerkezetekké transzformálható bennható igék: *művelkedik, építkeznek, adakodik, alamizsnálkodik*, amelyek az objektális igékkel érintkeznek épp amiatt, mert hatásuk túllép az alany körén, a cselekvés kihat valami másra is. A bennható kategóriára viszont épp az jellemző, hogy átmenetet képezhet a mediális és az intranzitív kiható igék között épp azoknak az igéknek az esetében, amelyek a viselkedésre vonatkoznak és lelki folyamatokat, érzelmeket ábrázolnak. például *megharagszik valamiért* – valamilyen külső hatás eredményeként előnti a harag, *haragszik* – szándékosan megéli az érzelmet, átengedi magát a haragnak; *haragszik valakire, valaki ellen* – haragja valakire irányul; *csodálkozik valamin* (valami kiváltja benne a csodálat érzését) – (igen)

csodálkozik (fenntartja, szándékosan megéli az érzelmet); *csodálkozik valamin, valamiről* – csodának, csodálatra méltónak ítél valamit, figyelmét arra fordítja).

Az intranszitiv kiható igék cselekvése valamely külső dologra, személyre irányul. Ebben a csoportban a következő kötött bővítményeket tarthatjuk számon: *valaki bízik, reménykedik valamiben, valaki könyörül valakin*. Ide sorolja R. Hutás (1995. 294) a figyelem, a tudakozás, az emlékezés, a felejtés és a tudás bizonyos fokozatait kifejező igék, amelyek eredetük szerint mind tranzitívok: *gondol valamit – gondol valamire – gondolkodik valamiről/valamin; vél valamit – vélekedik valamiről, valamin; valaki tud valamit – valaki tudakozik valamiről; (el)feled valamit – valaki (el)feledkezik valamiről*, jelentésmegoszlással: *emlékezik valamire, emlékezik valamiről – említ valamit*. A mások ellen irányuló magatartásra utaló igék közül a következő szerkezeteket említhetjük: *agyarkodik valakire, ráhirtelenkedik valakire, felrázkodik valakire, támad valakire/valaki ellen* stb.

A reciprok igék ebben a korszakban csak néhány adatban jelentkeznek. Azt, hogy a cselekvés partneri kapcsolatban, kölcsönös viszonyban történik az igék önállóan, vonzat nélkül is kifejezhetik: JordK. 389.: *Nem verfenkodyk*; TelK. 14.: *mikepen eggehu^{el}l haya^{ss}lag kepen*; ÉrdyK. 520., 524.: *eremeft y^fmerko^edyk vala | kyk to^erween kyw^{el} vezeko^eznek*. Bővítményeik a *valakivel*: *vetekedik, versenkedik, viaskodik, egyesül valakivel*. Egyes igék, amelyek később kölcsönösnek foghatók fel *-hoz* határozóval a *valaki valakinek* társa lesz viszonyt jelölik (*társalkodik valakihez* ‘társul valakihez’). Az átmenetet jól szemléltetik azok az adatok, amelyekben a *valakivel/valakihez* vonzat jelentésmegoszlást eredményez. A *egyesül valakihez* szerkezetek elsősorban nem a kölcsönösséget, hanem a ‘valakinek társa lesz’ viszonyt jelölik, az *egyesül valakivel* pedig az akaratlan azonosulást, hasonulást fejezi ki. Az *(egybe) elegyül/elegyedik valamivel, valami között, közé* bővítmények is mediális-kölcsönös viszonyt mutatnak. A kölcsönös viszonyt az *egymás* névmás is kifejezheti: *valakik ölelkeznek – valakik megölelik egymást; valakik tanácskoznak egymással – valakik tanácskoznak*. Az igealany hatása tekintetében a reciprok ige implikációs viszonyt feltételez, hisz a ráható és ráhatott kapcsolatára a kölcsönös implikáció jellemző. (H. Tóth 1996a: 278).

Összefoglaló

A kései ómagyar kori adatokban nyomon követhető az a folyamat, amelynek során egyes szubjektum-predikátum szerkezetek tovább bővülnek, az igék különböző kötött határozókat vesznek maguk mellé, és körvonalazódnak a mediális és bennható használat szabályai is. A mediális igék szintaktikai szerkezetei azt is tükrözik, hogy a *valaki gyógyít valakit, valaki gyógyít valakit valamivel* típusú eszközhatározós szerkezetek miként befolyásolják a mediális igék meglévő bővítményeinek a továbbfejlődését: *valaki gyógyul, valaki gyógyul valamitől, valaki gyógyul valakinek a közreműködésével*, és kialakulnak az ágens, illetve az okozó alany jelölésének formái. Megfigyelhetjük, hogy ezek a szintaktikai viszonyok hogyan járulnak hozzá a mediális ige környezetében előforduló határozók átértékelődéséhez (hely-, állapot-, eredet-, eszközhatározók okhatározói értéke). Kimutatható, hogy melyek azok a visszaható igei szerkezetek, amelyek a visszaható képzős igékben önhatóként megnyilvánuló viszonyt tárgyas szerkesztésmóddal írják le, és melyek azok a szerkezetek, amelyek jelentésükben és szintaktikai szerkesztésmódjukat tekintve tovább differenciálódnak. Nyomon követhető az a folyamat is, amelynek során kialakulnak a reciprok igék, megjelennek tipikus bővítményeik, és adatolható az intranszitiv kiható igék népes csoportja, köztük olyanok is, amelyek az előző korszakban még bennható használatban fordultak elő.

IV. Intranszitiv igék a XVI–XIX. században

1. Mediális igék

1.1. A mediális igék alaki, szerkezeti sajátosságai a XVI–XIX. században

A mediális igék csoportjában a XVI. században kialakuló igék egy része névszóból képződik, mégpedig úgy, hogy időben párhuzamosan jelentkezik az *-ul*, *-ül*, és *-odik*, *-edik*, *-ödik* képzős változat: *hosszabbodik* (1577 k., *hosszabbul* (1582); *elvékonyul* (1506), *elvékonyodik* (1536); *meggazdagul* (1570), *meggazdagodik* (1607), *merevül* (1533), *merevedik* (1527); *komorul* (1508), *komorodik* (1585); *(el)pirosul* (1582), *pirosodik* (1519); *vörösödik* (1559), *(meg/el)veresül* 1510, 1591; *adósul* (1573), *(meg)adósodik* 1600; *megfüvesedik* (1592/1593), *megfüvesül* (1592/1593). Az *-ul*, *-ül*, illetve az *-odik*, *-edik*, *-ödik* megoszlását tekintve az adatok arról tanúskodnak, hogy a nyelvhasználat a denominális (melléknév alapszavú) képzések esetén mindkét képzőt természetesnek érzi a medialitás kifejezésére. Az e században adathozható *-odik* képzős származékok a következők: *avasodik* (1585), *elerőtlenedik* (1588), *elsavanyodik* (1577), *elgyermekesedik* (1568–1633), *férgesedik* (1585), *keskenyedik* (1585), *kevesedik* (1577), *megfőnyesedik* (1592/1593). Egyes igéknek a későbbiekben kialakul az *-ul* képzős változata is, rendszerint a XVIII. század második felére. Feltételezhetően ez összefüggésben van azzal, hogy a XVII–XVIII. század folyamán az újonnan keletkezett mediális származékokban az *-odik* képző terjed el, majd a XVIII. század második felében az *-ul* képző mediális funkcióban újra jelentkezik, elsősorban nem az új származékokban, hanem a különböző képzőkkel szerkesztett mediális sor kiegészítéseként. Például: *domborodik* (1577), *domborul* (1792); *(meg)ecetesedik* (1577k.), *ecetesül* (1715); *(meg)alacsonyodik* (1551–65), *alacsonyul* (1785); *soványodik* (1590), *soványul* (1792). Ezzel szemben sokkal ritkábbak azok a grammatikai alakváltozatok, amelyeknek korai előfordulása *-ul* képzős, és ilyen hosszú időtávlatokban alakulna ki *-odik*, *-edik*, *-ödik* képzős változata: *elbűdösül* (1590), *elbűdösödik* (1767).

A XVII–XVIII. század folyamán nő a deadjektívális *-odik* képzős származékok száma. Ezt nem csak azok az adatok szemléltetik, amelyekben a korábbi származékok mellett kialakulnak az *-odik* képzős változatok is: *juházik* (1628), *juhászodik* (1769), hanem az újonnan kialakuló szavak számbeli fölénye is, gyakran az *-s* képzővel alkotott továbbképzések vagy hangutánzó, hangulatfestő tövek származékaként: *csucsorodik* (1767), *hitványodik* (1683), *bokrosodik* (1636), *táskásodik* (1647), *kedvesedik* (1667), *elgyökeresedik* (1600), *elfüvesedik*, *elrondásodik* (1681), *elurasodik* (1653), *megfőnyesedik* (1672), *lépesedik* (1751), *(fel/be)gyepesedik* (1751), *elborsosodik* (1756), *eliszonyodik* (1768), *elgazosodik* (1796), *elingoványosodik* (1732), *elrongyosodik* (1771), *elsanyarodik* (1765), *elszederjesedik* (1794), *elszigorodik* (1787), *gazosodik* (1717), *horgasodik* (1765/1770), *kevesebbedik* (1730), *megfrancosodik* (1755), *elkoldusodik* (1800), *bodorodik* (1810), *(el)iszaposodik* (1807), *elaprósodik* (1802), *elgödrösödik* (1826), *kitúrósodik* (1832), *elatyafiasodik* (1843), *megújhodik* (1860), *csücsörödik* (1861), *gubancolódik* (1874). Ezzel szemben ritkábban az *-ul* képzős származékok: *csonkul* (1621), *lazul* (1653–63), *gyengül* (1630), *konyul* (1784), *elrestül* (1744), *butul* (1708). Néhány esetben, főként a XVII. század folyamán, jelentésben egyenértékű származékpárok is előfordulnak: *kényszeredik* (1659), *kényszerül* (1661); *frissedik* (1661), *frissül* (1693); *kormosodik*–*kormosul* (1780), *férgesedik* (1784), *férgesül* (1843), *hegyesedik* (1834), *(ki)hegyesül* (1833), viszont a XVIII. század második felétől

kezdődően gyakori jelenség, hogy a korábbi *-odik* képzős alakoknak kifejlődik az azonos jelentésű *-ul* képzős alakváltozata is: *elnehezedik* (1572), *elnehezül* (1635); *domborodik* (1577), *domborul* (1792), *gyarapodik* (1518), *gyarapul* (1770), *ecetesedik* (1577), *ecetesül* (1715), *alacsonyodik* (1551-65), *alacsonyul* (1785), *soványodik* (1590), *soványul* (1792). Hasonló folyamatok figyelhetők meg más mediális képzővel alkotott igen korai származékok alakulásában is: *szakad* (1055); *szakul* (1825); *megéhezik* (1631–1867), *megehül* (1751).

Ezzel szemben ritkábban adatolható az eredeti *-ul* képzős változat mellett kialakuló *-odik* képzős mediális származék: *józanul* (1490), *józanodik* (1621), *büdösül* (1530), *büdösödik* (1767), *boldogul* (1519), *boldogodik* (1752), vagy a később kialakuló *-ul* képzős alakváltozat jelentésben elkülönül: *ellaposodik* (1630), *lapul* (1702); *rosszabbodik* (1786), *(el)rosszul* (1805).

Feltételezhetően a mediális jelleg jelölésére az újonnan keletkezett származékokban elterjedt *-odik* képzős változatok mellett a szinkrón *-ul*, *-ódik* képzős alakváltozatok analógiájára a régebbi keletkezésű *-ik*, *-ódik*, *-edik*, *-ődik* képzős származékokkal párhuzamosan a teljes mediális sor kiépülését szolgálja az *-ul* képzős változatok megjelenése. Ha tágabb összefüggésben értelmezzük ezt a jelenséget, úgy tűnik, hogy nem függetleníthetjük attól az állandó egyensúlyra törekvéstől, amely a tárgy-as-tárgyatlan igehasználatra jellemző, s amely grammatikailag szabályos paradigmásmorokban mutatkozik meg.

Károly (1967. 206) a magyar nyelv kettős bázisú (intranszitiv-tranzitív) jellegét épp azzal bizonyítja, hogy a nyelvnek mindkét irányban fejlett képzőrendszere van. Az ismertebb európai nyelvek közül a német, a francia, az orosz tranzitív bázisú nyelv, mert általában tranzitív igeitől intranszitiv képzővel (vagy megfelelő viszonyító szóval, sajátosan grammatizált névmással) alkotja meg az intranszitiv jelentésű szavakat: *nyílik*: *otkrivat+cja*, *sich+öffnen*, *s'+ ouvrir*. Tipikus jegye ennek a kettősségnek az, hogy elkülönült formában valósul meg: *fő-főz*; *bújik-bújtat*, *úszik-úsztat*, névszó tő esetében *szépül-szépít*, *fehérül-fehérít*. A magyar nyelvre kettős bázisa ellenére történetileg a két rendszer közötti egyensúlyfelbomlás és egyensúlyteremtés jellemző. Az intranszitiv bázis elsődlegességét, erősségét Károly a következőkkel bizonyítja, hogy a) a tranzitív képzők használata szabályosabb, grammatikailag; b) a tranzitív képzők alakja ösibb és kiegyensúlyozottabb, egyöntetűbb; intranszitiv képzőink többfélék, ebben a szerepben későbbiek, nem finnugor eredetűek, másodlagosak (például az *-ik* végződésnek a szenvedő ige kategóriájából való áttérjedése az intranszitiv használat felé, a gyakorító képzők *-ik* végződéssel történő megszilárdulása intranszitiv használatban, ennek ellensúlyozására a tranzitív gyakorító képzők: *-gat*, *-get* megjelenése a kódexek korában gyér, de a későbbiekben fokozódó produktivitással); c) szenvedő képzőinket tranzitív tő segítségével hozzuk létre, a leghihetőbb magyarázat szerint a műveltető (kauzativ-faktitiv) alapján; sokkal több tőszavunk van, amelyeket tő és tranzitív képző kapcsolatával fejezünk ki, mint fordítva. A tranzitív bázisú oroszban ezzel szemben a) a tranzitív képzők grammatikai jellegűek, b) az intranszitiv képző alakilag homogén *-cja*; c) a szenvedő igealakot is ezzel alkotják meg; d) sok szavunk intranszitiv tő + tranzitív képző szerkezetének az oroszban egyszerű tranzitív tő felel meg és fordítva: a mi egyszerű intranszitiv tővünknek ott tranzitív tő+intranszitiv képző felel meg: *bújtat-prjataty*; *bújik*: *prjatatycja*; *koptat*: *iznasivaty*; *kopik*: *iznasivatycja*, a denominális képzéseket tekintve pedig a *gazdagul/gazdagodik*–*gazdagít* változatokkal szemben a névszói töből előbb tranzitív ige, majd emeből intranszitiv lesz: *obogastat*, *obogastatycja*.

A deverbális származékok esetében a továbbképzés rendszerint úgy történik, hogy a tranzitív igehez intranszitiv képző, az intranszitiv származékhoz tranzitív képző járul, ehhez újabb intranszitiv képző (vagy fordított sorrendben). Azt, hogy itt szabályossá váló grammatikai változásról van szó, az is megerősíti, hogy az ellentétes jelentésű tranzitív-intranszitiv

származékoknak gyakran azonos funkciójuk van, így egymást semlegesíthetik: *ad, adat, adatódik, adattat, adattatódik, adattatik; épül, épít, építődik, épített, építettődik, építettetik; fogy, fogyaszt, fogyat, fogyatkozik, fogyatkoztat*. (Ez a szabályos változás esetenként hiányos, azaz a teljes paradigmásor nem épül ki minden ige esetében.) A denominális képzések ezzel szemben szegényesebbek, de megfigyelhető az *-ul, -odik* képzős mediális származékok és *-ít* kauzatív igék szembenálló sorainak kialakulása (*boldogodik, boldogul, boldogít*). (Ez az intranszitiv sor kiegészülhet a bennható képzésekkel is, amely az aktivitás és ebből kifolyólag az igenem megváltozásával jár: *okosodik-okoskodik*). A korai *-ul* képző mellett a másodlagos *-odik* mediális képző válik gyakoribbá, esetenként jelentésben is elkülönül abban az értelemben, hogy kezdetben, feltételezhetően a gyakorító funkcióból adódóan, az állapotváltozás hosszan tartó jellegét jelöli. Jól példázzák ezt a jelenséget és az *-ul, -odik* képző funkciója közötti különbséget azok az adatok, amelyekben a kauzatív-mediális szembenállás mellett: *tisztít-tisztul, felszabadít-felszabadul* – kialakulnak a kauzatív igehez járuló *-odik* képzős változatok: *tisztítódik-tisztul, felszabadítódik-felszabadul, igazítódik – igazodik*).

Annak tehát, hogy az *-ul* képző a XVIII–XIX. században mediális funkcióban újraéled a denominális képzésekben az analógiás hatások (*-ul, -odik* képzős alakváltozatok) mellett az lehet az elsődleges oka, hogy az *-odik* képző szerepe a deverbális képzésekben a XVI. századtól kezdődően a XVII–XVIII. századon át fokozatosan átértékelődik: elsődlegesen az intranszitiv funkcióra foglалódik le. Ennek ellenhatásaként az *-ul* képző fennmarad, illetve megújul a mediális jelleg kiemelésére.

Érdeemes tehát nyomon követnünk azt a folyamatot, amelynek során az *-odik* képző intranszitiv funkciója elsődlegessé válik, mediális jellege pedig másodlagossá. Az alapigék szempontjából több csoportot figyelhetünk meg: ritkábban mediális alapszó, gyakrabban tárgyas, illetve műveltető ige. Ha az alapszó vagy gyökér mediális, párhuzamosan kialakulhatnak az *-odik, -ózik, -ezik, -őzik* képzős alakváltozatok is (*elkészik-elkésződik, kisül-kisülődik, elromlik-elromlódik, lekopik-leko-pódik; kilátszik-kilátszódik; (meg)fázik – (meg)fázódik; kilyukad-kilyukadozik, kiserked-kiserkedezik, kiterjed-kiterjedezik, eltéved-eltévelyedik, eltörik-eltörede-ik, gerjed-gerjedezik*).

Tárgyas igék továbbképzésekor a származék annak a mediális igitípusnak felel meg, amely viselkedését és funkcióját tekintve közel áll a passzív igehez, de míg a passzív ige a cselekvésnek a mástól való kiindulására, addig a medio-passzív a magától való történésre helyezi a hangsúlyt, s ez utóbbi környezetében nem jelenhet meg az ágens. A műveltető igékből képzett származékok azoknak a mediális igéknek felelnek meg, amelyek egy párhuzamos kauzatív igét tartalmazó mondatnál írhatók le: *Az orvos gyógyítja (gyógyszerrel, kezeléssel) a beteget. A beteg gyógyul (a gyógyszertől)*. Eme leegyszerűsített szerkezetek mellett azonban az adatok sokkal változatosabb, differenciáltabb helyzetet és fejlődésvonalat mutatnak.

Az *-odik* képző használata gyakran az intranszitiv jelleggel együtt járó vonzatsökkenést szolgálja abban az esetben, amikor a nyelvhasználók nem kívánják a tranzitiv formáját használni az igenek, s az *-odik* formánssal valamely tranzitiv igét bennható jelleggel, az ágens megnevezése nélkül, mintegy személytelenül használnak. Mondatkörnyezettől függően a hangsúly eshet a más által végzett cselekvés elszenvedésére, illetve magára a történésre.

Például:

valaki (el)darabol valamit – valami eldarabolódik: 1683: *Aszt az haz helyyet ... biztam Vitezlö LukácZ FerencZ Vra(m) gondviselese ala, ... ilyen conditioval hogy ő kgme az propretassagot az en magam szamomra megh tartva(n) ... oltalmazza mindenektől, el idegeniteni, darabolni,*

foglalni senkinek ne hadgya (Sófva BN/Sv; EMLt); 1789: *hogy a Szőlők el ne darabolodjanak mégis osztályok igazságosan mehessen, úgy edgyezenek a Condividens Urak, hogy ... azon hijánosság most potlodik ki* (Kük; Kp II.25/115).

valaki befizet valamit – valami befizetődik: 1752: *ha pediglen az az Inas el szöknek, és mind égy fel Esztendő mulva viszá jőne oly Inasnak szolgálotya nem imputaltotik előbeni (így!), avagy pedig az betsületes Czéhba ujjaban bé fizet úgy mint flor 4 úgy acceptáltatik ismet előbeni szolgálotya* (Kv; KCJk 17 a. - Németből való fordítás); 1799: *Ezen két Edény italok(na)k árokból a' kortsomáros recognitioja szerint semmi bé nem fizetődött* (F. zsuk K; SLt Vegyes perir.).

Előfordulhat az is, hogy adott tárgyas igének csak valamelyik másodlagos jelentésben alakul ki -ódik képzős használata (*elhallgat valamit* 1572: 'annyiban hagy'; *elhallgatódik* 1583: 'figyelman kívül hagyatik'; *elmos* 1588: 'elhord/sodor', *elmosódik* 1763: 'el/kivájódik'; *kiszab* 1819: 'megszab/állapít', *kiszabódik* 1833: 'megállapíttatik' stb.), ugyanakkor a különböző alakváltozatok kialakulása szinonimaképződéssel (*kiadatik* 'birtokba adatik', *kiadódik* 'birtokba adódik') vagy szemantikai specializálódással jár együtt (*formál*, *formálódik*; *ad-átadódik valaki által, valaki részéről*), (*alkalom*) *adódik*; *folytat-folytatódik*, *emészt-emésztődik* 'megévíődik', 'gyötrődik').

A tranzitív-intranszitiv bázis egyensúlyát és az -ódik képző intranszitiv funkciójának megerősödését nemcsak a jelentésében tárgyias ige -ódik képzős intranszitiv párok kialakulása mutatja, hanem a közös gyökerű igékből képzett -ul, -ít, -ad, -aszt (*repül-repít, fakad-fakaszt, halad-halaszt*) mintájára kialakuló műveltető – mediális származékok tranzitív-intranszitiv oppozíciósorának kiépülése is. Ilyenkor a mediális ige megfelel a párhuzamos mondatban leírható műveltető ígét tartalmazó mondatnak: *valaki valakinek a nevét beírja a könyvbe – valakinek a neve beíródik a könyvbe (valaki által); valaki valakinek a nevét beíratja a könyvbe – valakinek a neve beíratódik a könyvbe (valaki által)*. Előfordul, hogy az -ódik képzős változat az alapige több jelentése közül csak valamelyik jelentésárnyalat jelölésére alakul ki.

Például:

bír (1547–1843; 'birtokol valamit'); *bíródik* (1828; 'bíratik')

bírat (valamit valakivel) (1614–1775; 'birtokoltat'), *bíratódik* (1832; 'birtokolódik');

beír (1570–1812; 'bejegyez valahová'); *beíródik* (1822–1855; 'beíratik/jegyeztetik')

beírat (1570–1834 'beiratkozik, bejegyeztet valahová'); *beíratódik* (1702–1768; 'bejegyeztetődik')

ad (1507–1846); *adódik* (1779–1845; 'adatik')

adat 1573–1829; *adatódik* (1729–1777; 'adattatik')

behajt (1570–1849, 'beterel'), (*be*)*hajtódik* ('behajtatik' 1831)

elévesz (1573–1784 'sorra vesz'); *elévevődik* (1773, 'elővétetik, sorra kerül')

elévétet ('elévétet'), *elévétetődik* (1675–1791 'sorra kerül')

elvet ('bevet' 1508–1844), *elvetődik* ('elvetetik a gabona', XVIII. sz. eleje 1854)

elvettet (1606–1814), *elvettethetődik* (1775–1781)

épít (1572–1825k.), *építődik* (1807–1832, 'épül')

építtet (1589–1796), *építtetődik* ('építtetik' 1844)

kihagyat (1619–1659), *kihagyatódik* (1669)

kimutat (2. ‘kijelöl’ 1569–1747), *kimutatódik* (1 ‘kijelölődik’ 1612–1676)

elmulat (1553–1855) *elmulatódik* (‘elmulasztódik’ 1830)

kivált – (‘visszaváltódik’ 1659–1844), *kiváltódik* (‘megváltódik’ 1845)

kiváltat–*kiváltatódik* (‘visszaváltatódik’ 1850)

Ezeknek a oppozíciósoroknak a grammatikailag szabályos kialakulása lehetőséget ad arra, hogy a párhuzamos kifejezések között jelentésdifferenciálódás jöjjön létre, illetve esetenként adott jelentésben az *-ódik* képző a tranzitív ige intranszitiv párjaként a személytelen használatot fejezze ki. Ilyenkor a kettős funkció (intranszitiv/mediális) a jelentések szerint különül el.

Például:

kimutat (‘kijelöl’ 1569–1747), *kimutatódik* (1 ‘kijelölődik’ 1612–1676)

kimutat (‘nyilvánvalóvá tesz’ 1655–1710 k.) *kimutatódik* (1631–1809 ‘kitűnik, kiviláglik’)

büntet (1585–1796 ‘büntetéssel sújt valakit’), *büntetődik* (1599–1864 ‘büntetetik (valaki által)’ vagy ‘büntetődik (valamivel)’), *bűnhődik* ‘jelentésben; az igekötős változat *megbüntetődik* 1639 pedig ‘valaki megbüntet valakit, valaki büntetetik, büntetődik valaki által’ jelentésű;

bejelent (1760–1823 ‘hivatalosan jelent/feljelent’), *bejelentődik* (1767 ‘feljelentetik’)

olt (1508 ‘tulajdonságot, érzést, gondolatot valakibe beplántál, valakiben meggyökereztet, kifejleszt’), *beleolt* (1817, ‘oltóágot beleajt’), *beleoltódik* (1751 átv. ‘beleplántálódik/gyökerezik’)

oszt–*osztat*; *osztódik* (‘részekre osztatik’ 1688), *osztódik* (‘részekre oszlik’); *oszlódik* (1627–1761 ‘felosztódik, oszlásra jut, kerül’)

emészt (1405, ‘táplálékot emésztőszerveivel feldolgoz’), *emésztődik* (1577, ‘táplálék megemésztődik’)

emészt (1416u./1450k. ‘elpusztít, elsorvaszt’), *emésztődik* (1749 ‘megévvődik’)

felalkotódik (1844 ‘felállítódik’)

folytat, *folytatódik*, *folytattatik* (1841).

Az eddigi megfigyelések is indokolják, hogy az intranszitiv, illetve mediális formák kialakulását az aktív-inaktív, tranzitív-intranszitiv tengely szélső pólusát képviselő passzív igék, s ezzel összefüggésben a műveltető igék fejlődésével összefüggésben láttassuk. Mind a szenvedő, mind a műveltető igére jellemző, hogy a mondat alanya nem azonos a cselekvés direkt alanyával.

A passzív és műveltető igék között összefüggések vizsgálatát megelőzően azonban fel kell tüntetnünk a mainál sokkal gazdagabb paradigmarendszert a Károly (1967. 203–204) által javasolt rendszer kibővített és más sorrendbe rendezett változatát, amely az adatok alapján körvonalazódik:

Tő _{akt}	ír
Tő _{akt} +Képző _{fakt}	írat
Tő + Képző _{med}	íródik
Tő _{bennható} +Képző _{kauz}	sétáltat
Tő _{akt} + Képző _{fakt} + Képző _{fakt}	íratat
Tő _{bennható} +Képző _{kauz} + Képző _{fakt}	sétáltattat
Tő _{akt} +Képző _{fakt} + Képző _{intr}	íratatik, íratatódik
Tő _{bennható} +Képző _{kauz} +Képző _{fakt} +Képző _{intr}	sétáltattatik, sétáltatódik
Gyökér+Képző _{med} +Képző _{kauz}	fakadtat
Gyökér+Képző _{kauz} +Képző _{fakt} +Képző _{intr}	fakasztattatik, fakasztatódik
Tő+Képző _{kauz} +Képző _{fakt} +Képző _{intr}	hizlaltattatik
Tő+Képző _{kauz} +Képző _{intr} +Képző _{kauz}	fogyatkoztat
Tő+Képző _{fakt} +Képző _{int} +Képző _{kauz}	csalatkoztat

Ezek a régiségben szokásosabb paradigmá sorok nem minden esetben szabályosak, teljesek, és időbeni kialakulásuk is szakaszolható (ez mind a szinkrón szerkezet típusokban, mind a diakrón változásokban is megfigyelhető). Időben a különböző ige szerkezetek kialakulásának általános rendje a következő:

tárgyas ige: *ír*

műveltető (indirekt tárgyú faktitív): *írat*

passzív intranszitiv.: *íratik*

műveltető (indirekt tárgyú faktitív): *íratat*

passzív intranszitiv.: *íratatik*

mediális intranszitiv.: *íratódik*

mediális intranszitiv (az alapigéhez kapcsolódva): *íródik*

Mediális-transzitiv kauzativ jelentésben elkülönülő oppozíció:

elhajlik/elhajt

műveltető, kauzativ: *elhajtat*

passzív, intranszitiv.: *elhajtatik*

mediális, intranszitiv.: *elhajtódik*;

Denominális képzések esetén mediális-transzitiv szembenállás:

elidegenül–elidegenít

műveltető (direkt tárgyú faktitív) *elidegenített*

passzív intranszitiv.: *elidegenítettik*

mediális intranszitiv.: *elidegenítődik*.

Az első lehetséges szempont annak megfigyelése, hogy mennyire szabályszerű az *-ódik* képzővel alkotott szerkezettypusok kialakulása, hogyan viszonyul ez az ugyancsak intranszitiv passzív származékokhoz (egyenértékűek-e, helyettesíthetik-e egymást vagy nem), időben szabályszerű-e a különböző típusok kialakulásának rendje, és milyen esetekben, hogyan jelentkezik a szemantikai specializálódás. Az igesorokat – habár elvileg elképzelhető lenne a teljes sor kiépülése – a következőképpen csoportosíthatjuk: 1) csak a passzív származék adatolható; 2) csak a mediális fordul elő; 3) mindkét változat előfordul.

A XVI. században intranszitiv funkcióban a passzív változatok elterjedtebbek, mint a mediálisok. Ritkák azok az adatok is, amelyek az *-ódik*, *-tatik*, *-tetik* képzések párhuzamos kialakulását bizonyítják. Vannak esetek, amikor a passzív származék nem adatolható, vagy a SzT alapján későbbi az előfordulása. Sőt ezeket vizsgálva kiderül, hogy az *-ódik* származék vagy mediális, de jelentésében eltér a passzívtól, vagy az alapigének valamely sajátos jelentéstartalmát hordozza, vagy ritkábban intranszitiv ugyan, de nem mediális (inaktív), hanem aktív (ezen belül visszaható/objektális). Például: a *hallgat* igének ‘beszédre, hangmegnyilvánulásra odafigyel’ jelentésében az intranszitiv párja az aktív *hallgatódik*, *hallgatódzik*, amelyben a képzőnek az a szerepe érvényesült, hogy valaminek a megkísérlését fejezi ki (TESz) ‘titokban kihallgat vagy kihallgatni próbál’. Az *el-* igekötős változat: *elhallgat* az alapige érintkezésen alapuló átvittel kialakuló ‘nem tesz említést, nem beszél’ jelentésben adatolható a SzT-ban: 1. végighallgat 1708–1848; 2. nem teszi szavá, nem beszél róla 1629–1781; 3. annyiban hagy 1572–1767; 4. magába zár valamit 1570–1768/1771; 5. válasz nélkül hagy 1776; 6. hallatlanná tesz 1570–1853; 7. elfeled valamit, megfelelkezik valamiről 1595; 8. elhagy 1722; 9. elmulaszt 1585–1589/XVII. sz. eleje; 10. elnémul 1765. Az *-ódik* képzős változat: *elhallgatódik* ‘figyelman kívül hagyatik’ jelentésű, a passzív származékot viszont korábban a ‘szó nélkül hagyatik, annyiban hagyatik’, majd a ‘(végig)hallgattatik’ jelentésben használják. 1583: *Biro vram, es keouetkezendeo Birakis minde(n) Negy hetben egzer az cedulat el iartassa es eo kmeket varosul egybe gywche, el se halgattoggyek ez Rend tartas, hogy Nem chak azokrol Akiket Biro vra(m) p(ro)ponal, hane(m) egieb fogaitkozasokrol is vegezessenek* (Kv; TanJk V/3. 275b). 1776: *ha efféle Casusok simplicit(er) el halgattatnának, sok szánszándekkel való cselekedendò dolgokis véletlen törteneteknek allegáltathatnának és így sok rossz casusokra ut adattatnék* (Déva; Ks 111 Vegyes ir.). 1873: *Felhozott a papi és kántori pajták igazítása, fedése ... és rossz kerítéseknek kiigazítása, melyek rosszallással el hallgattattak* [Burjánosóbuda K; Rak 18].

Rak igénk legsajátosabb és az ‘épít’-nél átfogóbb jelentése (több dolgot vagy egy dolgot részenként) ‘egymásra, egymás mellé rak, felhalmoz’ (TESz). *Rakodik* formában a XVI. század elején gyakorító jelentésű igeként fordul elő (Jord. K. 348). A SzT-ban *el-* igekötővel ‘felszedelőzködik’ aktív használatú, objektális: ‘összeszedi, összerakja a dolgait’, de ugyanakkor a cselekvés a cselekvő személyét is érinti, hisz a rakodásban benne van az is, hogy mintegy önmagát is összeszedi, és a holmijával együtt máshová megy: ‘szedelőzködik, költöződik/költözködik’ (visszaható használatát a TESz csak 1762-es előfordulással jelzi): 1573: *Marton Borbel Balint Inassa azt vallia ... Az vtan oztan grwz peter Bwehut ad onnat Mind vranak az teobinekis hagi haza Mennyenek Mert Nem hagy teob Bort ky adny Az vra ely rakodot es haza Ieottek* (Kv; TJK III/3. 306). Hasonló szemantikai specializálódást eredményez és visszaható/objektális jellegű a belerakódik ‘beletelepedik’ származék is. Az *elrakat* és *elraktat*, illetve a passzív *elrakatik* (1759) a konkrét jelentéssíkon ‘valamit be/eltétet, valami eltétetik, rakatik’ jelentésű. A rakódik ‘felrakatik’ mediális változat csak később adatolható (1806), és egyenértékű a passzív igével (azzal az általános érvényű

különbséggel, hogy a történés mintegy magától, az ismeretlen, meghatározhatatlan ágens cselekvésének következményeként megy végbe).

Az igék nagy részének a XVI. században még nem alakul ki intranszitiv/mediális használatú származéka. Ha szükség van hasonló funkciójú nyelvi formára, a passzív származékot használják. Például: *ad*, *adat* valamit valakinek valamire valaki által; 1573–1829; *adatik* (valami) valakinek/valami fejében 1568–1768; *adattat* (valakivel) 1586–1653; *adattatik* valami valakinek ‘adatik’ 1589–1802. A XVII–XVIII. századi adatok is a passzív változatok többségét bizonyítják, de növekszik azoknak az adatoknak a száma, amelyek azonos alapigéből alkotott passzív-mediális származékok párhuzamos létét igazolják. Itt több csoportot különíthetünk el:

1. azokat a származékokat, amelyek pusztán a paradigmarendszer kiegészítéseként a szerkezetileg bővülő tranzitív továbbképzésekkel szemben a passzív változat mellett az intranszitiv igék sorát egészítik ki, jelentésük lényegileg azonos (pl. *eladat* ‘pénzzé tétel, értékesített’ 1570–1850; *eladatik* (valaki által) ‘pénzzé tételik’ 1571–1819; *eladatódik* ‘pénzzé tételődik, értékesítődik’ 1722; *eladattat* ‘értékesített’ 1676/1681; *eladattatik* ‘pénzzé tételtetik, értékesítetik’ 1679/1681–1829; *eladattatódik* ‘pénzzé tételtetik, értékesítődik’ 1777; *általadat* (valaki által, valaki jóvoltából) ‘átadat, átenged’ 1844; *általadatik* ‘általadódik’ 1775; *általadódik* ‘általadatik’ 1734–1827; *átadódik* ‘átadatik’ 1851 stb.)
2. azokat a származékokat, amelyeknek kezdetben csak grammatikai funkciójuk van, de később az alapige valamelyik másodlagos jelentésében rögzülnek (*elkezdetik* valami valakivel ‘elkezdődik valami’ 1581–1681, ‘elkezdetik’ valami 1659; *elkezdődik* ‘kezdetet veszi’ 1653, ‘kezdődik’ 1714, ‘megindul’ 1666/1701; *fizetődik* ‘fizettetik’ 1589 szenv. lerovatik, valaminek valamilyen ára van; *fizettetik* ‘fizetődik’ 1772–1781;
3. azokat, amelyek speciális jelentésben alakulnak ki (*hány–hányatik*, *hányódik*; *fog–fogódik*; *fon–fonat*, *fonódik*; *gyötör–gyötrődik*, *húz–húzódik*, *elásat–elásódik* ‘elszívárog’; *gyaláz–gyalázódik* stb.).

A XIX. században nagyon sok adattípus bizonyítja, hogy a korábbi képzések mellett kialakulnak az -*ódik* képzős változatok (például: *behaj(lik)* – *behajt* 1570; *behajtat* ‘tilalmasból zálogként elhajtat’ 1591–1871; ‘valakivel valahonnan valamiből behajtat valamit’; *behajtatattat* ‘tilalmasból zálogként elhajtat’; *behajtatik* ‘behajtódik/terelődik’ 1810: *behajtódik* ‘behajtatik’). Előfordul az is, hogy az -*ódik* képzős származék korábban aktív, intranszitiv kiható használatban fordul elő, a XIX. századra pedig kialakul jelentésben egyenértékű mediális és passzív alakváltozata is (*kapcsolódik valakihez* ‘valakihez csatlakozik’ 1657; *kapcsolódik valami által* 1807 ‘kapcsoltatik’; *kapcsoltatik* (valamivel) 1801 ‘csatoltatik’) vagy az -*ódik* képzős ige valamely speciális mediális jelentésben fejlődik tovább (*kipótlódik* ‘pótoltatik’ 1664–1795; ‘kiegyenlítődik’ 1788; *formálódik* ‘alakul, képződik’ 1803) s a más által végzett cselekvés elszenvedésének jelölésére szükségszerűen kialakulnak és fennmaradnak a passzív formánssal alkotott alakváltozatok is (*kipótoltatik* ‘pótoltatik, kiegészítettik/felkerekítettik’ 1827, *formáltatik* ‘alakítottatik’ 1817).

A vizsgált adatok tehát azt bizonyítják, hogy a XVI–XIX. század folyamán a szabályosan kialakuló tranzitív képzésekkel szemben a mediális és passzív szerkezetek grammatikai képzéssorokkal járulnak hozzá a tranzitív-intranszitiv bázis egyensúlyához. Az -*ódik* képzővel alkotott származékok a XVI. századtól kezdve terjednek el a szenvedő igéhez hasonló használatban, a XVII–XVIII. század folyamán általában párhuzamosan használják őket, így a két szerkezet típus gyakran semlegesíti is egymást. A XIX. századtól kezdődően a mediális képzések fokozatosan visszaszorítják a passzív szerkezeteket.

A statisztikai vizsgálat eredményei a következőképpen szemléltetik ezt a fejlődésvonalat:

1) Azonos alapigéből képzett azonos jelentésű származékok megoszlása

	XVI. század	XVII. század	XVIII. század	XIX. század
- tatik	85, 714% (18)	54,347% (25)	42,22% (19)	17,241% (5)
- ódik	23,809% (3)	45,652% (21)	57,77% (26)	82,75% (24)

2) Azonos alapigéből képzett jelentésben eltérő származékok megoszlása

	XVI. század	XVII. század	XVIII. század	XIX. század
- tatik	52,631%(10)	43,47%(10)	75%(18)	37,03% (10)
- ódik	47,368% (9)	56,52% (13)	25% (6)	62,91% (17)

Hasonló eredményekhez vezet azoknak az adatoknak a vizsgálata, amelyekben az *-ódi*k képző idegen szavakhoz kapcsolódik. Ezeknek a képzéseknek a nagy része a XVII. századtól adatolható, elterjedtebbek a XVIII. századtól kezdődően. Kialakulásuk, jelentésbeli funkciójuk, mondatkörnyezetük vizsgálata szemlélteti azokat a mintákat és fejlődésvonalakat, amelyek korábban, a megelőző századokban a vizsgált igecsoportha jellemző. A továbbképzett átvételeket, hasonlóan a magyar igékhez, három alkategóriába sorolhatjuk. Mind a XVIII., mind a XIX. századi adatokban elkülöníthetők: 1) azok az igék, amelyek párhuzamosan *-ódi*k és *-tatik* képzősek; 2) azok az igék, amelyeknek csak passzív képzős változatuk alakul ki, 3) azok az igék, amelyekhez csak *-ódi*k képző járul.

1. Párhuzamos mediális és passzív származékok

A kétféle intranszitiv szerkezet a következő esetekben alakul ki:

(1) ha a két szerkezetváltozat jelentésben elkülönül (ez gyakori azoknál az igéknél, amelyeknek jelentése differenciálódik, és a passzív, illetve mediális forma az alapige különböző jelentéseiben alakul ki, vagy az idegen szó magyar megfelelőjének is kialakultak a tranzitív, intranszitiv ezen belül szenvedő, mediális szerkezetei (például: *cirkulálódik* ‘kering’ 1733; ‘forog, kicserélődik’ 1761; ‘forgalomban van’ 1706; *cirkuláltatik* ‘körülhatároltatik’ 1735; ‘körülkerítettik’ 1756; ‘köröztetik’ 1795; *konterminálódik* ‘határolódik, határosodik’ (valami határos valamivel) 1655–1825, *kontermináltatik* ‘határoltatik’ 1775/1802; *kontinuálódik* ‘folytatódik’ A. időben 1673–1750, B. térben 1694; *kontinuáltatik* ‘folytattatik’ 1632–1794, ‘folytatódik’ a. időben 1656–1668, B. térben 1694–1746; *konturbálódik* ‘felháborodik/indul’ 1710; *konturbáltatik* ‘megzavartatik’ 1634; *konfluálódik* ‘gyűl, gyülekezik’ 1657; *konfluáltatik* ‘gyűlésre hivatik’ 1774.; *disputálódik* ‘vitatkozik’ 1744; *disputáltatik* ‘megvitattatik’ 1709; *enerválódik* 1. ‘anyagilag gyengül’ 1723–1745; 2. ‘gyengül’ 1756; *enerváltatik* ‘anyagilag erőtlennítettik’ 1780/1804; *inicitálódik* ‘feldühödik, ingerlődik’ 1746; *inicitáltatik* ‘felbujtogattatik’ 1745).

(2) a két származék jelentése lényegében azonos, párhuzamos használatuk során a mediális képzős szerkezet mediális jelentésben fejlődhet tovább (például: *defalkálódik* ‘levonatik/számítottatik’ 1686–1855; *defalkálódik* ‘levonódik/számítódik’ 1605–1801; *decidálódik* 1. ‘eldöntődik’ 1671–1701, 2. ‘elrendeződik/igazodik’; 1746–1757; *decidáltatik* 1. ‘eldöntetik’

1674–1777; *konvinkálódik* ‘elmarasztalódik/marasztaltatik’ 1648–1735; *konvinkáltatik* ‘elmarasztaltatik’ 1625–1829;)

(3) a két szerkezet párhuzamosan jelentkezik mediális jelentésben, előfordul, hogy a passzív mediális használatban fejlődik tovább (például: *agitáltatik* 1. ‘tárgyaltatik’ 1589/1590–1779 2. ‘esik, történik’ 1631/XVIII. sz.; *agitálódik* ‘tárgyalódik’ 1731k.; *abalienáltatik* ‘elidegenedik’ 1597, *abalienálódik* ‘elidegenedik’ 1761; *eluceszkálódik* ‘kitűnik/kiviláglik, nyilvánvalóvá válik’ 1671–1682, *eluceszkáltatik* ‘kitűnik/kiviláglik, nyilvánvalóvá válik’ 1682; *komprobáltatik* ‘bebizonyosodik’ 1646–1765; *komprobálódik* ‘beigazolódik, megbizonyosodik’ 1722–1735).

2. Passzív származékok (pl. *definiáltatik* 1588, *komprehendáltatik* ‘összefoglaltatik’ 1595, *invalidáltatik* ‘érvénytelennek nyilvánítatik’ 1592–1746; *adjiciáltatik* ‘hozzáadatik/vétetik’ 1621; *adjudikáltatik* ‘ítéltetik’ 1646–1758; *diszkuciáltatik* ‘megvitattatik’ 1613; *eldividáltatik* ‘szétosztatik’ 1634; *esztimáltatik* 1. ‘becsültetik’ 1676–1767, 2. ‘felbecsültetik’ 1674–1789; *konnumeráltatik* 1663–1705 stb.).

3. Csak a mediális -ódik képzős származék alakul ki, különböző intranszitiv: a) mediális, b) aktív: visszaható, bennható c) kiható, d) reciprok használatban:

(a) mediális:

konfundálódik ‘egybe/összekeveredik’ 1759, ‘összezavarodik, zavarossá válik’ 1692, ‘zavarba esik/jön’ 1724, ‘zürzavarba, pánikba esik’ 1707–1710, ‘megzavarodik’ 1772–1823–1830, átv. ‘megkergül’ 1762; *abszummálódik* ‘felemésztődik, elfogyasztódik’ 1739; *debilitálódik* ‘elgyengül, erőtlenedik’ 1717–1719; *deleálódik* ‘elpusztul’ 1760; *diminuálódhatik* ‘kevesebbedhetik /csökkenhet’ 1747; *diszperzálódik* ‘szétszéled’ 1747; *dizgusztálódik* ‘elkedvetlenedik’ 1716; *eliberálódik* ‘szabadul’ 1688, ‘kiszabadul’ 1778; *eliciálódik* ‘kitűnik, tisztázódik’ 1722; *elucidálódik* ‘tisztázódik’ 1682; *evenálódik* ‘kizsigerelődik’ 1739; *exorálódik* ‘keletkezik, támad’ 1737; *facilitálódik* (hatik) ‘könnyebbedik, könnyebbé válik’ 1701; *fellicitálódhatik* ‘boldogulhat’ 1726–1744; *indignálódik* ‘felháborodik’ 1736u.–1752, ‘méltatlankodik’ 1741–1733; *inflamálódik* ‘meggyullad’ 1729; *interrumpálódik* ‘félbeszakad’ 1693–1744; *kommoválódik* ‘felháborodik/indul’ 1664–1722; *konsternálódik* ‘felháborodik’; *konstruálódik* ‘épül’ 1694; *depurálódik* ‘lefizetődik’ 1792; *deriválódik* ‘szétágazik’ 1740–1757, ‘száll, öröklődik’ 1774; *deteriorálódik* ‘romlik’ 1779; *deveniálódik* ‘öröklődik, száll’ 1791; *dezolálódik* ‘elpusztul’ 1786; *emergálódik* ‘felbukkan, megmutatkozik’ 1746, ‘támad’ 1785; *konszentálódik* ‘megelégszik’.

(b) aktív visszaható, bennható:

koncentrálódik ‘összpontosul’ 1771; *invehálódik* ‘gyalázkodik, mocskolódik’ 1662; *kverulálódik* ‘panaszolkodik’ 1756.

(c) intranszitiv kiható:

gratifikálkodik ‘ajándékkal kedveskedik’, *gratifikálódik* ‘kb. ajándékkal kedveskedik’ 1733–1737, ‘kárpótlódik’ 1737; *konnektálódik* ‘csatlakozik’ 1828.

(d) reciprok:

konverzálódik ‘érintkezik’ 1761–1775, ‘együtt van valakivel’ 1739–1767, ‘társalog’ 1728–1746, *konzultálódik* ‘tanácskozik’ 1663–1791; *diszceptálódik* ‘vitatkozik’ 1754–1749.

A statisztikai összesítés szerint az idegen szavak képzése a következőképpen alakul:

Összesített passzív és mediális származékok szerint:

	XVI. század	XVII. század	XVIII. század	XIX. század
-tatik	92,857%(12)	51,879%(69)	53,78%(54)	44,44% (4)
-ódik	7,14% (1)	48,12% (29)	44,53% (42)	55,55% (6)

Különböző alapigékhez kapcsolódó passzív és mediális származékok megoszlása:

	XVI. század	XVII. század	XVIII. század	XIX. század
-tatik	100% (5)	80,85%(38)	59,09%(39)	66,66% (4)
-ódik	–	19,14% (9)	40,90% (27)	33,33% (2)

Azonos alapigéhez kapcsolódó passzív és mediális alakváltozatok:

	XVI. század	XVII. század	XVIII. század	XIX. század
-tatik	87,5%(7)	60,78%(31)	36,585%(15)	-
-ódik	12,5% (1)	39,21% (20)	63,414% (26)	100% (3)

Az idegen szavak továbbképzésének vizsgálata az intranszitiv passzív és mediális képzések fejlődésével megismétlik azokat a fejlődésvonalakat, amelyek a magyar származékokra is jellemzőek.

A mondatkörnyezet megfigyelése is érdekes eredményeket nyújt a megelőző időszak nyelvi állapotáról. Visszaható szintetikus megoldásokra alig akad példa (*koncentrálódik*, *regenerálódik*), viszont annál gyakoribbak az idegen szavakkal alkotott *magás* szerkezetek: *absztrahálja magát*, *aplikálja magát* stb. Azt, hogy ennek a megfigyelésnek milyen jelentősége van a visszahatás nyelvi eszközeinek, az igenemek egymáshoz való viszonyának, az intranszitiv-tranzitiv képzések egyensúlyának a szempontjából, a későbbiekben részletesen értelmezni fogom, viszont annyit itt is megjegyezhetünk, hogy az idegen szavak beilleszkedése a visszahatás kifejezését csak *maga* névmásos szerkesztésmód alkalmazásával teszi lehetővé, s ez nemcsak azt igazolja, hogy az átvételek nemcsak szókincsbeli, hanem szemlélet, szerkesztésmód tekintetében is idegen mintákat követnek, hanem azt is, hogy a belső nyelvi, nyelvhasználatbeli adottságok, az épp akkor lefolyó nyelvi változások is ennek a folyamatnak kedveznek. A *magával* alkotott szerkesztésmód elterjedése, s ezzel a nyelv tranzitiv bázisának erősödése a tranzitiv bázisú nyelvek hatását mutatja. A későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy mindezeknek a változásoknak a hullámszerű megerősödése milyen ellenhatásokat indukál, felerősítve az aktív bennható igék szabályossá váló kialakulását főként a denominális származékokban (*katonáskodik*, *kuruckodik*, *kedveskedik* stb.)

1.2. A mediális igék szintaktikai környezete

A vizsgálati tapasztalatok tehát azt bizonyítják, hogy a XVI–XIX. század folyamán a szabályosan kialakuló tranzitiv képzésekkel szemben a mediális és passzív szerkezetek a tranzitiv képzések (*ír*, *írat*, *íratat*) oppozíciójaként alakulnak ki. Feltételezem, hogy a mediális *-ódik* képzős változatok létrejötte kettős fejlődésvonalban történik: egyrészt valamely kifejezésbeli szükségszerűség hívta őket életre, ilyenkor a beszédben az volt a fontos, hogy maga a történés, a bennható jelleg hangsúlyozódjék. Ezt a mediopasszív jelentést nem

érvényteleníti, inkább másodlagos jellegűvé teszi az az erőteljesebben érvényesülő tendencia, amely analógiás úton hozza létre az intranszitiv szerkezeteket. Ebben a folyamatban az egyes szerkezet típusok sajátos szerepet kaphatnak: például a *fogy, fogyat, fogyaszt, fogyatkozik, fogyatkoztat* sorban a szerkezetileg ellentétes, de lényegében azonos jelentésű szavak egymást semlegesítik: *fogy–fogyatkozik; fogyaszt–fogyatkoztat*, egyik forrását eredményezve a szinonimaképződésnek, ugyanakkor a nyelvi gazdaságosság eredményeként jelentésdifferenciálódással új szó alkotását is lehetővé teszik, esetleg csak egyes származékokban: *fogyás és fogyatkozás* (fogyatékos, holdfogyatkozás) (Károly 1967. 203).

Az *-ódik* képzővel alkotott származékok a XVI. századtól kezdve terjednek el a szenvedő igéhez hasonló használatban, a XVII–XVIII. század folyamán párhuzamosan használják őket, a XIX. századtól kezdődően pedig épp amiatt, hogy a két szerkezet jelentésében igen közel áll egymáshoz, az *-ódik* képzések fokozatosan kezdik visszaszorítani a passzív szerkezeteket.

Diakrón szempontból ebben a fejlődésvonalban a mediális igék kialakulását, szerkezeti fejlődését, használatát befolyásolják a tranzitív bázist képviselő igék (tárgyas, műveltető) fejlődése. Ebben a tágabb összefüggésben újra felfedezhetjük azokat a történeti főtípusokat, amelyek az aktív-passzív, intranszitiv-tranzitív tengelyen történő állandó folyamatos mozgást bizonyítják. Ez azt jelenti, hogy az eredeti mediális, bennható igék vonzatstruktúrája bővül, kiható, tranzitív formát kapnak. Ezen a skálán a szélső pólus az intranszitiv passzívum (*fogy, fogyaszt, fogyat, fogyatkozik, fogyattat(ik)*). A tárgyas igék jelentős részéből viszont az *-ódik* ritkábban az *-ik* és *-ozik, -ezik, -őzik, -kozik, -kezik, -közik* formánssal ismételtelen megjelennek az intranszitiv (ezen belül mediális és bennható is előfordul) jellegű alakok, amelyek tagolt, differenciált formában ugyan, de visszatérést jelentenek ahhoz az osztatlan kategóriához, amelyet Károly önhatónak nevez, s amelyben a cselekvés úgy fogható fel, mintha magától menne végbe: *ad, adatik, adattatik, adódik* (valami odaadódik értelemben). Hasonló paradigmásor épül ki akkor is, ha az ige különböző igekötővel jelenik meg: például *átad, átadatik, átattatik, átadódik* (azokban az esetekben, amikor az ágens rendszerint jelöletlen, gyakori a lexikalizáció jelensége, például: *adódik* valami előfordul, (véletlenül) van, ez viszont nem mindig jellemzi az ige igekötős változatát: *általadódik, eladódik*).

Sajátos példái ennek az intranszitiv-tranzitív egyensúlyteremtésnek azok az igerok, amelyek spirális mozgással, érintik a szélső pólusokat. Ennek szemléltetésére álljon itt néhány jellemző példa:

bont (1450); *bontakozik* (1553); *bomol/bomlik* (1508), *bomladozik* (1757); *bomlaszt* (1757) *(el)bontat* (1570), *(el)bontatik* (1583), *(el)bontódik* (1863/1875);

romlik (1266), *ront* (1372u.), *(el)romladozik* (1597—1782), *elromlódik* (1794); *fojt* ‘fűl’ (1416u./1466), *megfojtat* ‘megfojtással elpusztít valakit’; *megfojtatik* ‘betegségtől megfullad’; *megfojlik* ‘megfullad’ (1802), *megfojlódik* ‘megfullad’ (1794);

al ‘alszik’ (álom al- töve), *olt*, N. *elójlik, előlik* ‘elalszik’ (gyertya);

feled (1195), *feledkezik* (1416u./1450k.), *felejt* (1516), *felejtkezik* (1748), *(el)felejtődik* (1724/1779);

épít (1372u./1448k.), *épül* (1372u./1448k.), *épített* (1589), *építettet* (1636), *építettetik* (1844) *építettődik* (1844), *építkezik* (1825), *építődik* (1870);

kezd (1350k), *kezdetik* (1372u./1448k.) *kezdődik* (1659), *kezdik* (1717e./1804. ‘kezdődik’), *kezdettetik* (1756), *kezdődik* (1813).

Azt is megfigyelhettük, hogy a tranzitív-intranszitiv képzések során kialakuló paradigmarendszer változatos szerkezet típusok kialakulását jelzi, s ez a mainál sokkal gazdagabb. Érdekes tehát nyomon követnünk ezeknek a típusoknak a kialakulását, keresve azokat a

lehetséges fejlődésvonalakat, amely magyarázatot adhat a paradigmarendszer gazdagodásának, majd fokozatos elszegényedésének okára. A megfigyelés központjában itt is a mediális ige csoport áll.

Ha feltételezzük, hogy a *valaki ír valamit, valaki írat valakivel valamit, valaki íratat valakivel valamit* szabályos grammatikai funkciójú képzések a tranzitív bázis megerősödését eredményezték, és ez szükségessé tette az intranszitiv szerepű képzéseket, a passzív és mediális ige eme intranszitiv funkciójának az elsődlegessé válása indokolja a kérdést, hogy a mediális képzések milyen transzformációs viszonyban vannak a műveltető igeekkel, ez befolyásolta-e az *-odik* intranszitiv szerepű produktív vá válását, illetve az eddigi megfigyeléseken kívül adnak-e újabb magyarázatot arra, hogy miért szorulnak ki fokozatosan azok a passzív származékok, amelyeknek a középkori irodalomban (a latin hatásnak is köszönhetően), később a nyelvjáráásokban századokon át igen kiterjedt a használata.

Ebből a nézőpontból a különböző funkciójú műveltető igeek közül a kauzatív jellegűek fontosak, mert a medialitás jellemző jegye éppen ez, hogy valamilyen ok következtében megy végbe a történés. A műveltető ige osztályozásában a visszaható ige kategóriához hasonló bizonytalanság figyelhető meg. Ezt a fogalomhasználat (műveltető, álműveltető) is bizonyítja. Az ige csoport megfigyelésekor az E. Abaffy (1978. 176–188) által javasolt kategóriákból indulok ki: indirekt tárgyú faktitív: *Pál levelet írat Jánossal*; indirekt tárgyú kauzatív: *A gyógyszer éreztette (velünk) a hatását, Hallgatagságával éreztette velünk sértődöttségét*; direkt tárgyú faktitív: *Hazafuttattam a gyereket*; direkt tárgyú kauzatív: *A kukorica hizlalja a disznót*. A direkt tárgyú kauzatív igei struktúrákat a grammatikai és cselekvő alany viszonyának a szempontjából vizsgálhatjuk meg. E két alany kapcsán E. Abaffy a következőket figyeli meg: „Az egyik a kauzatív mondat nyilvánvaló grammatikai alanya, amelynek azonban már nem olyan egyszerű a viselkedése mint az indirekt tárgyú faktitív mondat alanyáé [...] Attól függ ugyanis a párhuzamos mondat szerkezetben betöltött szerepe, hogy az alany élőlény-e, vagy nem élőlény. *Péter lengeti a zászlót – A szél lengeti a zászlót* [...] Amennyiben élőlény az alany, a kauzatív okot adó szerkesztés ellenére is inkább cselekvésről van szó, mely cselekvésével okozza a tárgy állapotának megváltozását. [...] Minthogy pedig a kauzatív igei tartalom eredményét leíró párhuzamos mondatban éppen a tárgyon végbemenő állapotváltozást, történést kifejező mediális ige van, a mediálisoknak pedig egyik legfőbb sajátosságuk, hogy a tulajdonképpeni aktív cselekvőt teljesen kizárják környezetükből, ezért a mediális ige mellől az élő cselekvő elmarad, oda nem tehető ki. [...] Ha ellenben a kauzatív mondat grammatikai alanya nem élőlény, akkor ez már nem cselekvő, hanem maga a történést kiváltó ok. Az élőlény alannal együtt az ige jelentéstartományából is kiküszöbölődnek a cselekvésre utaló mozzanatok, csupán magára az állapotváltozásra és az azt előidéző okra esik a súly.” Például *A gazda hizlalja a disznót, és A kukorica hizlalja a disznót* mondatokban „a két *hizlal* ige tartalmi különbségét jól bizonyítja az is, hogy míg az élő alannal rendelkező mondat passzív mondatná transzformálható: *A disznó hizlaltatik a gazdától*, az élettelen alanyú mondatnak nincs szenvedő megfelelője (**A disznó hizlaltatik a kukoricától*). Ez természetes is: a cselekvő ige szenvedővé, az okozás mediálissá alakítható”.

A direkt tárgyú struktúrák másik sajátossága az, hogy a műveltető mellett szereplő *-val, -vel* ragozó határozó a cselekvés vagy történés eszközéből alanyon keresztül válik a történés okává. Például: *Klári megégette a ruhát a vasalóval: A vasaló megégette a ruhát: Megégett a ruha a vasalótól*.

Habár úgy tűnik, hogy a direkt tárgyú igeek száma, s ezen belül a direkt tárgyú kauzatív igeek száma használati körüknek köszönhetően is ritkább (nem cselekvő, hanem rendszerint történést kifejező mediális tárgyatlan igeből, illetve melléknévből képződnek), eszközként fontos szerepük van az igen gyakori indirekt tárgyú szerkesztésmódok kialakulásában. Károly

(1967. 208) szerint a műveltető igék alapszava a tárgyasság szempontjából lehet intranszitiv és tranzitiv (*hízlaltat, írat*), viszont a faktitiv képző sosem kapcsolódik közvetlenül az intranszitiv igéhez. E. Abaffy épp azt emeli ki ennek kapcsán, hogy „az indirekt tárgyú igékre vonatkozóan annyira kíváncsi a tranzitiv igéből való képzés, hogy ha az alapszó intranszitiv, azt is először tranzitivvá kell alakítanunk, hogy faktitivumát létrehozzuk”. Ahhoz tehát, hogy az *írat* tranzitiv igéből képzett indirekt tárgyú struktúrához hasonlóan az intranszitiv igéből is faktitivat lehessen létrehozni, az eredeti intranszitiv igét először direkt tárgyú kauzativvá kell átalakítani ahhoz, hogy faktitivumát létre lehessen hozni: pl. *hízik–hízal–hízlaltat, sétál–sétáltat–sétáltattat*, s ennek analógiájára a melléknévből képzett származékok is továbbképződnek: *fehérít, fehérített*. Az indirekt tárgyú ige tehát nemcsak tranzitiv, hanem intranszitiv kiindulású is lehet, ennek viszont az a feltétele, hogy az intranszitiv igéből tranzitiv (direkt tárgyú kauzativ), majd ebből újabb tranzitiv (indirekt tárgyú faktitiv) alakuljon ki (ez a tranzitiv képzések elterjedésének kedvez, ugyanakkor igényli átmenetként a kauzativ képzéseket, eredményét tekintve pedig jelentéstani szempontból is kiválik a mediális-kauzativ csoportból, és a faktitiv (tranzitiv) műveltető ige kialakulásához vezet.

A transzformációk segítségével kimutatható kapcsolatokat mint általános szabályszerűségeket konkrét adatokon vizsgáljuk meg, és hipotetikusan felállítunk néhány ige felhasználásával egy teljes paradigmat, amelynek szabályszerű kialakulása, konkrét megvalósulási formái, és előfordulásuk gyakorisága jól látható az előző fejezet példáiban. A különböző képzéstípusok folyamatának végigkövetéséhez a direkt tárgyú kauzativ szerkesztéseket veszem figyelembe.

*A ruha fehéredik.*⁵

– valami +melléknév+mediális képző, a történés olyan mintha magától menne végbe, a transzformációk alapján kimutatható, hogy valaminek a hatására vagy valaki cselekvésének a hatására megy végbe)

Az asszony fehéríti a ruhát.

– valaki (cselekvő alany) + melléknév + kauzativ képző+ tárgy

A klór fehéríti a ruhát.

– valami (okozó alany) + kauzativ ige + tárgy

Az asszony klórral fehéríti a ruhát.

– valaki (cselekvő alany)+ eszközhatározó(okhatározó) + kauzativ ige + tárgy)

A ruha fehéredik a klórtól (az asszony jóvoltából).

– valami + mediális ige + -től ragozó okhatározó + cselekvő alany

Az asszony a mosónővel fehérítetteti a ruhát.

– valaki + eszközhatározó (cselekvő alany) + kauzativ + faktitiv képző + tárgy

Az asszony klórral fehérítetteti a ruhát.

– valaki + eszközhatározó + kauzativ ige + faktitiv képző + tárgy (ahol a nem élő alany úgy viselkedik, mint az élő, pl. ágyúkkal lövették a várost).

A ruha (klórral) fehérítettetik (az asszony által).

A ruha fehérítettetik a mosónő által (klórral, az asszony jóvoltából)

⁵ Az elemzés kiinduló mondatai (*A ruha fehéredik az asszony jóvoltából; A ruha fehéredik a klórtól*) E. Abaffy mediális igeiről írt tanulmányában is szerepelnek. (1978. 290–291).

A ruha (klórtól) fehéritődik (az asszony jóvoltából, a mosónő által)

A ruha kiféhérittetik.

– az asszony valamilyen cselekvése által, valakinek az igénybevételével valamilyen eszköz: víz, klór felhasználásával az állapotváltozás végbemegy;

A ruha kiféhérittetődik

– az asszony cselekvésének következtében, valamilyen eszköz felhasználásával az állapotváltozás végbemegy)

A ruha kiféhéredik.

Ez utóbbi példához hasonló az *elkerültet*, *elkerültetik*, *elkerültetődik*, *elkerülődik* egymáshoz való viszonya: 1825: *méltoztassék ... meghatározni ..., hogy egy egy tanulo gyermekért mi legyen a Esztendei fizetes, ... 's el-kerülődik a' versengés, a Tanító, 's Tanittató között* [M. köblös SzD; RLt Ignác István lévita-lelkész lev.]; 1825/1826: *méltoztassanak ... ezen víznek többségét ahoz illő sánzoltatással oda a' hová illik vétettetni határozni, és így további kárainkat ... elkerültetni* [Msz; GyL.]; 1802: *azon Gabonát, a' mellyből Pálinkát szándékoznak főzni, előljáro Tisztjeinek jo előre ... bé-mutatni ... el-ne-mulassák, hogy a' Pálinka-Főzésben minden némü csalárdság el-kerültessék* [Kv; Borb. II gub.]; 1817: *kéntelenek némelly helységekbén Törökbüza Csuszából, s az Erdőken tanáltató Galaganya Gyümöltsbol készítettett egészségtelen Kenyérvel gédelgetni magokat, erre nézve, hogy ... az éhel való halálozás el kerültethetődjék, mulhatatlanul szükséges a hathatos segedelem* [TLt 1095 jk].

A mondatbeli viszonyok jelölésére két lehetőség van: a már képzett igéhez újabb képző járul (például: *keseredik*, *keserít*, *keserített*, *keserítettetik*; *kezd*, *kezdett*, *kezdetet*, *kezdettetik*, *kezdetődik*; *kipusztul*, *kipusztít*, *kipusztítottatik*), vagy a mondatban külön bővítmények jelölik, hogy az igenem megváltozásával hogyan értékelődik át az egyes mondatrészek szerepe (például a mediális szerkesztések tipikus, szabályszerű struktúrája alany/kiváltó okhatározó, tárgy/alany). A kódexek korában kimutathatók azok a szabályszerűségek, amelyek a mediális, passzív szerkezetek melletti bővítmények jelölését meghatározzák. A szenvedő igék szerkezetei a következők: (Alany) + szenvedő igeképzős szenvedő ige + határozói bővítmény; (Alany) + szenvedő ige + *-tól, -től* ragos bővítmény mint ágens; (Alany) + szenvedő ige + *miatt* 'által' névutós főnév mint ágens; (Alany) + szenvedő ige + *-tól, -től* ragos bővítmény mint ágens + *miatt* 'által' névutós főnév; A *-val, -vel* ragos eszközhatározó az alapige, különösen a kauzatív alapige vonzata. Ezen kívül tömegesen előfordulnak (alany)+szenvedő ige szerkesztések, s ez arra vall, hogy a szenvedő ige ágense fakultatív volt, és végérvényesen el is maradhatott az ige mellől (R. Hutás Magdolna 1995. 302–306).

A kódexek nyelvében tehát a szenvedő szerkezeteknek több típusa megtalálható, habár ekkor sem volt kötelező a szenvedő ige ágensének jelölése. A XVI–XVII. századi idevágó adatok disztribúciós vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy az ágens jelölését (és az ebből fakadó különbségtételt a szenvedő-mediopasszív igék között) a nyelvhasználat nem igényli. Ha a cselekvő/tétető vagy okozó alany fontos, akkor ezt tárgyas igével vagy műveltető igével alkotott szerkezettel fejezik ki. A hangsúly tehát általában nem arra helyeződik, hogy kinek vagy minek a hatására megy végbe a történés, hanem arra, hogy egyáltalán megtörténik. Ezt igazolja az a tény, hogy habár jelölhető lenne, a szenvedő ige mellett nem jelenik meg az ágens, és a mediális mellett sem jelölt az okozó alany. Olyan adatok, ahol a közlési igénynek megfelelően jelölik a passzívum környezetében azt is, hogy ki végzi a cselekvést (valakitől, valaki által), amit az alany elszenved, csak elvétve fordulnak elő. Például: 1670: *eo az captiva Aszszonytol ... fenyegettetet volnais ... hogy tagadná vissza, mert külömben eo ki*

szabadittatv(n) megh busul érette, sőt még Kolosvári emberek is sokan megh busulnak miatta [Kv; TanJk II/1.735]; 1813: *(A) Czéh Gyűlése arra botsátotta volt, Baratosi Joseffné, hogy a hany Talpra meg esküszik, hogy Ujvári Sámuelné által titkon el adattanak volna, tehát mind azokat kész ki fizetni* [Dés; DLt 56.12]. Ez is lehetővé teszi, hogy a szenvedő ige és mediális közötti különbség elmosódjék.

Sajátosak azok a szintén csak elvétve előforduló adatok, amelyekben a passzív, sőt a mediális ige környezetében is *-val*, *-vel* határozó jelenik meg, s amelyek épp a határozó eszköz-, illetve ok funkciója közötti átmeneti szerepét példázzák: 1589/XVII. sz. eleje: *Az hitető mester penigh az ki az ő felebariatta mellől az szolga rendet hozza hiteti, őt forintal bwntettesek* [Kv; TanJk V/3. 286a]. 1599: *Myerthogy ... az mentet es gjolch felseo ingeket az Balas lopta volna el ... relegaltassek telliessege az varos hatararol, es annak vthanna itt ne talaltassek, mert Nagyobb beontetessel beonteteodik* [Kv; TJK VI/1. 368].

1602: *Valakik penigh effele fraúsbán megh tapasztalodnak ne chak borában el vezteseuel beonteteodgyek hanem hwthy tiztessege vezzen el erette* [Kv; TanJk I/1. 421].

1646: *keuanom az teoruenyteol ad Judicaltatni hogj miuel az zalagjat el uette, az oltatol potentiose tartya kezeuel restituallya ... in debitam keuanom hogj adjudicaltassek* [UszT 8/64. 15a]. 1840: *gyujtagatassal fenyegettettem* [Dés; KLt 277].

Az idegen szavak környezetében a passzív szerkezetek mellett előfordulhat a kezdeményező/tétető/eszközlő/okozó alany, de nem általános. Például: 1673: *Constal ..., hogj csak nem regen az elót valo napokban szolga Biro altal legitime admonealtattotis az J., eo Naga hogj azo(n) D(omi)nus A kaszalo retinek kedve ellen valo vesztegetesetol supersedealna, marhaiat az D: A karaval ot ne jartatna, mert eo klme semmikeppe(n) megh nem engedi* [Mezőzáh TA; Wass 2]; 1608: *az zitokert eleüen dian f. 12/50 Aggrauáltatik* [TJK 150]; 1740: *ezen Nyomoru kitsin Szék ... mind condescensiok, ugy más sok szinu Servitiumok, és Terh viselésekkel volnanak aggravaltatva* [Ks 84 gub.]. 1827: *Néhai édes Atyámtól nékem utoljára adott Láda ezüst menyen a' Leányom részibe, 's az Fiu Testverei Ezüstyekkel adjustáltassék; de ugy hogj Leányomnak részin felyül adassék Nyolcz fontbol lévő Toálett v. Vetkező, melyre szedessék össze az én Szülőimtől kapott vetkezőm, s az potoltassék ki 8 fontra* [Szentbenedek SzD; Ks 14. XLIIb gr. Teleki Anna végr.].

Ezzel szemben a XVI–XVII. században kialakuló/továbbfejlődő szabályos igesorok azt a törekvést igazolják, hogy a mondatbeli viszonyokat ne a bővítmények, hanem a képzett szóhoz járuló újabb képzők érzékeltessék. Ez a folyamat már a kódexek korától kezdődően megfigyelhető: *megindíttatik, megindultatik, megbolondultatik, megtisztultatik*. A komplex igei struktúrák (*kifehérítettik, kifehérítődik, eltávoztattatik, eltávoztatódik*), a paradigmasor szélső, időben is a legkésőbb kialakuló formái (az adatok alapján az alapigéből vagy az ige igekötős alakjából kiinduló képzéssor a XVIII. XIX. században egészül ki ezekkel a szerkezetekkel). A műveltető igékhez járuló intranszitiv továbbképzés funkciója eredetileg feltehetően az, hogy a hatás okait pontosan kifejezze: *fehérttetik, fehérttetődik*. Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy bizonyos fejlődési fokon a két hasonló funkciójú szerkezettípus (például *eltávoztatja, fehértteti*) közötti különbséget csak azzal lehetne egyértelműbbé tenni, ha a mondatban megjelenne, hogy kinek, minek a hatására történik meg a cselekvés. A műveltető ige mellett ez a tétető vagy okozó alany jelölése általában megtörténik, ritkábban jelölik viszont magát az eszközlő alanyt, amit a cselekvő alany a másra hatás érdekében használ. Ha leírjuk a képzők funkciója szerinti mondatviszonyokat kiderül, hogy a két változat szerkezetében elég élesen elválik ugyan, jelentésében viszont közeledik egymáshoz, ugyanazokat a komplex mondatviszonyokat tartalmazza. Ahhoz, hogy a kettő közötti különbség világos legyen, szükség lenne a tétető, okozó és eszközlő alany pontos

jelölésére. Ezt viszont az adatok tanúsága szerint nagyon ritkán történik meg: 1811: *Liget nevezetű helyben ... ritkás Erdő ... a' Szamosfalvi Majorság Malom, és Csűr felépítésével úgy annyira el-pusztított, hogy ma csak tüzelő fákat lehet benne találni* [Inaktelke K; EHA].; 1814: *a' helységünk Határán vagynak közönségesen elő erdők vagynak (így!), de úgy el-pusztítottak, hogy már haszon vehetetlenekké lettenek* [Kucsuláta SzD; Bet.3].

Azt is megfigyelhetjük, hogy még abban az esetben is, ha valamelyik alanyt kiemelten jelölik, a mondatviszonyok bonyolultsága nem szűnik meg: az erdő elpusztult a csűr miatt, de nem közvetlenül, hisz a csűrt valaki felépítette, tehát a csűr felépítése okozta a pusztulást, azaz valaki a csűr felépítésével okozta az erdő pusztulását, de a felépítés sem közvetlenül okozta az erdő pusztulását, hanem jelentéstartalmában sokkal gazdagabb cselekvéssort feltételez: a hely megtisztítását, a fák kivágását stb. A közlésben azonban nem is ezeknek a mellékes körülményeknek a pontos jelölése hordoz új információt, hanem az, hogy a dolog megtörtént, az állapotváltozás végbement. Tehát, ha a többszörös továbbképzéseknek a jelentés szempontjából nincs világosan elkülöníthető funkciója, a szerkezet szintjén történő differenciálás nemcsak nehézkessé, hanem fölöslegessé is válik. Az egyszerűbb képzések igekötővel ellátva is alkalmasak annak jelölésére, hogy a történés végbement: *valami elpusztult, a ruha kiféhéredett*, hisz ezek önmagukban is gazdag jelentéstartalmat hordoznak. Nem véletlen tehát, hogy diakrón vonulatban a szerkezet szempontjából fokozatosan differenciálódó igesorokban nem mindig alakulnak ki az -ódik képzések (a *kiféhéritődik*-féle alakokhoz hasonlóan), hanem az -ódik közvetlenül az alapigékhez kapcsolódva kezd újra elterjedni a XIX. században, lehetőséget adva a speciális jelentéstartalmak kialakulásának. Ez a folyamat nemcsak a direkt tárgyú, hanem az indirekt tárgyú műveltetöből alakult képzésekre is jellemző (pl. *kiváltódik, kiváltatódik*). A XIX. században a szenvedő igealak is visszaszorul szerkezeti bonyolultsága miatt, helyette az -ódik képzések terjednek el, egyrészt amiatt mert a paradigmasorban ezek képviselik az egyszerűsödés formáit, másrészt funkciójukban is közel állnak a szenvedő igékhez. Ennek a nyelvi változásnak kedvezett a század második felében rohamosan terjedő és egyszerűsödő újságírói stílus is (Károly 1967. 212). Az -ódik képzések tehát átvették a szenvedés jelölését is, s valószínű ezzel a fejlődésvonallal magyarázható, hogy a nyelvelírás szintjén azok az -ódik képzővel alkotott származékok is beolvadtak a szenvedő, visszaható igecsoportba, amelyek viszont jelentésükben történéses, mediális jellegűek.

1.3. A mediális igék jelentése

A mediális származékok a XVI–XIX. században a passzív képzős igék mellett a tárgyatlanság jelölésére szolgálnak, funkciójuk szerint, medio-passzív jellegűeknek köszönhetően keverednek a szenvedő igékkel. Ha külső és belső állapotváltozást jelölnek elsődlegesen történéses jellegűek, főként a denominális származékok (*betegedik* stb.). A medialitás a deverbális származékokban is tetten érhető, főként a mozgást, helyváltoztatást és a külső vagy belső állapotváltozást jelölő igei struktúrákban, amelyek a passzív-aktív, szándékos-szándéktalan skálán az aktív bennható igék fele közelednek. Sőt, nemcsak közelednek, hanem kevert csoportot képviselnek abból a szempontból is, hogy valamely ige helyzeti értéke szerint lehet mediális, illetve aktív (például *húzódik* a haja; *húzódik* – elvonja/elhúzza magát). Ez a közlési értékből fakadó funkciókeveredés áttételesen ismét pozitívan hat vissza az intranszitiv funkció megerősödésére, és más irányból ugyan, de gyengíti az igék tisztán mediális jellegét. Eme átmeneti jellegük és kettős funkciójuk miatt a továbbiakban kiemelten a deverbális származékokkal foglalkozom.

1.4. Átmenetek az aktív-inaktív skálán. Mozgást, helyváltoztatást jelölő igék

A mozgást, helyváltoztatást jelölő igéket amiatt érdemes kiemelten megvizsgálni, mert történeti fejlődésüket tekintve ebben a csoportban észlelhetők leginkább azok a változások, amelyek a konkrét–elvont jelentéssíkon épp a konkrét mozgásszemlélet elhomályosulásával a medialitás/visszahatás, az inaktivitás/aktivitás, a szándéktalanság/szándékosság közötti átmeneteket szemléltetik. Ugyanakkor a visszahatás szempontjából azt is példázzák, hogy a visszahatás nem valamely eredeti jegye adott igéknek, amelyből a későbbiekben más jellegű viszonyjelölések fejlődtek ki, hanem a használat során a beszédszituációban a különböző igék alkalmassá válhattak a közlés igényeinek megfelelő különböző hatásviszonyok jelölésére.

Az igék között külön csoportot képviselnek azok, amelyek taglejtésszerű cselekvést vagy hirtelen, rövid távolságon történő mozdulatot fejeznek ki. A gyökérből *-ik*, *-ul* képzővel képzett alakok mintájára (*el/ki/meg*)*csúszik*, *hanyatlik*, *elrándul*, *bicsaklik* stb.) alakulnak ki *-odik* képzővel azok a származékok, amelyek azt jelölik, hogy az alany (vagy valamelyik testrész) valamilyen külső ok következtében kényszerül valamely hirtelen, taglejtésszerű mozdulat megtételére: *ficamodik* 1585; (*ki/el*)*csuszamodik* 1662 ('*el/megcsúszik*', átvitt értelemben is 'kb. félrecsúszik, elferdül' 1662); *elsikamodik* 1776. A régebbi keletkezésű igék között előfordul olyan is, amely élő alany mellett aktív cselekvést fejez ki (például *kicsúszik* 'titokban átesúszik'). A jelentés- és igenemváltozást feltehetően a haladó mozgást és a sikeresen végrehajtott cselekvés eredményét hangsúlyozó *ki-* igekötő, valamint a *kibújik*-féle igék analógiás hatása segítette elő. Annak ellenére, hogy a *kicsúszik* a XVIII. században már akaratlagos cselekvést fejez ki, rejtetten megőrzi mediális jellegét (az alanytól független körülmények is meghatározzák, hogy a cselekvés sikeresen végrehajtható), és visszaható mozzanattal gazdagodik (mintegy kicsúsztatja magát): 1798: *az Austriai sürű szitakonn (mert a rosták szitákká váltak) által nem botsátanak. Teremtett állatot mondom; mert félnek attól hogy valami szegény kakas képibe ember is ki találna tsuszni* [MNY XLVI, 154 Gyarmathi Sámuel Aranka Györgyhoz Göttingából].

Ugyancsak többértékűek azok az *-odik* képzős igék, amelyek azt fejezik ki, hogy a taglejtésszerű mozdulat az alany helyváltoztatása nélkül ismétlődik. Ilyen igénk az 1660k. kialakuló *vergődik*, az 1605-től adatolható *kapálódik*, amelyek az ütéshez hasonló mozdulatot ismét, illetve a 'rugdalódzva kaparja a földet' jelentésekből fejlődik ki. Ezekben az igékben is egyrészt a mediális történetes jelleg emelhető ki, hisz az alany elszenved valamely külső hatást, amelynek következtében olyan helyzetbe kerül, amiből nehezen tud kiszabadulni, ugyanakkor az alany cselekvése visszahat magára az alanyra is: testével kapáló mozdulatot tesz, illetve (tehetetlenül) veri magát a földhöz. Az igék átvitt értelmű használata is megőrzi az eredeti mozgásképzetet: 1605: *Tudom azt hogj valamy paztorok Jeowenek az falura, mondak hogy valamy vagyon it kwn de ... chyak kapalodik, Jutank oda Josa Istwannal ... hat ot fekzyk s chyak kapalodik tetova* [USZT 19/89]. Utóbbi példánk ismételten igazolja, hogy az *-odik* képző mellett az *-ozik*, *-ózik* is alkalmas mediális/visszaható átmeneteket jelölő származékok képzésére: *kapálózik* 1636. (hasonló példák: *heverődik*, *húzódzik* stb.).

Az alany mozgása hosszabb-rövidebb távra is vonatkozhat, ilyenkor az alany egésze helyet változtat. A mozgás körülményei szerint több igitípust különböztethetünk meg, általános jegyük azonban, amelynek mediális/visszaható jellegük köszönhető az, hogy az alany valahonnan valahová tartó szabad helyváltoztatását valami akadályozza, gátolja, lassítja, s ennek az akadálnak a legyőzésére az alany olyan, rendszerint lassú, fokozatos mozgást végez, amelynek során saját testét eszközként használja az akadály legyőzéséhez és a lassú előrehaladáshoz: *kinyomakodik*, *kiverekedik*, *kiveszekedik*, *kivonódik*. *Kinyomakodik* igénk például tömegben történő mozgást feltételez, amelynek során a lassított előrehaladáshoz az alany mintegy előrenyomja saját testét, miközben nyom valakit, illetve ő maga is nyomódik:

1568: *Ha az ellenség kinyomakodik, meghallhatjuk mennyi* [RákCsLev. 561 II. Rákóczi György anyjához Váradról]. Hasonló mozgásképzetet jelölnek az alábbi adatok igéi: *kiverekedik, kikászálódik, keveredik* 1662: *Sokak mind lovastul a lápokba holtak, sokaknak lovok odaholt, s magok a szigetekre kiverekedvén, a nagy rétség közül ki nem hatolhattak, hanem azután a földnépétől éhhalva találtattak ... sokak pedig életben találtatván ... akármi barompásztoroknak is könnyen megadták magokat* [SKr 178]; *kiverdődik* ‘*kivergődik*’ 1753: *ha a Palorol valaki bele talál esni ez után, a soha ez után onnan ki nem jő ki nem mász essig ha bé hullott is csak ki verdődöt, de már olly fel dugodot a víz hogj szinte a pallot eri némelykor* [Karácsonyfalva MT; Berz. 15 XXXII/7].; *kivergődik* ‘*kikeveredeik*’ 1809: *Erdélybe mindenütt el rontotta az Utakat, Hidakatt ugy az Arviz eső, hogy jarhatatlan az ut, alig tudtam kivergődni Erdelyből* [Zilah; BfR 62/11 Dr. Zoványi Imre lev.].

Az igék jelentésének kialakulásában jelentős szerepe van a *ki-* igekötőnek, amely nemcsak a helyváltoztatás irányát jelzi, hanem a cselekvés eredményét, a kiszabadulást is, így a cselekvés eredményéből a szándékosság és irányítotttság visszavetítődik magára az igére: magát szabadítja ki.

Ugyancsak az alany akaratától független, mediális jellegű mozgást és állapotváltozást jelölnek a *(ki/el)tántorodik* (1508), *hajladozik* ‘*döledezik*’ (1573-1585); *dülöngőzik* (1590–1826); *kitámposkodik* (1775, tántorog, tápolyog); *feltámadozik* ‘*fellábadozik*’ (1714); *kornyadozik* (1729); *lebígyeszkedik* ‘*lehanyatlík*’ (1754) igék, amelyekben az alany cselekvésére (helyváltoztatására) az alany állapota vagy állapotváltozása negatívan hat, illetve, amelyekben az állapotváltozás valamilyen mozgásképzethez kapcsolódik (pl. a hangulatfestő *kornyadozik* ige).

Az állapot vagy állapotváltozás következtében az alany hirtelen egyensúlyát veszti, valahova tápolyogva, tántorogva megy, esik, vagy átvitt értelemben erkölcsi szilárdságát elveszti, vétkezik valamiben. A konkrét mozgást jelölő igékben rejtetten itt is felfedezhetjük a visszaható viszonyt. Alapszavuk a *támogat*, *támaszt*, azaz a tántorgó egyén csak magát támogatva, a környező tárgyakhoz támaszkodva képes járni, egyensúlyát megőrizni. Átvitt értelmű használatban a mozgásképzet szándéktalan, mediális jellege elhomályosul: 1659: *kglteket kegh(elme)sse(n) intyűk ... hozzank tartozo hitinek kötelességének meg felelve(n), abbul senki mirges beszidire, intisire ki ne tantorodgyek* [USzLt 22 fej.].

Mediális használatuk lehet a *kanyarodik* 1767, *(el)vetemedik*, *(el)vetődik*, illetve a korábban aktív használatban előforduló *kerül* igének is. A kör vagy ív alakú mozgást jelölő igék jelentésének ilyen irányú fejlődését befolyásolhatta a *-kodik* képzős *kerekedik* (1527), amelyről a TESz a következőket írja: „Származékszó: a *kel* igéből jött létre gyakorító-visszaható *-kedik* képzővel.[...] A származtatást támogatja a *kelekedik* alakváltozat, valamint a *kerekedik* jelentéseinek nagy fokú egyezése részben az alapszó, részben a szócsaládba tartozó *keletkezik* jelentéseivel. [...] Az *r-es* alakváltozat győzelme már korán az eredet elhomályosulásához vezetett, elősegítette az alapszótól való jelentésbeli eltávolodást, s alkalmat adott a szónak a *kerek* melléknév *kerekedik* származékával való keveredésére. Vannak esetek, amelyekben nem dönthető el, hogy melyik szóval van dolgunk, amikor például kanyargó, tekervényes, köríves mozgásról, valaminek teljessé, kerek egészzé alakulásáról van szó.” A *kerül*, *kanyarodik* és *kerekedik* igék közös jelentésjegye a kör, illetve körív alakú mozgás mozzanata. A mozgás maga aktív, még abban az esetben is, ha élettelen alany mellett fordul elő, hisz a tudati tartalom szempontjából ugyan egyértelmű, hogy az út kanyarodása nem cselekvéses jellegű, nyelvileg azonban az út is élőhöz hasonlóan viselkedik: kanyargó, tekergőző mozgást végez: 1864: *Horgas szántók, melyek horgason kanyarodnak* [M. Valkó k; KHN 112]. Az igék akkor fordulnak elő – rendszerint jelentésfejlődésük későbbi szakaszában – mediális használatban is, ha a mozgás folyamatának valamelyik mozzanatában

(irány, cél, eredmény) a véletlenszerűség, illetve kényszerűség dominál. A kényszerűség jelentésmozzanata azokban a beszédshituációkban jelentkezik, amikor az alany nem szándékosan végzi a kör/ív alakú mozgást, hanem valamilyen külső körülmény, akadály ki/meg/elkerülése érdekében. 1586: *Somogy Janos es Ersek Balint Zena vczay Capitanok valliak Az kialtasra fel vgrank, es ferencz Deakal teobbenis Az Kerten feeliwl kerewlenk* [Kv; TJK IV/1.563]; 1769: a' nagy aár miatt az ország uttyát kerülven az Utazok, a' rétre bé tsaptanak [Apahida K; JHBK XLII/24].; 1766: *Pünkösti György ... mikor üzték ... a Lova meg kapván elől kerekedett Kispál Uraimékon* [Kökös Hsz; Kp 234 St. Falka (35) miles equ. vall.]. Az igék mediális értékű használata azonban leginkább a mozgás eredménye felől nézve válik egyértelművé: ha a végcél az alany szándékával azonos cél, az ige aktív cselekvést: 'kerül, kanyarodik', ha az alany szándékához viszonyítva véletlenszerű, mediális történetet jelöl: 'valahová vetődik, valahová (véletlenszerűen) jut': 1806: innen kívül kerekedvén látok széna tartott [Bodola Hsz; BLT].; 1824: *Egy Gyurka Máris nevű szolgáalom egy néhány Esztendőig nállam lakván ... töllem el szökött s végre Benkő Lajos Urhoz kerekedett* [A. csernáton Hsz; HSzjP]. A mediális jellegre nem csak a mondatkörnyezetből kiolvasható körülményekből lehet következtetni, hanem hangsúlyozhatja az *el-* igekötő is, amely ez esetben elsősorban nem irányt jelöl, hanem konkrét vagy elvont síkon a cél el nem érését, az attól való eltávolodást: 1869: *Feri 46-ban született tehát hozzá nem kerül talán el a sor. s ha el is, teszi le Juliusba a papi vizsgát s mint papjelölt menekül – bésorolják ugyan, de obsitot adnak s itthon hagyják* [Kv; Pf]).

A *kerekedik* ige 'létrejön, származik' jelentésének hatására a *kerül* a XVIII. XIX. században terjed el az 'adódik', 'származik', mediális jelentések jelölésére, épp amiatt, mert a nyelvérzék ehhez a tőhöz kapcsolta: 1827: *ha kerül még valahunét kulde a' más 20 forintat* [Kv; Pk 6 Pákei Krisztina férjéhez]

A *vet* igéből két mozgást kifejező ige is kialakul, az egyik *-ódik* képzővel a *vetődik*, a másik az *-m* mozzanatos képzővel alkotott *vetemik -d*, valamint *-ik* képzővel továbbképzett származéka, a *vetemedik*. Az alapige eredeti jelentése 'dob, hajít'. A *vetődik* eredetileg a valamitől való elrugaszkodásra, a valaminek való nekilendülésre utalhatott. Átvitt értelemben ugyanígy jelölhette a gondolatok felvetődését, meghányását-vetését. Ha ez kölcsönös odamondásra utalt, könnyen kialakult a kezdeti mediális jelentésből a 'vitatkozik, megmérkőzik' jelentés, hasonlóan a *vetekedik*, *vetélkedik* származékokhoz, amelyekben a mediális jelleg elhomályosult (hasonlóképpen más gondolati cselekvést jelölő igékéhez: pl. gondolkozik/gondolkodik, képzelődik, gondolatok, képzetek vetődnek fel). A Jókai kódexben az ige még ebben az értelemben szerepel, majd feltételezhetően a *vetekedik* (1372u/1448k), *vetélkedik* (1372u./1448k.) származékok kialakulásával, amelyekben a cselekvésre jellemző aktív és kölcsönös jegy domináns, az igének nemcsak a fentiekben említett jelentése homályosult el, hanem ki is szorult a használatból. Az eredeti mozgásképzet nemcsak a *vetődik* igében maradt fenn, hanem a XVII. század folyamán a *vetekezik*, *vetekedik*, *vetemedik* származékokban is, amelyek *el-*, *ki-* igekötővel a XVII. században terjednek el ismét a 'máshová/valahová vetődik, elszármazik' jelentés jelölésére. A szándéktalanság, véletlenszerűség jelentésszámának megerősödését segíthették elő azok a mondatkörnyezetek, amelyekben nem a mediálisokra általában jellemző okozás a hangsúlyos, hanem az, hogy a valahonnan való kiindulás jelölt, a végpont azonban – a beszélő számára – rendszerint ismeretlen, illetve nem fontos a közlésben. Így az eredmény felől maga a folyamat is szándéktalannak minősül, mintha az alany elszenvetné és nem irányítaná a történetet: 1670: [...] *mikor el vetekezik hazulis az Marton io kora inaska wala* [Zetelaka U; UszT 15/38].; 1753: *Egy aszony, a kit is Gergely Gábornénak hittak s innen valahová elvetemedett vitte ell innen én töllem Benkő Anna aszonynak azon tejet* [Altörja Hsz; HSzjp]; 1804: *Testvérei ... neveket el felejtettem; mert innen elvetödvén más földön holtak meg* [Makfva MT; DLev.5].

Abban az esetben, ha a cselekvés akaratlagos, rendszerint jól ismert, rövidebb távú mozgás megtételére vonatkozik. Ilyenkor a valamitől való elrugaszkodás domináns, azaz az alany mintegy előrelelendíti, dobja magát: *veti magát* valahova.

A mozgást kifejező igék között előfordulnak azonban olyanok is, amelyek aktív használatban terjednek el, s csak rejtetten őrzik mediális/visszaható jellegüket is. *Forog* igénk *forgolódik* (1572), *forgódik* (1568) származékai valamivel (karddal, bottal stb.) a kezében körbe hadonászik, illetve ide-oda mozog, körüljár valakit vagy valamit jelentésben, mediális képzői ellenére aktív mozgást jelölnek, s a megtett mozgás útja, iránya, változó középpontú ismétlődése körhöz hasonló alakjával emlékeztet a forgásra. Holott a *forog* ige eredeti jelentése szerint (1377 TESz.) tipikusan mediális mozgás, hisz ha valaki vagy valami körforgást végez, mozgásával kénytelen a középponthoz igazodni, azaz a forgás csak akkor forgás, ha azt a kör és a kör középpontja szabályozza: 1591: *Ezen Torozkay Vasbol, es Aczelbol peter Kovach chynalt ... keet Chiganak keet Tengelt ... oztan az kybe az Tengely forogh Negy Eoregh Lykas wassat* [Kv; Szám 5/X. 82]. 1671: *Incta ... p(rae)tendallya hogy ketelen volt tolvay kialtani mivel az paztorok vertek, taglottak, kardal forgottak körülle, seot az kardal hossza is üteottek* [Kv; TJK VIII/11. 113]. Élő alany mellett az eredeti mozgásszemlélet mellett kialakulnak az elvont 'fáradozik', 'forgolódik', jelentések is: 1595: *Az Tanachi bochatot ala feieruarra Vrunkhöz az faluk Donatioya meg iratasaert, es el hozasaert, Meli dologban forgottunk Katonay Mihali Vram(m)al nagy zorgalmatoson 13 napig* [Kv; Szám. 6/XVI. 7]. 1639: *Beczki Andras ... ker vala töllem Relatoriat, de en mentve(n) magamat hogi ... affele Statucioban ne(m) forgottam, ha valaki előmbe le irna le tudnam irni, de magamtól ne(m) tudok* [Kiskerék AF; JHb XXVI/16].

Hasonlóképpen az aktív jegye válhat dominánssá a *takarodik* igének, amely az alapige eredeti jelentése szerint 'befed, beborít, fedél alá összehord'. Az eredeti szemléletből két alakváltozat indul ki: a *takarózik* (1590) visszaható jelentéssel 'önmagát valamibe göngyöli, beborítja' és a *takarodik* (1456k.) 'összegyűl, gyülekezik (fedél alá)', amely egyrészt aktív cselekvés, hisz mindenki egy helyre igyekszik, de ugyanakkor mediális is: *gyűlik, gyülekezik* 'egy helyre csoportosul, halmozódik'. Az eredeti szemléletet a *takarodó* főnév őrzi, az igében *el/ki* igekötővel a mozgásképzet válik dominánssá: csoportosul összegyűl → csoportosan megy, kotródik.

Összefoglaló

A mediális ige, amely szokásosan a szenvedő értelmű álvisszaható kategória tagja, az igerendszerben átmenetet képez a szenvedő és a valódi visszaható igéket is magában foglaló aktív bennható igecsoport között. A mediálisok csoportja sem egyöntetű, hisz az inaktív-aktív skálán különböző fokozatokat képviselő igéket találunk, amelyek aszerint, hogy a szenvedőkhöz vagy a bennhatókhöz állnak közelebb, medio-passzívok, illetve medio-aktívok lehetnek. A mediálisok fejlődésének követése rámutathat azokra a belső nyelvfejlődési irányokra, amelyek az idegen nyelvléíró minták átvétele, illetve az ezzel járó szemléletváltás mellett kedveztek annak, hogy elmosódjanak az igenemek közötti árnyalatok, és a mediális csoport beolvadjon a hozzá közel álló igenemek csoportjába. Ugyanakkor elősegítheti annak megértését is, hogy a nyelvléírás miért bizonytalankodik abban az esetben, amikor el kell döntenie, hogy ezek az igék szenvedők-e vagy aktív bennhatók (visszahatók).

A szenvedő igék és a mediálisok viszonyát úgy próbáltam tisztázni, hogy a tranzitív-intranzitív bázis változásának, a két pólus közötti egyensúly állandó felbomlásának, újratereztetésének mozgásában szemléltem (természetesen annak tudatában, hogy a tranzitív igék részletesebb vizsgálata tehetné igazán teljessé az intranzitív igékről alkotott képet). A mediálisok szenvedőként való értelmezését befolyásolhatja az, hogy tipikussá váló képzője az *-ódik*, a tárgyas képzések ellenében az intranzitív képzések alapvető eszközévé vált,

alkotóeleme lett a grammatikailag szabályos paradigmásorok kiépülésének. A XVI. századtól az *-ódik* a mediális (főként medio-passzív), ritkábban visszaható szerepe mellett épp az intranszitiv használatban válik produktívvá, így az igékhez kapcsolódva mintegy ellensúlyozza a tranzitív bázis erősödését (*épít-építődik, épített-építettődik* stb.). A XVII–XVIII. században a szenvedő és mediális képzések szinonim származékokat hozhatnak létre. A XVIII. század második felétől, a XIX. század elejétől pedig az *-ódik* képzések kiszorítják a szenvedő alakot. Ennek a folyamatnak is több oka lehet. A szenvedő képzés kialakulása több lépcsős folyamat: az igéből először műveltető, majd szenvedő passzív forma lesz, ehhez viszonyítva az *-ódik* képző alkalmas arra, hogy tranzitív igét egyetlen képzési mozzanattal passzívvá, intranszitivvá alakítson át. Ezt az egyszerűsödési igényt erősítette, hogy a kódexek korától kezdődően a XVII–XVIII. századra a képzési sorok igen bonyolulttá és nehézkessé váltak anélkül, hogy különösebb funkciójuk lett volna. Ezek a komplex képzések kezdetben arra az igényre válaszolhattak, hogy az alany, tárgy, eszközlő/okozó/tétető alany stb. közötti viszonyokat a lehető legpontosabban érzékeltessék (*eltávoztatódik, elkerültetődik*), és ezzel kerüljék el a különböző bővítmények használatát. Ez a törekvés a szintaktikai környezet szempontjából is irrelevánssá tette a szenvedő és mediális ige közötti különbséget. A kódexek nyelvében a szenvedő szerkezeteknek több típusa is kialakul, de használatuk nem válik kötelezővé. A XVIII–XIX. században már csak elvétve fordulnak elő olyan adatok, ahol jelölik a passzív igék környezetében azt is, hogy ki végzi azt a cselekvést, amit az alany elszenved. A mediálisok esetében az ágens csak okozó/eszközlő alanyként szerepelhet, ennek jelölése még ritkább, mint a szenvedő szerkezetek esetében. A jelöletlenségnek az oka a kommunikáció és a nyelvi gazdaságosság igényére vezethető vissza. Hisz abban az esetben, ha a cselekvő/tétető vagy okozó alany fontos, akkor ezt rendszerint tárgyaz igével vagy műveltető igével alkotott szerkezettel egyszerűen és világosan ki lehetett jelezni. A hangsúly tehát általában nem arra helyeződik, hogy kinek vagy minek a hatására megy végbe a történés, hanem arra, hogy egyáltalán megtörténik. Ezt igazolja az a tény, hogy habár jelölhető lenne, a szenvedő ige mellett nem jelenik meg az ágens, és a mediális mellett sem jelölt az okozó alany, viszont a műveltető igék mellett következetesen szerepel a tétető vagy okozó alany.

Ezeknek a folyamatoknak jelentős hatása volt a mediális denominális képzésekre is. A XVI. századtól kezdődően a denominális *-ul, -ül* képzős származékok mellett fokozatosan kialakulnak az *-odik* képzős alakváltozatok is. Az *-ul, -ít, -ad, -aszt* (*repül–repít, fakad–fakaszt, halad–halaszt*) mintájára kialakulnak a mediális-műveltető, intranszitiv-tranzitív oppozíciósorok is (*boldogodik–boldogít*), majd analógiásan a igei képzésekhez hasonlóan továbbképződnek: *szépítődik, fejeztetődik*. Az egyre bonyolultabbá váló képzéssorok funkciójának megszűntével – feltételezhetően ismét a deverbális képzések analógiájára – a XVIII. század második felétől kezdődően az *-ul* képző megújul a mediális jelleg kiemelésére. Természetesen a mediális igék sorában a grammatikai képzések mellett fontos az, hogy egyes igék szemantikailag specializálódhattak. A mediális igék vizsgálata elősegítette a mediális és aktív igék viszonyának tisztázását is. Arra következtettem, hogy a mediális igék mondatkörnyezetüktől függően aktív bennható és visszaható használatban is szerepelhetnek. Ennek kedvez az a közös jegy, hogy kihatás tekintetében azonos módon viselkednek (nem irányulnak külső tárgyra), ráhatás szempontjából pedig csak abban különböznek, hogy a mediális igék esetében külső, az aktív bennhatók esetében pedig belső a ráhatás. Azt pedig, hogy az ige szándékosságot vagy véletlenszerűséget jelöl, gyakran csak a mondatkörnyezet segítségével lehet eldönteni. Előfordulhat azonban, hogy a képzési motiváltság elhomályosulásával a mediális érték visszaszorul, és az igék aktív bennható használatban rögzülnek. Ebben az átmenetben fontos szerepe van a visszaható igék azon tulajdonságának, hogy a kihatás-ráhatás viszony átfedésével (rejtettségével) az aktív használatot segítik elő.

2. Aktív bennható igék

2.1. Az aktív bennható igék alaki, szerkezeti sajátosságai

Az aktív bennható igecsoport gyakori képzői a XVI–XIX. században is az *-odik*, *-ozik*, *-kodik*, *-kozik*, *-ódzik* képzők, amelyek a származékok jelentésétől függően aktív bennható, visszaható vagy reciprok igéket hozhatnak létre. Ezeknek a képzőknek a különböző funkcióban való elterjedése „nem pusztán véletlenül múlik, hanem a tövégződés hangtani jellegétől függ: *-z*, *-szt*, *-l* után a *-kodik*, *-t*, *-at* és *-l* után az *-ódzik*, *-jt*, *-lt* után az *-ozik* fordul elő gyakran; az *-ódik*nak is van ilyen alaki disztribúciója: *-kál* és *-dos* után előnyben van a többi képzővel szemben” (Károly 1967. 210). A denominális képzésekben a *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képző mellett a XVI. században még előfordul az *-lkodik*, majd fokozatosan háttérbe szorítja az *-skodik*, *-skedik*, *-sködik* képző.

Az aktív bennható igeképzők melléknévi vagy főnévi alapszóhoz járulhatnak, gyakran fosztó-, illetve tagadó képzős alapszóból, képzett melléknévből, vagy foglalkozásnévből eredő származékokat képeznek. A származékok általában azt fejezik ki, hogy a szóban forgó személy a melléknévben megnevezett tulajdonságnak megfelelően viselkedik (*kedveskedik*); valaki a főnévben megnevezett élőlényre jellemző módon viselkedik (gyakori, hogy ez a viselkedés egyenértékű a főnév elvont jelentésével, pl. cigány ‘álnok’), valaki a főnévben megnevezett személyre vagy foglalkozásra jellemző módon cselekszik (*csaplárkodik*, *bácsoskodik*), vagy a megnevezett mesterséget folytatja (*bányáskodik*). Például: *-kodik*: *bátorkodik* (1506); *baromkodik* (1570); *bolondoskodik* (1584–1798); *hatalmaskodik* (1581–1802); *cigánykodik*; *csalárdkodik* (1586–1804); *csaplárkodik* (1591); *csintalankodik* (1580–1717); *gonoszkodik* (1585); *kedveskedik* (1595–1818); *házsártoskodik* (1596–1628); *bűvösbájoskodik* (1592–1674); *akaratoskodik* (1675); *alkalmatlankodik* (1604); *állhatatlankodik* (1621); *akadálykodik* (1634); *becstelenkedik* (1694/1767); *dacoskodik* (1605); *kezeskedik* (1605); *embertelenkedik* 1649–1813); *fertelmeskedik* (1660–1764); *fajtalankodik* (1681–1768/1771); *emberkedik* (‘vitézkedik’ 1653); *henteskedik* (1679–1728); *ízetlenkedik* (1670–1821); *hitványkodik* (1650–1870k./1914); *kamaraispánkodik* (1684); *gazemberkedik* (1657–1679); *kontárkodik* (‘kontárként/céhen kívüli kézművesként dolgozik’, 1641–1837); *kapuskodik* (1681); *kocsiskodik* (1619–1831); *legénykedik* ‘mesterlegényként dolgozik’ 1655–1754–1835; *majorkodik* 1671; *haragoskodik* (XVIII. sz. eleje); *kufárkodik* (1700); *kevélykedik* (1705); *ájtatoskodik* (1754); *kétszínkedik* (1760); *fogadóskodik* (1769/1778–1772); *gulyáskodik* (1753); *inaskodik* (1774–1821); *hálátlankodik* (1717/1781); *kuruckodik* (1725); *labanckodik* (1711–1753/1781); *lovászkodik* (1717–1763); *dühösködik* (1731–1803); *indulatoskodik* (1753); *korhelykedik* (1778–1793); *atyafiságtalankodik* (1861); *kártékonykodik* (1806); *engedetlenkedik* (1801); *gazdasszonykodik* (1806–1837); *hamiskodik* (1805); *díszeskedik* (1810); *komédiáskodik* (1823–1830); *alattomoskodik* (1831); *fuserkedik* 1850; *juhászkodik* (1839); *lipitorkodik* (1844); *méltatlankodik* (1894); *-skodik*: *álnokoskodik* (1573); *babonáskodik* (1672–1760); *fortélyoskodik* (1606–1718); *gyalázatoskodik* (1639–1774); *gyarlóskodik* (1614); *atyáskodik* (1711); *bácsoskodik* (1729–1801); *barompásztoroskodik* (1748); *deákoskodik* (1752); *erőszakoskodik* (1703–1806); *anyáskodik* (1761); *gyermekeskedik* (1778); *frájoskodik* (1790); *gondviselősködik* ‘udvarbíráskodik’ (1778); *gornyikoskodik* (1794); *kádároskodik* (1767–1781); *kalugereskedik* (1775); *katonáskodik* (1736–1769); *kurucoskodik* (1704); *gondoskodik* (1807); *gorombáskodik* (1837); *katipiláskodik* (1812); *makrancoskodik* (1805); *bábáskodik* (1815–1823); *kovácsoskodik* (1816); *forspontoskodik* (1847); *-lkodik*: *elmélkedik* (1595); *gazdálkodik* (1570–1776); *dajkálkodik* (1570–1847); *kutyálkodik* (1755); *cifrálkodik* (1793);

Az azonos funkciónak köszönhetően gyakoriak a párhuzamos alakváltozatok: *akadálykodik* (1634), *akadályoskodik* (1689); *legénykedik* (1655/1754–1814); *legényeskedik* (1796); *kuruckodik* (1725); *kurucoskodik* (1704); *garáználkodik* (1750); *garáznáskodik* (1823). A keletkezésük szempontjából egyazon alapszóból, de időben egymástól távol eső alakváltozatok a *-skodik*, *-skedik*, *-sködik* képző elterjedését tanúsítják: *bolondozik* ‘esztelenkedik’ 1490; *bolondoskodik* ‘esztelenkedik, oktalankodik’ (1584–1798); *gazdálkodik* ‘vendégül lát’ (1456k.); *gazdászkodik* (1755). Jellemző, hogy a különböző alakváltozatokat azonos funkcióban is használják, de ezzel párhuzamosan a különböző változatoknak eltérő jelentésárnyalatuk is kialakul: *bolondoskodik* ‘tréfálkozik’; *gazdászkodik* ‘gazdaként/tulajdonosként tevékenykedik’; ‘valaki ellátásáról gondoskodik’.

A denominális származékokra az is jellemző, hogy jelentésben eltérő mediális-aktív bennható szembenállások (*bátorodik*, *bátorul*, *bátorkodik*; *baromkodik*, *barmul* ‘ellátiasodik’; *gonoszodik*, *gonoszodik*; *megbizonyoskodik*, *megbizonyosodik*, *megbizonyul*, *megbizonyodik*), illetve igenem és jelentés szempontjából egyenértékű alakváltozatok alakulnak ki (*iszonyodik*–*iszonykodik*; *ingerkedik*–*ingerlődik*; *érzékenykedik*–*érzékenyül*).

A deverbális származékokban az intranszitiv és aktív bennható jelleg jelölésére a fent említett képzők mellett a következők fordulnak elő: *-ozik*, *-ezik*, *-özik*; *-kozik*, *-kezik*, *-közik*, *-ódzik*: *költözik* (1570–1793); *harapózik* (1629–1837); *hallgatózik* (1631–1774); *fogózik* 1818; *fogadkozik* (1660); *kínálkozik* (1766); *kívánkozik* (a népnyelvben ma is ‘kíván’ valamit jelentésű); *költözködik* (1594); *hurcolkodik* (1606); *kínálkodik* (1761); *intézkedik* (1831); *kéredzik* (1570–1822); *fenyegetődik* (1585); *harapódzik* (1643); *hallgatódzik* (1673); *heverődik* (1704); *körmölődik* (1798); *fogódzkodik* (1792).

Produktivitásukat gyengíti, hogy azonos funkciójuk lévén egymást semlegesíthetik. Az intranszitiv igei eredetű képzések esetében (*bízik*–*bizakodik*, *hever*–*heverészik*, *heverődik*) az intranszitiv alapszó és származék közötti különbség szintaktikai és elliptikus transzformációval érzékelhető (*bízik* *valamiben*–*bizakodik*; *hever*–(*hosszasan*) *heverészik*), szemantikai különbség nincs közöttük, emiatt erősebben kidomborodik a gyakorító jelleg. Transzitiv alapszó mellett a származék általában az alapszó + tárgy jelentésének felel meg, a képzett szó jelentésköre azonban rendszerint szűkebb, mint az alapszóé (*fogad* *valamit*–*fogadkozik*, *intéz* *valamit*–*intézkedik*). Előfordul, hogy azonos alapigéből képzett alakváltozatok jelentésben differenciálódnak (*kínálkodik* ‘kínálgatózik’, ‘tessékelget’; *kínálkozik* ‘ajánlkozik’). Mind az intranszitiv, mind a transzitiv eredetű képzések lehetőséget adnak a jelentésspecializálódásra: *vál(ik)*–*változik*; *kíván*–*kívánkozik*; *keres*–*kereskedik*). A származékok között találunk egyenértékű alakváltozatokat: *hever*, *heverődik*, *heverészik*; *harapózik*, *harapódzik*; *hallgatózik*, *hallgatódzik*; *kéredzik*, *kéredzkedik*; *fogózik*, *fogódzkodik*; *fenyegetődik*, *fenyegetődik*, *fenyegetődik* de olyan képzéssorokat is, amelyeknek egy-egy eleme a szóban forgó cselekvés mozzanatai, illetve a cselekvés által érintett személyek vagy tárgyak közötti bonyolult viszonyrendszer egy vagy több elemét kiemelten hangsúlyozzák (*költözik*/*költözködik*, *költözösködik*, *költöződik*; *fogódzkodik*, *fogózik*), azaz a hosszan tartó jelleget emelik ki jelentéstöbbletként (*költözösködik*), a komplex cselekvéssor szenvedő-reflexív jellegét (*költöződik*), a cselekvésnek az alanyra történő visszahatását (szorít, fog *valamit*, ahhoz, hogy fenn/egyensúlyban tartsa magát - *fogódzkodik*), vagy a kifelé irányulást (*fogózik* *valamibe*).

2.2. Aktív bennható igék mondatkörnyezete és jelentése

2.2.1 Denominális származékok. Átmenetek: bennhatás, visszahatás, kölcsönösség

Az aktív bennható igék szintaktikai és szemantikai vizsgálata igazolja a csoportra jellemző általánosítható jegyeket: a cselekvés aktív, a hatás szempontjából pedig önható, ezért rendszerint vonzat nélkül jelenik meg. A melléknévből és főnévből képzett származékok jelentését tehát szokásosan a következőképpen foglalhatjuk össze: *valaki valahogyan, valamilyenként viselkedik, valaki a melléknévben megnevezett tulajdonságnak megfelelően viselkedik, illetve valaki, valakiként, valamiként cselekszik, viselkedik, valamilyen szerepnek megfelelően működik.*

Az egyes igék szintaktikai és szemantikai vizsgálata valóban azt igazolja, hogy a melléknévből képzett aktív bennható származékok olyan cselekvést jelölhetnek, amely az alapszó jelentéseinek megfelelően azt fejezik ki, hogy valakinek adott helyzetben történő cselekvése, viselkedése, szándéka a melléknévvel jellemezhető. Ez a viszony nem mindig jelent teljes azonosulást vagy a melléknévben megjelenített tulajdonságjegy állandósulását, tipikus személyiségjeggyé alakulását. Ha valaki például *bolond*, *bolondos* 'elmebajos', 'esztelen, oktalan' jellemző tulajdonságai ismeretében nevezzük meg: *ő bolond, bolondos*, de ha valakire azt mondjuk, hogy úgy viselkedik, mintha bolond, bolondos lenne, akkor a melléknévben megnevezett valamelyik jellemző kiemelten az adott helyzetben való viselkedésre vonatkozik: *bolondoskodik, bolondozik, esztelenkedik, oktalankodik*, a józan ésszel ellentétes módon viselkedik adott helyzetben. Például: 1590: *az zolgalo leaniais veleonk vala Marta az az Istenert kerí vala hogy ne leoyeo(n) ne bolondoskodgial az hatalmas Jstenert* [Szu; UszT]. Ez a helyzeti viselkedéérték figyelhető meg az alábbi adatokban is: csalárdkodik 'kétszínűsködik' 1572: *Vagion panaz az leh teot chaplarok feleolis hogy az Bor hordokat es Iwokat egyk Borrol Maswa Igazitiak, kinek akaryak Borat ocharliak Nemelliet Dicheryk, Es Igz chalardkodnak eo k. fedye megh eoket* [Kv; TanJk V/3. 62a].; *dacoskodik* 'dacosan viselkedik' 1605: *hallottam mo(n)dotta Ersok feleól hogy ne(m) kezdet hosza men(n)y bwdes eb hogy ne(m) jeó hoszam mit daczoskodik, merth ha en megh halok vgyan rah marad az mj vagion, merth eő az Zakacz Benedek leanya* [USzT 20/132]. Abban az esetben, ha a valamilyen módon való viselkedés nem helyzeti értékű, hanem következetesen jellemzi a szóban forgó személy cselekvését, viselkedését, tetteit, és állandó tulajdonságjeggyé alakul, rendszerint nem az aktív bennható igét, hanem a melléknévet alkalmazzák jelzőként vagy állítmányként: *bolondos ember, ő bolondos*. 1600: *Jspotaly mester Vraimat az egyház fiakkal kenzerittchye rea es az Jdegen chalard kwldusokat visgaliak megh, es coacte igazittchye ky az varos hatararol* [Kv; TanJk I/1.366].; 1831: *Egyed László hasztalan beszédű 's tselekedetű ember volt, a' Környéknek bolondos Komája...* [Szenterzsébet U; Borb. II. id. Szakáts György (69) vall.].

Hasonló viszonyt jelölnek a *baromkodik* (1570); *becstelenkedik* (1694/1767); *hatalmaskodik* (1581–1802); *cigánykodik* (1592); *csintalankodik* (1580–1717); *házsártoskodik* (1596–1628); *akaratoskodik* (1675); *állhatatlankodik* (1621); *dacoskodik* (1605); *lustoskodik* (1629); *embertelenkedik* 1649–1813); *izetlenkedik* (1670–1821); *hitványkodik* (1650–1870k./1914); *gazemberkedik* (1657–1679); *haragoskodik* (XVIII. sz. eleje); *kevélykedik* (1705); *ájtatoskodik* (1754); *kétszínkedik* (1760); *háládatlankodik* (1717/1781); *dühösködik* (1731–1803); *indulatoskodik* (1753); *korhelykedik* (1778–1793); *atyafiságtalankodik* (1861); *hamiskodik* (1805); *alattomoskodik* (1831.); -skodik képzővel: *álnokoskodik* (1573); *fortélyoskodik* (1606–1718); *gyalázatoskodik* (1639–1774); *gyarlóskodik* (1614); *erőszakoskodik* (1703–1806); *gorombáskodik* (1837); *katipiláskodik* (1812); *makrancoskodik* (1805).

A mesterségbeli, hivatásbeli magatartás, viselkedés fogalomkörébe tartoznak azok a származékok is, amelyek valamilyen foglalkozásnévből alakultak: *henteskedik* (1679–1728); *kamaraispánkodik* (1684); *kontárkodik* ('kontárként/céhen kívüli kézművesként dolgozik', (1641–1837); *kapuskodik* (1681); *kocsiskodik* (1619–1831); *legénykedik* ('mesterlegényként dolgozik' 1655–1754-1835); *majorkodik* (1671); *kufárkodik* (1700); *fogadóskodik* (1769/1778–1772); *gulyáskodik* (1753); *inaskodik* (1774–1821); *kuruckodik* (1725); *labanckodik* (1711–1753/1781); *lovászkodik* (1717–1763); *gazdasszonykodik* (1806–1837); *komédiáskodik* (1823–1830); *fuserkedik* 1850; *juhászkodik* (1839); *lipitorkodik* (1844). *bácsoskodik* (1729–1801); *barompásztoroskodik* (1748); *deákoskodik* (1752); *frájoskodik* (1790); *gondvise-lőskodik* 'udvarbíráskodik' (1778); *gornyikoskodik* (1794); *kádároskodik* (1767–1781); *kalu-gereskedik* (1775); *katonáskodik* (1736–1769); 'kurucoskodik'; *bábáskodik* (1815–1823); *kovácsoskodik* (1816), *forspontoskodik* (1847).

Ezen az igen elterjedté váló csoporton belül nem a viselkedés minősítése a lényeges elem, hanem az, hogy valaki valamilyen mesterséggel együtt járó szerepet tölt be, adott szerepben szolgál, valamilyen mesterséget folytat, valamilyen tiszteket visel. A csoporton belül ritka a jelentésspecializálódás (*bábáskodik* 'valaminek a megszületését elősegíti'; *kontárkodik* 'kontármunkát végez', *komédiáskodik* 'komédiázik').

Az eddigi példák alapján is megfigyelhetjük, hogy az aktív bennható igék sajátos jelentésjegye az önhatás: azaz a ható elem és a hatás célpontja egybeesik. Ez az egybeesés, amit összemosódásnak is nevezhetnénk, mint látni fogjuk, sem a valóságban, sem a nyelvi viszonyjelölésben nem ilyen egyszerű, mint ahogyan a meghatározásban megragadhatjuk. Az önhatás mint jellemző elősegíthette annak a szemléletnek a kialakulását, miszerint az aktív bennható a visszaható igék közé tartozik, hisz míg a mediálisok esetében a hatás külső, a mediális ige tipikus jegye a ráhatottság, addig a visszaható igében a hatás kiindulópontja és a hatás célpontja ugyanaz. A tisztán visszaható igék esetében valóban elemezhető ez a viszony: az alany cselekvése visszahat magára a cselekvő alanyra (például a személy és saját teste, saját testrésze stb. rész-egész viszonyként értelmezhető). A lelki folyamatok, az akarat, a szándék hatásrendszerében azonban ez a rész-egész viszony nem minden esetben választható szét logikus, pontos elemekre bontható viszonyként. Az aktív bennható kategória esetében épp ezért pontosabb, ha önhatásról vagy bennhatásról, és nem visszahatásról beszélünk, mert rejtettebbek, nem elemezhetőek pontosan a hatásviszonyok, éppen amiatt nem, mert a személy önmaga, személyisége egészére hat, és ebben a hatásban nehezen választhatók szét a szándékos, akaratlagos (önható) és belső azonosulást (automatikus belső történéseket) is magukban foglaló (bennható) folyamatok. A tárgyalt csoport esetében olyan hatásrendszerrel van szó, amelynek során a személy valamihez önkéntelenül igazodik (ideiglenesen vagy folyamatosan) vagy tudatosan igazítja önmagát. Azt, hogy valaki milyen módon, miként viselkedik, kiválthatja valamilyen külső tényező, helyzet, szerep is, ugyanakkor meghatározhatják belső igények, elvárások is. Azt, hogy az akaratlagos, szándékos megfelelés mint aktív, tudatos folyamat, visszaható értékű is lehet, jól szemléltetik azok a visszaható névmással alkotott szerkesztésmódok, amelyek helyettesíthetik is az aktív bennható igéket: pl. *adja magát valamire* (mészároságra, kereskedésre, azaz vállalja, hogy kereskedő lesz/kereskedik stb.). Az eltérés abban ragadható meg, hogy míg a névmásos szerkesztésben az elhatározás, a cselekvés megindítása, a képzős igében a folyamatosság mozzanata uralkodó, ugyanakkor a képzős igében az önhatás/magárahatás átfedi egymást, míg a névmásos szerkesztésmódban elkülönülten is megjelenik a kihatás, a ráhatás és a két jegy egybeesése. A *viselkedik* ige például nemcsak a viszonyok jelölésében, hanem a végbemenő folyamatokat tekintve önmagában is komplexebb, egészes ön- és belső hatást integrál: valaki általában jól, valaminek (valamilyen külső vagy belső elvárásnak) megfelelő módon viselkedik. Az aktív bennható igék a visszahatásnál összetettebb hatásrendszert foglalnak

magukba: valaki valamilyen helyzetben/állapotban van, ez a hatás váltja ki azt az igényt, hogy a személy tudatosan ehhez a helyzethez/állapothoz igazítsa saját magatartását, ideiglenesen vagy folyamatosan a szerepnek/helyzetnek vagy az ebből fakadó saját belső elvárásainak megfelelően viselkedjék. A *magaviselet*, *magaviselés* jelentése is differenciálódik ebből a szempontból: jelölheti a hivatali/mesterségbeli magatartást, az erkölcsi/társadalmi magaviseletet, általában az emberi viselkedést, (közösségi) életmódot, viselkedésmódot, sőt politikai beállítottságot is. Az összetett viszonyt a névmásos szerkesztésmód vonzatokkal kiegészülve képes jelölni: *valaki viseli magát valamiben szerkezet*: 1599: *Eztis tudo(m) mi vtantul fogva hazas ember meg ertt erkolczbe viselj magat Jamborrol minden dolgaib(an)* [Bh; BLt].

Az aktív bennható igékben tehát nemcsak az önhatás érhető tetten, hanem az is, hogy adott ige egy belső folyamatot (sok esetben egy történéses jellegű hatásrendszert) idézhet fel.

Ilyen komplex viszonyt (ráhatás, belső történés, az állapot szándékos fenntartása vagy irányíthatatlan mediális jellegű fennmaradása) fedezhetünk fel azokban az igékben, amelyek érzelmi állapotok megélését is jelölik, és esetenként befolyásolják magát a cselekvést is: *bátorkodik*, *indulatoskodik*, *haragoskodik*, *dühösködik* stb. A bátorság, merészség mint pozitív, belső emberi jellemvonás szociális szempontból az emberi együttélés normáit is veszélyeztető tulajdonságjegyként jelenhet meg. Szinonimái a *merész*, *vakmerő*. A bátorság, merészség nem önmagában mérhető, hanem az emberi cselekvésben megmutatkozó viszonyként, azaz valaki (bátorságának vagy esetleg tőle független körülményeinek tulajdoníthatóan) hogyan viszonyul ahhoz a helyzethez, dologhoz, amit meg kell tennie. Aki *bátor*, *merész*, az mer valamit megtenni, aki tehát *bátorkodik*, *bátran viselkedik*, az bizonyos helyzetben vagy körülmények között mer bátor lenni, bátor/mer/bátorsága van (valamit) megtenni. *Bátorkodik* igényk ezeket a viszonyokat önmagába sűrítve, vonzat nélkül is tartalmazza (legfeljebb a mondatkörnyezetből lehet megtudni, hogy a bátor viselkedés vagy annak tiltása mire vonatkozik): 1697: *Vizi Jánost Büntette az Becz: Céh azért hogy hentessel Társalkodot dizno Vásárlásb(an) fl. 1. d. 50 ...Tőbször Se ő Se más erre a Büntetésre nézve ne bátorkodgyék* [Kv; MészCLEv.]. Ritkábban fordul elő, hogy az ige mellett jelölik azt is, hogy minek a megtételére vagy meg nem tételére bátor a cselekvő alany. 1701: *En azon voltam minden Szándékkal hogy ... Viczében mennyek ..., de az egészségtelenség nem engedi már negyed naptól fogva igen rosszul vagyok, és nem bátarkattam az el menetellere (!)* [Kv; Wass 19 Apor István kezével].

A *mer*, *merészkedik* igék szintaktikai környezetében gyakran megjelenik a (valamit) tenni főnévi igeneves vonzat. 1540: *Kegyelmes wram, az myth thy kegyelmethen en thwlem Bathory Andrasnak és Dragffy wramnak yzenthenek wala, myndenth ... nekyek meg mondek ... de az egy dolgoth, latya Isthen, nekyek nem meerem az thy k: yowaerth meg mondany* [LevT I, 9 Petrus Literatus Nic. Thelegdyhez]. 1675: *senky Boron Iwoknak semmy vton Etelt Neh Mereskediek adni* [Kv; i. h. 115b].; 1650: *Szandeko(m) az vala nekemis kgmetek keőzibe(n) magamis fel mehessek, de hosszas nyavaljam uta(n) valo epwlesemet annyera nem aranzottam, hogy az uto(n) valo razodassal merjem magamot szerenczeltetni* [Fiátfva U; UszT 8/64.75a]. A XVII. század második felétől a főnévi igenév mint bővítmény, kötelezővé válik a bennható forma mellett is: 1825: *a Praefectus oda menván hogy holmiért meg szollította, bátorkodott vele szembe szállani* [Kv; IB. gr. Korda Anna lev.].

Ennek a szintaktikai kötöttségnek a kialakulását segíthették a következő mondatkörnyezetek: 1724: *A Connumeratio utan (:minthogy Ado hajto Commissarius voltam ā Székbe:) Jártam vagy két izben Ado után ā Falukon ado hajtani, de igen nagy nehézségheket és idegenységet tapasztaltam az Adozo Kősségnek nem is mertem úgy bátorkodni mint annak előtte, ... az Emberek igen nehezkednek s nem merek bátorkodni, mert azt mondották igen sok Adot kérek,*

csak vetten vetik [Bölon Hsz; INyR 33].; 1749: *utra indulni semmikeppen nem batorkodtam* [Futásfva Hsz; Ap. 1 Dombi János szb. lev.].

Azt, hogy a *bátorkodik* ige magába sűrítetheti a rejtett önható viszonyt is, akkor látjuk, ha azt, hogy valaki bátor, nem tulajdonságként, hanem állapotként, valamihez való viszonyként fogjuk fel. Ebből a nézőpontból az alany állapotának (adott helyzetben bátor, mer) hatása van az alany cselekvésére. De az alany nemcsak saját cselekvésére hat, hanem saját állapotát is befolyásolhatja. Ez a rejtett önható viszony a *bátorságot vesz (magának)* 'merészkedik, vakmerősködik' (1579–1751) kifejezésekben érhető tetten, amely leginkább a túlzott bátorságra, vakmerőségre vonatkozik, de tanúsítja azt a belső érzelmi/akaratú állapot létét, amelynek során az ember bátorítja magát valaminek a megtételére. Ugyanakkor azt, hogy valaki adott esetben bátor valaminek a megtételére, nem jelenti azt, hogy általában jellemző tulajdonságjegye a bátorság. A nyelvhasználat ezt a viszonyt is jelöli, amely azt bizonyítja, hogy ez a tulajdonság fokozatosan fejleszthető, azaz valaminek az elvégzése, valamilyen cselekvés gyakorlása bátorra tesz: *bátorságot vesz* 'bátorságra kap, felbátorodik'. Ezekben az esetekben éppen azt a bennható történéses állapotváltozást emeli ki, ami leginkább a mediális igékre jellemző *megbátorodik, bátorul, bátorra lesz*. Ezeknek a viszonyoknak és árnyalatoknak a kifejezésére a régiség nyelvében gazdag, jelentésben is árnyalódó, a különböző viszonyokat pontosabban jelölő képzéssorok: *bátor, bátorít, bátorság, bátorkodik, bátorul, bátortalan, bátorkodtat, bátorságos, bátorságosan, bátorságosít, bátorságosítás, bátortalanság, bátran* stb., állandósult szókapcsolatok alakultak ki: *bátorságra kap, bátorságot vesz, bátorságba jön*.

Az igék további vizsgálata újabb szempontokat ad az emberi viselkedésről alkotott szemléletről és ennek nyelvi formáiról. Ennek részletezését megelőzően számba kell vennünk azokat a mondatkörnyezeteket, amelyek a megfigyelt igecsoportha jellemzők. A bennható igékre rendszerint a vonzatnélküliség jellemző. A konkrét adatokban és a közlés helyzeteiben azonban az önállóan előforduló intranszitiv igék különböző bővítményekkel társulnak, kiható formát is kaphatnak, s ezzel lehetővé teszik az igenemváltást, illetve az igenemek közötti fokozatok megvalósulását.

Az aktív bennható igék kialakulásuk idején rendszerint vonzat nélkül jelentek meg a valaki valamilyen módon viselkedik, cselekszik (adott helyzetben vagy általában). Például: 1747: *Tudom miolta ... Szilágyi Sándor Ur(am) meg házasodott az oltatol fogva mindenkor Attyafiságtalan hábaru eletet eltek ... szilágyi Samuel urammal virgattak, perlekedtek, egymast mortificáltak minden utokon, modokon, csendesség ő kglmek között soha az időtől fogva nincsen* [Ákosfva MT; Told. 8]. 1861: *Ne tsináljunk egymásnak ok nélküli költségeket s ne kéntelenítettnénk atyafiságtalankodni* [Uzon Hsz; Kp V. 411 vajna Tamás Kispál Lajoshoz]. A kezdetben önállóan megjelenő igék mellett különböző bővítmények jelennek meg. Ezek között gyakori az *eleget, sokat, mit*: 1507: *Azonba leh zeokyk Zeoch Myhal az zekerreol ... verny kezdy Eotet, hogy azt lattya ferdeos Kelemen Mond Zeoch Myhálnak, Myt vered az legent myth baromkodol lam semmit Nem vethet* [Kv; TJK III/2. 186].

1708: *volt nagy bajom ... Nagy Miklosnéval; sokat alkalmatlankodott. bestelenkedett ellenem az rosz asszony* [TT 1890. 504 SzZsN]. Ezekben az esetekben a tárgyatlan ige mellett álló tárgyragos alakok közül az *eleget, sokat* melléknév nem közvetlen tárgya az igének, hanem a cselekvés időbeli elnyúlását jelöli, funkciója szerint határozó értékű. A *mit* kérdőszónak ugyancsak határozói (ok-, illetve cél) értéke van, amely főként az intranszitiv igék mellett érzékelhető a leginkább (Hadrovics 1969. 87–89.). A határozói értékű, alakilag tárgyas szerkezetek mellett azonban olyan bővítményeket is találunk, amelyek az emberi viselkedést a másra hatás nézőpontjából közelítik meg: azaz a viselkedés valamilyen szociális közegben zajlik, nemcsak a személyt, hanem másokat is érint. Gyakori a másokkal szemben

megnyilvánuló magatartást: *valami ellen, valaki ellen*, az okozást: *valakinek*, a hatalmat, erőt, képességet, fölé és alárendeltséget: *valakin, között*, illetve a kölcsönösség kialakulásának kedvező *valakivel, egymás között* szerkezet típus, amelyekben az eredetileg bennható ige a kifelé irányulást is képes jelölni. A viselkedés szándékosan *valaki ellen/valami ellen* irányul: *becstelenkedik, hatalmaskodik valaki ellen*, valaki cselekvésével szándékosan vagy véletlenszerűen (valamit) (kárt, kellemetlenséget, alkalmatlanságot) okoz *valakinek*, erőszakot, hatalmat gyakorol, *hatalmaskodik valakin, hatalmaskodik, erőszakoskodik valakivel* : 1581: *Az Barnasibokra az mynemő panaz vagio(n), eo kgme Inchie megh hogy mod kyweol senkin ne hatalmaskodggianak* [Kv; TanJk V/3.241a].; 1750k: *Amely legyeny pedig akaratoskodnék ezen regula ellen, az ilyen Legyenynek lészen büntetése Denar 24* [Kv; FésüsCJK 45].; 1867: *Kozma J. Istvánné Török Erzsébet panasolja, hogy férje vele sokat gorombáskodik, öllessel fenyegeti* [M. bikal K; RAk 262]. A *-val, -vel* és az *egymás között* szerkezet típus a kifelé irányulást, a valakire való ráhatást kifejezheti úgy is, hogy adott mondatkörnyezetben nemcsak a szóban forgó személy valakire irányuló, ráható viselkedése a fontos, hanem az a személy is, akinek a reakciója mintegy visszairányul a kezdeményező alanyra. Ez természetesen függ az ige jelentéstartalmától is, hisz adott cselekvés csakis akkor valósulhat meg, ha a másik személy is részt vesz a cselekvésben (például zsörtölődni (valakire) egyedül is lehet, a valódi veszekedéshez viszont társ szükséges). Ilyenkor implikációs viszony alakul ki, az aktív bennható használatú származék igenem szempontjából reciprokká válhat. (Ha a viszonyrendszer szempontjából nézzük meg az ilyen típusú igéket, itt is egyfajta áttételes visszaható kapcsolat integrálódik: az alany kezdeményez, adott viselkedése valakire irányul, kifelé hat; a ráhatást elszenvedő személy ugyanúgy reagál, kialakul a kölcsönös viszony valakivel. A kezdeményező alanyra cselekvése tehát áttételesen, egy eszköz jellegű társ révén hat vissza önmagára.)

Vannak olyan igék is az aktív bennhatók között, amelyek nem az emberi viselkedésnek a mikéntjét, módját emelik ki, hanem az ember cselekvését jellemzik aszerint, hogy az a dolog, amit művel, milyennek ítéltető meg. Ezek a bennhatók tárgyias szerkezetekké transzformálhatók: *gonoszkodik* ‘gonosz dolgot művel’; *babonáskodik* ‘babonás cselekményt hajt végre’.

Sajátos csoportot képviselnek a denominális származékok között is az igekötős igék mind jelentés, mind mondatkörnyezet szempontjából. A XVI–XIX. századi adatokban az *el-* igekötős alakok vonzatokkal bővíthetnek: *elcigánykodik* (1600); *elkorhelykedik* (1782); *eltolvajkodik* (1808). Ezek az igék önmagukban képtelenek tárgyat venni maguk mellé: *korhelykedik* ‘részegeskedik, mulatozik’, igekötővel nem a viselkedés minősége, a cselekvés maga, hanem annak eredménye kerül előtérbe, a cselekvés pedig az eredmény felől nézve eszköz/ok jelleget kaphat: *elkorhelykedik valamit* ‘korhelykedéssel elpazarol/elpocsékol valamit’.

Megfigyelhettük, hogy az aktív bennható denominális eredetű igecsoporton belül is átmeneteket, fokozatokat fedezhetünk fel (önhatás, belső hatás, visszahatás, kölcsönösség). A közlés különféle helyzetekben más-más mozzanat válhat hangsúlyossá. Ezeket a viszonyokat az ige önállóan is magába sűríti, de külön bővítménnyel is kiemelheti. Ha figyelembe vesszük azt a paradigmat, amely a képzések szintjén egy-egy alapszóból kiindulva kialakul, és ezeket nem függetlenítjük az alapige nem igei jellegű képzéseitől, kiderül, hogy a XVIII. századig jól érzékelhető az a törekvés, hogy a nyelvi formák minél pontosabban és részletesebben jelöljék a különböző valóságbeli viszonyokat. Természetesen egyes nyelvi formák, szerkezetek, jelentésárnyalatok állandó változásban vannak (elvétve jelentkeznek, hamarosan kiszorúlnak a használatból, véletlenszerűek stb.) de a XVIII. sz. végétől, XIX. századtól érzékelhető az az önkéntelen egyszerűsödés, amely azzal jár, hogy egy adott ige több viszonyt sűrít magába, a különböző jelentésárnyalatokat, nyelvtani viszonyokat nem

különböző igei struktúrák képviselik. (Ugyanezt a jelenséget figyelhettük meg a mediális, szenvedő igék elemzésekor, amelynek során épp a gazdag paradigmarendszer elszegényedésének lehetséges okait kerestük).

2.2.2. Átmenetek az aktív-inaktív skálán

A denominális származékok között ritkábbak a mediális jellegűek. Ez valószínűleg éppen azzal magyarázható, hogy a denominális származékok szabályszerűen kialakították a mediális-aktív szembenállást: *bátorkodik, bátorodik, bátorul; kedvetlenül, kedvetlenedik, kedvetlenőzik, kedvetlenkedik*. Ezzel szemben a deverbálisok esetében gyakoribban ezek az átmenetek, s feltételezem, hogy ez a jelenség nem függetleníthető attól a folyamattól, melynek során ebben az időszakban az *-odik* háttérbe szorítja az *-ul* képzős származékokat, ezzel párhuzamosan azonban fokozatosan másodlagossá válik mediális funkciója, mert a bokrosodó tranzitív képzésekkel szemben a grammatikailag szabályos intranszitiv képzésekben kap elsődleges szerepet.

Ritka, és rendszerint az alapszó jelentésétől függ, hogy a denominális *-ozik* képzős származék mediális jellegű állapotváltozást jelöl: például: *veszedelmezik* ‘pusztul’ (1416u./1450k. BécsiK. 240); *elveszedelmezik* kb. ‘elnyomorodik’ (1684–1739); *(el)hitványkozik* ‘leromlik/soványodik’ (1596–1832): 1596: *lovam hatarol hajnaltol fogwa kweömben estigh le nem zallottam hanem az mikor eöttem, vgj annira hogy ez esztendöre lowam wgy el hitwankozott mint akkor, mert Biro vram azt akarta hogj, mind az harom rendbelj hazasokhoz, s mind az aratokhoz lassak, mellyiet megis chelekettem* [Kv; Szám. 6/XXIX. 170 Bachi Tamás sp kezével]. 1811: *hitványkozik* ‘kornyadozik’: *Hát a’ Doctor?...A’ mi más embernek hasznos, a’ néki kár, A’ mi másnak káros, ő abból hasznót vár, A’ hol más kétségbe esik, ő ott bízik, A hol hitványkozik más, ő ottan hizik* [ÁrÉ 166]. A melléknév jelentésváltozása: ‘alávaló, csekély értékű’, lehetővé teszi a viselkedésre való vonatkoztatást: valaki *hitványkodik*, erkölcsileg alacsonyrendű, jellemtelen; *hitvány*, aljas módon viselkedik (ÉrtSz). A jelentésváltozás igenemváltással (mediális-aktív) jár, ugyanakkor az *-ozik* (gyakran mediális jellegű) és a *-kodik* (aktív bennható) képző jelentésselkülönülését bizonyítja (ez a deverbális származékok képzésében is kimutatható). Nem véletlen, hogy a *-kodik* képzős származék a régiségben csak élettelen alany mellett fordul elő szórványosan (jelentése tehát mediális még akkor is, ha az alany úgy viselkedik, mintha élőlény lenne), a *-kozik* képzős származék pedig az állapotváltozás jelölésére mindig élő alany mellett szerepel (lásd. a fenti példákat). 1755: *Csős Török buza ... aprobe elhitvankodott rideg sertések táplálásokra égész Tavaszi kikeletig az Darabontok által költ el 40 köből 3 véka* [Kiskend KK; Ks 71. 52 szám.].

Ugyancsak az alapszó jelentése befolyásolja azoknak a *-kodik, -kozik, -lkodik* képzős alakoknak a jelentését, amelyek párhuzamosan *-odik* képzős változatban is élnek a ‘valaki valamilyen állapotban van’ jelölésére. Addig azonban, amíg a *betegedik/betegül/betegesül, kedvetlenedik/kedvetlenőzik/kedvetlenül* mediális formák az állapotváltozás folyamatát és eredményét, bővítményeikkel annak okát, mértékét, igekötőkkel pedig a történés végbemenetelét hangsúlyozzák, azok a változatok, amelyek az aktív-mediális szembenállásokat eredményező szabályos grammatikai képzések analógiájára idővel kialakulnak, nem az aktivitást, hanem a személy akaratától független állapotának hosszan tartó, huzamos jellegét jelölik, mondatkörnyezetükben gyakori a mérték- és időhatározó, de nem fordulhat elő a mediálisokra jellemző okhatározó (esetleg csak okhatározói mellékmondat formájában): *kedvetlenőzik* (1662); *kedvetlenkedik* (1755–1817); *egészségtelenkedik* (1752); *(el)erőtlenkedik* (1783); *gyengélkedik* (1761–1813). 1716: *ugj el erőtlenedet es el nyomorodott volt, hogy csak az csontya s az bőri maradott* [Nagyida K; Told. 22]. 1783: *az orog Aszszony ... mintgyárt lábáról fekvő agyban esett és hoszszu idelyig terhesen sinlodett annyira hogj még ma is igen erossen erótelenkedik* [Nyárádkarácsonfalva MT; Told. 76]. 1662: *Az törökök*

közüil a cserékre s gazokra is nagyon sokak szaladtak vala, de a harc meglétele után igen nagy záporosó lett vala, hogy az vitézlő nép nagyon megázván, kedvetlenőzván, a gazokról ki nem vadásztathattak vala [SKr 413]. 1662: (A vitézek) a csaták miatt is naponként fogytattván s erőtlennülván és kedvetlennülván ... hogyha harcra kijönnének ...mindenképpen nagy romlásokra lehetne [SKr 252].; 1817: En Isten hálá Mimiekkal ...egészségbe vagyok hanem kedvetlenkedem, hogy Mimiék magakra vannak, s igen unalommal telik még eddig az üdő, mert Theatrom nintsen, senkihez nem menyek [Kv; Ks 11 Kornis Imre fiához, Lajoshoz].

Az aktív-inaktív skálán történő átmenet fokozatait képviselik azok a denominális származékok is, amelyek a belső állapotváltozásokat, érzelmi, indulati folyamatokat jelölik. A közlési helyzetek mondatkörnyezeti vizsgálata azt bizonyítja, hogy ezeknek az igéknek a használati értéke változhat, s a közlésben pillanatnyilag elfoglalt szerepük határozza meg, hogy mediális vagy aktív viszonyt fejeznek ki: *ingerkedik, bosszankodik, mérgeskedik, haragoskodik, búskodik, búslódik, bajoskodik* stb. Ennek függvényében vonzatstruktúrájuk is változik. Gyakrabban önállóan valamilyen állapotban lételt fejeznek ki (*valaki bosszús, haragos, indulatos, bús*). Mediális jellegük hangsúlyozódik abban az esetben, ha mondatkörnyezetükben a bővítmények az állapotváltozás okát emelik ki: *valamiért, valamin*. A XVI. és a XVII. század elején adatolhatjuk ezt a jelenséget: 1552: *Az Jo wram Lazar ferencz Eddigys eleget Bossonkodoth az Jozagert* [Berekeresztúr MT; KvAKt 344]; 1606: *hallottam hogy Imreh Lukacz boszonkodott erette* [Kiskede U; i. h. 20/205].

Valakire határozóval a XVI. századtól a származékok az érzelem, indulat kifelé hatását jelölik, ilyenkor az ige intranzitív kiható: 1576/1577: *Forro Miklos Igen zolt neky hogy ne Bozonkoggiek erte az Thorozkayakra, Mert eo fogatta hogy megy fizety Ertek* [Kv; Thor. VI/4 Em. Sullyok cancellarius vall.]; 1591: *Azonban hat arcul Jw ream Theolczeres Georgi, kerdem miért wteotte volna Theolczeres Leorinczet, Monda, Azert wtem, mert sok Ideie hogi az Esse lelek kuruafiara bozzonkodom vala* [Kv; TJK V/1. 176, 180].

Annak ellenére, hogy az igék integrálják a különböző viszonyokat vagy vonzataik révén egyértelművé teszik az igék használati értékét, fokozatosan a valaki valamilyen állapotban van jelölésére foglalódnak le, a hatásviszonyok pontos kimutatására pedig más igei struktúrák, illetve szintagmatikus kapcsolatok alakulnak ki. Ezeknek a nyelvi formáknak az elterjedése a XVI. század második felétől kezdődik, a XVIII. századtól egyre ritkábban adatolhatók, majd fokozatosan kiszorulnak az egyszerűbb igei struktúra javára. Ennek a fejlődésvonalnak kedvez az a lehetőség, amely az összetett mondat szerkesztésekor megengedi, hogy a főmondatban szereplő érzelmi állapotot jelölő ige mediális jellegét a mellékmondat fejtse ki úgy, hogy egyúttal jelölje azt is, ami az érzelmi állapotot előidézte: 1779: *Az Exponens asszony eő Nga ... boszszonkodva panasztolt ... ők akarják az én Gyermekeimnek bestelenségit* [Vajasd AF; KS].; *Legjobban haragudott saját nyomorult testére, mért fázik, mért éhezik, mért reszket a haláltól, mért fájnak a láncai, mért nem tud úgy dacolni, mint a lelke?* (Jókai).

Az érzelmi, indulati állapotváltozás történés, külső tényezők által kiváltott jellegét (eredetét, okát), az állapotnak az elszenvedését jelöli a *bosszankodtat* direkt tárgyú kauzatív igei struktúra. 1568: *azt monda kakas Andras kez vagyok Red^a, hogy ha azyonyomnal hagyak a fenesy szolt es meg ne(m) bozonkodtatnak, es az birsagoty meg Engedem nekyk, de így hogy ha ne(m) bozonthanak* [Kv; TJK 218. - ^a A megegyezésre]; a *bosszant* kauzatív ige (1746–1803), a különböző igei szerkezetek: *valakinek a bosszújára cselekszik/cselekedtet* (1573: *valamit az Eóczyen az anyamnack bozzúyara tudott <ch>elekedni, mind meg miwelte* [Kv; TJK III/3. 198b].); *bosszúságért művel valamit* (1582); *bosszút/bosszúval szenved (valami/valaki miatt)* (1581: *Igen nagy sok Bozzwkat zenwettem miatta eses vtanna walo*

dolgossi miat, kiwaltkeppen egy MadarasJanos newy Ember myat [Gyf; Törzs. Szentpáli Kornis Mihály Báthory Istvánhoz.], valamint az állandósult szókapcsolatok: *bosszújára jár* ‘bosszantani igyekezik’ 1606; *bosszút szerez* 1629/1676; *bosszút tesz* ‘bosszúságot okoz/szerez’ 1575–1768; *bosszút űz* bosszúságot okoz 1581; *bosszúsággal illet* ‘bosszant, ingerel’ 1623–1684; *bosszúságot tesz* ‘bosszant, ingerel’ 1584–1629; *bosszúságot űz* ‘bosszantására igyekezik, ingerelni törekszik’ 1584; *bosszúságot vall* ‘bosszúságot szenved’ 1557–1600.

A medialitás és a másra való ráhatás közötti átmenetet szemléletesen példázzák azok a szerkesztésmódok, amelyek expliciten kifejtik a *bosszankodik* (*valakire*) igébe sűrített viszonyokat: ‘rávisz a bosszúság valakit, hogy valakivel tegyen valamit’ (*valaki bosszúságot érez/bosszankodik valami/valaki miatt* – mediális; *valakit a bosszúsága arra készítet, hogy valamit tegyen/valaki bosszúságból (bosszankodása miatt) tesz valamit* – mediális/aktív; *valaki (valakinek/valaki által) tesz valamit*: 1598/XVII. sz. eleje: *Az Ceh Mesterek penigh iol rea vigiazzanak, hagi nemw nemw boszusagert, se az mesterek, se az szolga rend az mészben tekozlast ne tegienek, vagi egiéb utonnis boszubol kart ne tegyenek az Gazdanak* [Kv; KvLt Céhir. II. KőmCART. 19].; 1635: *monda Nagy Miklos Debreczeninek, bizony jo Debreczeni Uram nem jo, hogy artatlanul így czielekedel az szegeny legennyel, kire monda Debreczeni, ra uizen a bózúsagh, bizon mazzoris megh czielekezem* [Mv; MvLt 191 40b].

Hasonló viszonyokat jelölnek azok a mondat típusok is, amelyekben az érzelmi állapot ok, az érzelmi állapotban véghezvitt (mediális/aktív) cselekvés következmény, a cselekvést elszenvedő alany, akire a cselekvés irányul, ráhatott szerepet kap: *bosszúságában tesz valamit* (valakinek) (1583); *bosszúból tesz valamit* (valakinek) stb.

A vizsgált igék csoportjában nem adathatók azok a szerkezetek, amelyek az igében rejlő visszaható mozzanatot kiemelik, de fel kell figyelniük arra az átmenetre, amely a *bosszúsága arra készítet, bosszúságból/bosszankodásából kifolyólag/miatt tesz valamit* szerkesztésmódok képviselnek. Itt a cselekvés úgy van felfogva, mintha a negatív érzelmi állapotnak kiszolgáltatottan (mediális jelleggel), ennek hatására az alany (aktív) cselekvésre kényszerülne (mediális). Ebben a viszonyban több mozzanatot feltételezünk:

bosszús(ágot érez) valami/valaki miatt, de nem tesz semmit = féken tartja magát

bosszús(ágot érez), ebből kifolyólag tesz valamit = nem tartja féken magát

a nem tartja magát oppozíciója (el/át)engedi magát valaminek, eresztí magát valamire

A *bosszankodik* (valami/valaki miatt, valakire) tehát integrációs szempontból a rejtett visszaható viszonyt is magában foglalja. Konkrét adattal az előbbieken leírt integrációs folyamat lépései nem bizonyíthatóak, de a *hagyja, adja, engedi magát (valamire), tartja magát, adja magát (valamilyen lelki állapotra)* szerkezetekre a XVIII. században bőven akad példa.

A jelentéskör más jelentéstartalmú igéinek vizsgálata alapján is példázható a rejtett visszahatás: a *búsul, búsít, búsíttat, búsíttatik* igesorhoz a *búsul* (búslakodik, szomorkodik valami/valaki miatt) igével azonos jelentésben kialakulnak a *búskodik* (1574–1760); *búslódik* (1744); *búsong* (1759) változatok. Míg a *búsul* (mediális) ige környezetében előfordulhat a valami miatt/valakiért határozó, a később kialakuló változatok bennható használatban fordulnak elő (bővítményeik csak mértékhatározók lehetnek), és az állapotban létező hosszan tartó jellegét jelölik. A *maga-megbúsulás* (1678–1683) szerkezet kialakulása azonban feltételezi azt az előzményt, amelyben a visszahatás épp abban érhető tetten, hogy a személy mintegy átengedi magát valamilyen érzelmi állapotnak. Eme viszony nyelvi formájának a kialakulásában nagy szerepe lehetett az igekötős igéknek és a velük alkotott névmásos szerkezeteknek: *megbúsulja magát* (1820) ‘elkeseredik’, azaz teljes mértékben átengedi

magát a búsulásnak. Az igekötős ige a *búsulás* intenzitását, túlzó megvalósulását jelöli, és az igekötővel jelzett eredményből a szándékosság és az irányítottság visszavetül magára az igére is. Az igekötős igék az érzelmi állapot változásával együtt járó (fel/le) irányban történő mozgásképzetetet érzékeltetik: *felbosszankodik* (1805); *felmérgekedik* (1819).

Ha a mai formák fennmaradásának nézőpontjából közelítjük meg a vizsgált igecsoporthoz, arra a következtetésre jutunk, hogy a *búsul* ‘szomorkodik, bánkódik (valami miatt)’; *búslakodik*, *búsong* ‘hosszan, mélyen búsul’ (ÉrtSz) alakok kiszorítják a funkció szempontjából nagyon hasonló alakváltozatokat, szókapcsolatokat, ugyanakkor az egyszerűsődéssel együtt járó szegényedést is példázzák, hisz szinte elemezhetetlenül magukba sűrítik a korábban külön nyelvi formákkal jelölt hatásviszonyokat.

2.2.3. Deverbális származékok

Az igei alapszóból képzett aktív bennható származékokat alapszavuk szerint két alcsoportra különítettem el: intranszítív (*kibontakozik* 1587, *kibontakodik* 1662, *kibontakozódik* 1816; *kifakad–kifakadozik* 1666; *kihasad–kihasadozik* 1815; *megrothad–megrothadozik* 1821) és tranzitív eredetű igék.

A tranzitív származékok transzformációjuk szempontjából a tárgyas igei szerkezeteknek felelnek meg, (*adakozik*, *áhitózik*, *építkezik*, *fenyegetőzik/fenyegetődzik*, *fogódzik/fogózik*, *hurcolkodik*, *fogadkozik*, *intézkedik*, *kínálkodik*, *kíváncsozik*, *(ki)kéredzik/kérezik*, *kereskedik*, *fogódzik/fogózik*, *rakodik* stb.).

A tárgyas szintagmával behelyettesíthető igék csoportja azonban nem egységes. Vannak olyan igék (*adakozik*, *építkezik*, *fogadkozik*, *intézkedik*, *kínálkodik* stb.), amelyeket a tárgyas szintagma és a képzős ige viszonya szerint az jellemez, hogy a képzős ige a tárgyas szerkezet alapszavának csak egy meghatározott, konkrét jelentéskörében érvényes (pl. *ad* – *ad valakinek valamit*; *épít* – *házat épít*). Ugyanakkor a képzett ige az alapigével jelölt tartalomhoz viszonyítva az alapige bővítményekkel kiegészülő vagy vonzatokkal megkötött jelentéseit is helyettesítheti. Az *adakozik* jelentésének kialakulását több szintaktikai kapcsolat jelentése teszi lehetővé. Például: *valaki valamit (donatioval/adományként) ad valakinek*: 1613: *Mikor Donatioval az Czeke faluat Becz Palnak attak vala az előtt tudo(m) hogi Veres ambrus Varga Lőrincz oda szolgaltak Becz Palnak* [Kotormány Cs; BLt 3]. *ajándékozik (ajándékként ad valamit)*: 1672: *Nemes Peter vram ... ajandekaza ... Szakmari Peter ur<am>(na)k ... Toháton levo haz helyeit* [Torda; BLt 11].; *jóakarattól ad*; 1713: *magokban eleve meg edgjzett joakarattjokbol adának és ajándékozának meg hihatatlanul ... Josika Imreh Vr(na)k eo Nganak ... egj Házhelyet* [Torda; JHb XV/10].

A képzett ige jelentésköre szűkebb, mint az alapszóé, jelentéstartalma viszont tágabb, több jelentést sűrít magába. Az *adakozik* esetében ez a jelentésintegráció a következőképpen írható le:

valaki ad (adományként/ajándékként) (valakinek) valamit

valaki jóakarattól ad meghatározatlan személynek valamit

valaki folyamatosan ad, nem egyszeri alkalommal meghatározatlan személynek/rászorulóknak valamit

valaki valamilyen sajátos céllal (valakinek a megsegítésére/közösségi célra) ad (bármit/bármennyit)

Az is megfigyelhető, hogy az eredetileg széles körű fogalom (*ad*) bővítményei révén szűkül le, és a különböző bővítményekkel való használat során olyan speciális jelentéstartalmakkal gazdagodik, amelyek háttérbe szoríthatják és fölöslegessé is tehetik a tárgy jelölését. Ha amúgy is tudjuk, hogy az adás eleve tárgyat tételez, a közlésben adott esetben fontosabb a

cselekvésnek a szándék, a cél, a gyakoriság szempontjából történő minősítése. A viszony nyelvi összefoglalásaként tehát jelentkezhethet egy másik, gazdagabb jelentéstartalmú ige: *adakozik*, amelyben maga a tárgy is benne foglaltatik, tehát nem kell külön kitenni, s ennél jóval hangsúlyosabb jelentéselemmé válhatnak azok a tartalmak, amelyeknek más eszközökkel történő pontos nyelvi megformálása sokkal több nyelvi elemet venne igénybe. Tehát a nyelvi takarékoság és a tárgy biztos jelenléte a tudati tartalomban kedvez az intranszitiv ige létrejöttének. Azt is észre kell vennünk azonban, hogy a közlésben ritkán van szükség a *Péter adakozik* típusú mondatokra. Esetleg csak akkor használjuk, ha valamilyen megkülönböztetés kiemelésére szolgál: nem mást csinál, hanem éppen adakozik, vagy magát az alanyt hangsúlyozzuk, éppen Péter az, aki adakozik és nem más. Nem véletlen, hogy a SZT-ből nem vagy ritkán adatolhatók ezek az igék. A vizsgált ige esetében például csak a személyt jellemző *adakozó*, vagy magát a folyamatot kiemelő *adakozás* elvont főnév használata bizonyítható (annak ellenére, hogy az *adakozik* már 1606-tól adatolható a TESz szerint).

A deverbális aktív bennható csoport pontos kategóriákba rendezése amiatt is nehéz, (szinte minden igére vonatkoztatva külön vizsgálatot igényelne), mert attól függően, hogy az ige milyen jelentéseket, szintaktikai kapcsolatokat sűrít magába, igen szórt a lehetséges csoportoknak a skálája, ugyanakkor nem húzhatók éles határvonalak az egyes típusok közé. Aszerint, hogy az integrált jelentésekből és hatásviszonyokból melyik hangsúlyos, azaz, melyik jegy aktualizálódik leggyakrabban a közlésben, az aktív bennható deverbálisok átmeneti fokozatokat valósítanak meg. A fokozatok magának az összefoglaló kategóriának a határait is szétfeszítik, hisz az igék formailag önállóak, azaz a ráhatást vagy kihatást nem jelzi semmilyen nyelvi megformált bővítmény, a viszonyok szempontjából azonban rejtett objektívális vagy reflexív is jellegűek lehetnek, s ez jelentésstruktúrájukban is kimutatható.

Ebbe a csoportba sorolhatjuk a *rakodik*, *hurcolkodik*, *hordozkodik*, *költözködik*, *kibontakozik/kibontakodik*, *kiszedelődik* típusú igéket. Viselkedésüket érdemes egy kiemelt példával szemléltetni, s erre igen alkalmas a *hurcolkodik* ige kialakulása, amely nem függetleníthető a hasonló jelentésű *hordozkodik* ige fejlődésétől. Az utóbbit ma már nem használjuk, a *hurcolkodik* igét pedig 'holmit ide-oda visz/hoz' jelentésben alkalmazzuk. A mai állapothoz viszonyítva az igék történeti fejlődése mind az alakváltozatok, mind a jelentés szempontjából árnyaltabb. A *hurcol*, *hord* igék származékszavak, alapszavuk azonos, eredeti jelentésük húz, vonszol (TESz). A két azonos eredetű ige használata abban tér el egymástól, s épp ezáltal kap funkciót is, hogy a tárgyuk élő-e vagy élettelen. A *hord* ige rendszeresen olyan mondatkörnyezetben jelenik meg, amelyben az eredeti jelentéshez fokozatosan hozzátapad az a mozzanat, hogy a cselekvés ismétlődik, ugyanannak a személynek vagy ugyanarra a helyre többször, huzamosan vagy rendszeresen visznek valamit. Ahonnan rendszeresen elvisznek valamit, az fogy, illetve, ahová huzamosan visznek valamit, ott gyűl (hord 'elhordogat, dézsmálgat'; '(termést) betakarít, egybe/össze gyűjt'). A dominánssá váló jelentéstartalmak fokozatosan elhomályosítják az eredeti 'húz, vonszol' jelentésnek azt a mozzanatát, miszerint az a tárgy, amit visznek, olyan tulajdonsággal is rendelkezhet, ami megnehezíti, akadályozza a hordást. 1570: *Ertyk aztis hogy az felekyek Beh zantotak volna az vthat Mellyen az fat kellene hordany* [Kv; TanJk V/3. 14a, TJK III/2. 138]. 1606: *sok bort hordot Antalfi matiasnak egy Zwretön* [UszT 20/212 Fabian marion Keczeti Zabad zekel (28) vall.]. 1697: *Hallottam aztis hogj Peter Deákné igen hordott Kalaczot Szent Györgyre szebeni Janos Deáknak* [Kotormány Cs; CsJk 4 Albert Istvánné Katalin (45) pp vall.]; 1771: *A Nemes Város Tilalmas Erdejéből eleget hordattanak Tekintetes Mosa László Uram Beressei* [Dés; DLt 321. 26a]. Az azonban, aki huzamosan hord/hordoz valamit, el is fáradhat, egyrészt amiatt, mert ő maga is mozog hordás közben, másrészt emelve visz valamit, és annak a súlyától fárad el: *hordozódik* 'kb. fáradozik, töri magát'. Ennek a rejtett visszaható/mediális viszonynak a létét igazolja az

ige átvitt értelmű használata: 1590k: *Vgj tudom hogj keszbe kerte Vala Bodo Janos az Matthias Kouaczj es Balas Marto(n) dolgokat sokaig hordoszodek, hogj meg nem Alkotta eöket vgj kezdenek esmet az perre Iarni Vgj Emlekeszem Vagjon ket esztendeje hogj kerte Balas Marto(n) az Causat Bodo Janos keszeből* [UszT]. Ha valaki nem folyamatosan, hanem egyazon helyben tesz/vesz, rendezkedik, és ez magának a személynek a végleges helyváltoztatásával is összefügg (költözködéssel együtt jár), a XVI. században a *hordozkodik* ‘hurcolkodik’ igével jelölik. 1573: *Kalmar Marton Azt vallia hogj Eyel latot gyertia vilagot az Zabo Lazarne haza tayan eo fely leolt es ky ment az hazbol..., Latta hat Zabo Vince hordoykodyk, kerdy hogi my dolog volna, Mond hogi Im Ide keoltezem* [Kv; TJK III/3.199].

A *hurcol* ‘vonszol’ ige cselekvése élő tárgyra irányul. 1600: *monda az serelmes ember ... hogj barbekj Marton negh eoteotte Annak vihanna Kozma Jstwanis eosteokeon fogta es az lo mellet hurczolta* [Kv; TJK VI/1.510]. 1638: *Varga miklosni el eset oli reszegh uolt hogi az laba ne(m) birta, es ez az Nagi Miklos az honia ala fogta es ugi hurcolta* [Mv; MvLt 291.142a]. 1737: *egy... szegény idegen napszamos legényt megtámadván, kezében levő vas villával rutul meg verte, sebhette ... az hajánál fogva hurczolta* [Torda; TJKt I. 135]. Ebben a jelentésben az alábbi jelentésmozzanatokat találjuk: valakit valamilyen irányban mozgat; az a valaki tehetetlen, emiatt akadályozza a haladást; az a valaki mozgatás során csúszik/sokszor érinti a földet (időszakosan nyugalmi helyzetbe is kerülhet); a haladás nem egyenletes, meg-megszakad. A tárgy állapotát és a *hurcol* igének ezt a jelentését egy későbbi adat mediális (*hurcolódik*) igei struktúrával érzékelteti: 1839: *Molnár Jánost a’ felhertz oda kapta, melly mián a földön hurtzolódott* [Dés; DLt 587/1838]. Míg a *hurcol* igében jól érezhető a valamilyen irányban történő mozgatás, a *húz-von* hasonló jelentésű ige hangsúlyos jelentésmozzanata az ideiglenes nyugalmi állapotból való kimozdítás, a valamilyen irányban történő mozgatás egyenetlensége, ide-oda váltakozó iránya: 1636: *az Cziganyok mint egy karikat ugy ozue haytak az fogoly embert, En mondek, tálám cziontya sinczen ennek az Embérnek, seot hogj labára nem alhat vála, az földonis huzák vonák az Czigányok* [Mv; MvLt 291. 68b]. Ezt a domináns jelentésmozzanat szerinti különbséget, ugyanakkor a mozgatás mozzanatainak, ide-oda történő irányának a pontos jelölését szolgálja a *hurcol-von*, *hurcol-voncol*, *hurcol-vonszol* alakváltozatok: 1779: *a Gornyik ... hurtzolta vontá Ádámnét s az ingitis ki szaggatta a Nyakából* [M. lapád Af; Mk Szilvás 5/3 Bolha Annisca cons. Tzigány alias Kováts peti (19) jb vall.]; 1771: *Pap Andrásné ... hogj látta a Léányomat az Uczán, meg tépte, meg verte, ugy anyira hogj Tolvajt kiáltott a Léányom s ugy szabadult meg a kezöböl, éngemet is a patakon hajomnál fova Léányommal edgyütt hurtzolt, vontzolt, és még most is a kezem nyomorék a kezei mián* [Dés; DLt 321. 12b Eva Onaki Szabo cons. Alexandri Kis vall.].

Az élő és élettelen tárgy szerint elkülönülő igék használata a XVII. századtól kezdődően azokban a közlőhelyzetekben kezd keveredni, amikor valamilyen meglepő, veszélyes helyzetben kell nagyon gyorsan cselekedni. Ezekben a helyzetekben az ember olyan méretű veszélyhelyzetbe – áttételesen a hurcoltatáshoz hasonló (kiszolgáltatott) helyzetbe/állapotba – kerül, hogy hirtelen és gyorsan kell saját magát és a hozzá tartozó dolgokat (el)hurcolnia/elhordania. Az ‘ide-oda visz ismételt’ jelentésjegy megmarad, a cselekvés, a hurcolva hordás kényszerű felgyorsulása akadályozza az egy irányban történő mozgás egyenletességét. Ugyanakkor az élő és élettelen tárgy sem különül el élesen, hisz az eredetileg csak élettelen tárgyra vonatkozó *hord* ige *hordozkodik*, *hordozóskodik* ‘hurcolkodik’ jelentésű származékának rejtett tárgya ugyanúgy vonatkozhat az ide-oda hurcolt tárgyakra és azokra az emberekre is, akik sürgősen elhordják magukat, illetve hurcolódnak saját cselekvésük során. 1658: *Az Lengyelek be ütésekkor, minden Ember a’ Varban hordozoskoduan hirtelenséggel, ... fizettem meg a szekereseknek fl. 3* [Borberek AF; WassLt Perc. 26]. 1662: *(II. Rákóczi*

György) levele^a ... érkezvén Váraddá, nagy bódulást szerzett vala: mert hogy immár ... Barcsai^b hűségére mindenek megesküdtek ... a város is szakadásra, pártolkodásra régen elkészített volna, akik lelkek ismeretének megoltalmazására igyekeznének, be a várba hordozkodni nagyon kezdetek vala | Az ellenség közelítése híréért a várban ottan hármát lőttek vala, és az egész város felzendülvén, akik lelkiismeretek sérelmétől féltének, a várban nagyon hordozkodnak [SKr 495-6. – ^aBenne fej-i székétől megfosztott Rákóczi hűségre szólította fel a váradiakat. ^bBarcsai Ákos, a Rákóczi letétele után – a török porta beleegyezésével – választott új fejedelem].

Azt, hogy ezeknek a mozgással együtt járó cselekvéseket jelölő igék a cselekvést végző személyre vonatkoztatva rejtett visszaható/mediális jellegűek, illetve párhuzamosan objektális viszonyt is kifejezhetnek, jól példázzák a következő adatok is: 1782: *a malmok állittásának magok jo állapotokra, hogy közönségesen az őrltetés aránt ne törekedgyünk az mészsze valo helyekre hurtzoldni* [Déva; Ks 75. VIIIb. 122]. – azaz hurcolni magunkat és magunkkal együtt nehéz dolgokat, 1852: *méltoztatnak ok nélkült tovább nem hurtzoltatni, s igazságos ügyemben rendelkezni* [Nagylak AF; DobLev. V/1335 Dobolyi Bálint kérv.], azaz fölöslegesen járatni, pontosabban a direkt tárgyú kauzatív szerkesztést figyelembe véve okozni, hogy valamitől/által (a járástól) hurcolódjék, hurcolja magát valami miatt.

A jelentéskörbe tartozó később kialakuló igék is jelzik ezeket az átfedéseket. A *cipel* (1792), *cipekedik* (1792) igéről így ír a TESz: „bizonytalan eredetű szócsaládból származik, talán hangfestő szóból sarjadt ki, s rokonságban lehet egyrészt a *cibál*~N. *cipál*, másrészt a R., N, *szepelkedik* ‘fáradozik, iparkodik’ szavakkal.” *Vonszol* igénk származéka a *vonszolódik* is kétértékű: valaki vonszol valakit (valaki vonszolódik – mediális), vonszolja magát (húzza-vonja saját testét).

Mára a fent tárgyalt igék vagy az alapigékből képzett származékok nagy része kiszorult a használatból, feltételezhetően épp amiatt, hogy jelentéseik keveredtek, és idővel nem volt jól elkülöníthető funkciójuk. A *hurcolkodik* igében mára már az integrált jelentésjegyek közül csak a holmit ide-oda visz objektális jelentést érzékeljük, a *hord*, *hordozóskodik*, *hordozkodik* helyett pedig a *hordoz* alakot érezzük természetesnek a huzamosan, ismételten visz, hord valahová cselekvés jelölésére.

Úgy tűnik tehát, hogy míg a denominális származékok mennyiségileg jelentős része mind alaki, mind a jelölt viszonyok szempontjából jól elférnek az aktív bennható igék csoportjában (annak ellenére, hogy itt is találunk rejtett medialitást), a tárgyas igéből képzett deverbális származékok jelentős része történeti szempontból alakilag még aktív bennható, jelentése szempontjából viszont objektális is lehet.

2.2.4. Deverbális származékok visszaható értéke

Az aktív bennható igék csoportjában a mozdatot, mozgást, helyváltoztatást jelölő igék egy része visszahatónak is felfogható, illetve visszaható alkalmazása is lehet, ugyanakkor érintkezhet a mediális jellegű mozgást kifejező igékkel.

A hirtelen valamilyen irányban történő helyváltoztatást kifejező igék közül 1519-től adatolható a *rugaskodik*. Alapszava a *rúg*, amelynek eredeti jelentése is kétféle mozgásra utalhat: lábának hirtelen mozdatásával lök, taszít valamit, s ez a mozdatat visszahatva az alanyra annak elmozdulásával, helyváltoztatással járhat együtt. (A *rúg* az osztjákban is ‘rúgásszerű mozgással megy (vízben)’ → ‘gázol’ jelentéssé fejlődött TESz.). A magyarban azonban korán kialakul az igének a ‘szembeszegülés, ellenállás’ tartalmi mozzanatára utaló átvitt értelmű használata, amely származékaiban is megfigyelhető (*rugodózik* valami ellen, *rúgkapál*). Az eredeti mozgásképzetet a XVI. században a *rugaskodik* származék, a XVIII. században az ige *eleibe*, *valami felé* (halad) bővítményekkel alkotott szerkezetei, a visszaható

viszonyt az irányjelölő igekötőkkel ellátott változatai (*el/kirúgja magát*) elevenítik fel, azon az alapon, hogy aki hirtelen előre vagy fölfele halad, az mintegy ugrásszerű mozdulattal lendíti ki magát előbbi helyzetéből. 1585: *Dely Miklos Karansebessy ... fassus est ... Mikor latna Zaharia hogy oda elep az eo zolgayat Georeogh Miklost ... katonak Akariak megh foztany vgy Ruga ky keozzwlnk Magat Zaharia* [Kv; TJK IV/1.527]. A haladás jelölésében szerepet vállaló irányhatározók és igekötők (*el, ki*) rendszerint a cselekvés hatósugarát, kiterjedésének egészét is jelölték, így alakulhatott ki az ige ‘valameddig kiterjed’ jelentésben való alkalmazása: 1760: (*A hesdái határ*) *ki mégyen a Magyar Létei hégyre, az hova az olah Létei határ is el rug* [Hasadát TA; EHA].

Az igekötős igék közül az *el/kirugaszkodik* igékkel szemben a *megrugaszkodik* ‘el/nekirugaszkodik’ elsődlegesen a mozgás hirtelenségét, ugrásszerűségét emeli ki, s ha a közlésben a mozgás/haladás iránya is fontos *valami fele* irányhatározó is jelölt: 1619: *kivont mezítelen bicsakjával az sokaság között igen jó felém, és még én is megeszmélém magamot s a lóval megrugaszkodám, addig ott ére az áruló s úgy csapa hozzám az késsel az lóháton, hogy az veres mentembe két helyen is általmene az bicsak* [BTN² 184].; 1651: *Mikor ide köblös fele az falu vighire iutek hallek az faluba(n) puska löuest eleb iöuek az faluba ismet mas löuest Hallok megh urgaskoda(m) oda az fele az hol az veszekedések vala* [Doboka; RLt 1 Racz Peter (28) ns. vall. .]; 1756: *mondá mégyen Martonfalvára a Takarókhöz, honnanis meg rugaszkodék Tamásfalva fele* [Páva Hsz; HSzjP Ladislai Vajna Conjunx Clara Bogdán (44) vall.].

Visszaható értelmű lehet azoknak az igéknek is, amelyek eredetileg az alany konkrét fel/le irányban történő mozgását jelölik: (*fel*)*emelkedik*, *ereszkedik*. Az igék visszaható jelentése azokban a beszédhelyzetekben érhető tetten, amikor az alany visszaható viszonyban van saját testével: mintegy *felemeli* ‘fokozatosan feláll’, illetve (*el/le*)*engedi*, (*le*)*ereszti* magát: 1584: *Negy hety gíermekemet meg fogak es az Astalra teowek, valtigh Akarok vala zolany es en magamis emelkedny, de Ne(m) lelete De hog’ el Menenek fel kelek [...]* [Kv; TJK IV/1.250].;

Az *emelkedik* igének kialakulhat mediális használata is, abban az esetben, ha élettelen alany mellett szerepelnek. Ilyenkor mediális jellegüket nem az alany élettelen volta jelzi (hisz előfordul, hogy az élettelen alanyok is az élőkhöz hasonló módon viselkednek), hanem az bizonyítja, hogy az okozó alany is jelölt, általában *-val, -vel* eszközhatározóval, vagy az előző mondatból ismertek azok a körülmények, amelyek egyértelművé teszik a igében leírt mozgás szándéktalanságát: 1723: *Az ă Söven falvi gát nagyobb mértékb(en) tett elsöben kárt ă Bereken mint már most, nem téssen már most annyira kárt mint hogi ă fővennyel is fellyebb emelkedett s meg tölt* [Királyfva KK; MbK 162]. Itt elsősorban nem a mozgás folyamatán, hanem annak eredményén van a hangsúly: *valami valamitől magasabb lesz*. Az ige *ki*-igekötős használatára az SZT-ban egyetlen példát találunk, amely átvitt értelemben a szóban forgó személy helyzetére, társadalmi státuszára vonatkozik: 1866: *nemzetünknek kiváló előnyére van ha mentől több szegény ifiu tanul, s emelkedik ki tanulasa által a’ porból* [Gyalu K; RAK püsp. kl kiv.].

Ereszkedik igénk jelentésfejlődése nem függetleníthető a szócsalád *ere-* alapszavának az ‘indul, megindul, egy bizonyos irányban elmozdul’ jelentésétől. A származékok a mozgásképzet irányultsága szempontjából elkülönülnek egymástól: az *ered* a mozgás megindulásának mozzanatát emeli ki, függetlenül annak irányától. A műveltető képzős *ereget*, *ereszt* legkorábbi előfordulásakor is kétféle használatban jelentkezik: egyrészt direkt tárgyú kauzatív igeként az elmozdulásra való késztetést, a cselekvés vagy történés okozását (*ereget* ‘küldözget’ 1256; *ereszt* ‘lefele irányuló mozgásra késztet’ 1383) jelöli, ugyanakkor magába integrálja a ‘hagy elmozdulni’ jelentésmozzanatot is (*ereget* ‘egymás után elereszt’ 1256; *ereszt* ‘leenged, lebocsát’ 1382 TESz.). A ‘hagyja, hogy elmozduljon valami/valaki’ jelentés

feltételezi, hogy valaki nem tart (vissza) valamit/valakit, azaz nem fog, nem akadályoz (valamit/valakit) a mozgásban. Ennek a közös jelentésjegynek köszönhetően válhatnak hasonló jelentésűvé a XV. században az *enged* ‘ereszt’ 1449; *ereszt* ‘elbocsát’ 1416u./1450k., majd később a *bocsát* ‘elenged’ 1527 igék. Az *ereszkedik* ige visszaható értelmű használatának a kialakulását úgy értjük meg, ha különválasztjuk az igék élő, illetve élettelen alany melletti használatát.

Az *enged*, *ereszt* oppozícióban van a *tart*, *fog* igékkel. Élettelen vagy önálló mozgásra nem képes élő alany mellett a következőképpen írható le a jelentésopozíció:

az ölében tartja/fogja a csecsemőt ----- a csecsemő leesik az öléből

a kezében tartja/fogja a botot ----- a bot kiesik a kezéből, lefele hull

A *tart/fog*—*kiesik* a *meggától*, *akadályoz*, *nem enged* (*leesni*) mozzanatával integrálódik. Ha negációk formájában írjuk le: *kiesik* – *nem fog*, *nem tart*, azaz *enged lefele esni*, (*el/le*)*ereszt*. Az a tárgy, amire a cselekvés irányul (vagy nem irányul) tehetetlenségétől fogva csak lefele eshet, a mozgás tehát le, a föld felé történik, a mozgás inaktív, a tartás pedig a gravitáció ellenében fenntartás. Abban az esetben azonban, ha élő alanyról van szó, a mozgás vízszintes is lehet: *tart/fog* → *nem enged elmozdulni*, a mozgás a valami felé (*el*) történő aktív elmozdulás, ennek ellenében a tartás visszahúzás: *nem enged/ereszt el* (*felé*).

Ha az oppozíciót a visszahatás szempontjából írjuk le a mozgás aktivitás, illetve inaktivitás szempontjából átmeneti jellegűvé válik: valaki *ereszkedik* (*lefelé*); *nem tartja* a saját testét, hanem *engedi lefelé elmozdulni* → a személy (*teste*) saját súlyától *lefelé* mozdul el; *tartja* a saját testét (*nem esik le*), hanem szándékosan *ereszti/eregeti lefelé* magát. 1657: *Fráter Pált Váradon fogva tartván elszalada csudálatosképpen az bástyán kiereszkedvén* [KemÖn. 169]; 1710: *Amely házban volt Rákóczi, a vasrostélyokat az ablakokon mind elfürészelik, s egy kötelet kötnek az ablakra, mintha Rákóczi ott ereszkedett volna ki* [CsH 330. — II. Rákóczi Ferenc bécsi fogságából való szökésére von. feljegyzés]. Természetesen a konkrét visszaható használat csak alkalomszerű, sokkal gyakoribbak azok az adatok, amelyekben a szóban forgó személy lejtős vagy lefelé irányuló mozgását jelöli az *ereszkedik* ige (XVII. sz.), átvitt értelemben azonban gyakori, hogy *valaki valamibe/valamire ereszkedik* (mintegy *ereszti* magát), és a *lent*, a *lefelé ereszkedés* negatív: 1764: *midon belém nem mértis kapni eleget gazolkodott masokkal, akikhez nállomnál inkább illet, hogy ő véle kedvetlen dolgokra ereszkedjenek* [Középlak K; BfR]; 1801: *a számadonak nem is illik a konyhán leskődni ... némelly kor restelte, hogj efféle alatsónságokra ereszkedjék ..., tehát most a ki nem álhattya ... jövődre szerezzon egy lézengő tekerőt, a ki a féllékre érkezzék* [Ádámos KK; JHb Jósika Miklós lev.].

Az *ereszkedik* igének az előbbieken példázott használatát feltételezhetően befolyásolhatták a *lealacsonyítja magát*, *ejti magát* (*valamibe*), *engedi magát* szókapcsolatok, amelyekben a mozgásképzetet a valaki *nem tartja* (vissza) magát valami (negatív) dologtól jelentésmozzanat hordozza.

A *tartja magát* konkrét jelentésmozzanat más aktív igében is tetten érhető: *kapaszkodik* 1520k, *akaskodik* 1792; *csimpaszkodik* 1708. Ez az igecsoporthoz alakilag is összekapcsolja az, hogy az *-sz* és *-kodik* képzőegyüttes eredetileg rendszeresen olyan igékhez kapcsolódott, amelyeknek *-d* képzős származéka is volt (*ered*, *ereszkedik*; *ragad*, *ragaszkodik*; *terjed*, *terjeszkedik*, *akad*, *akaskodik*), ugyanakkor a népnyelvi *tápaszkodik*, amely a *kapaszkodik* és a *támaszkodik* keveredésével jött létre (TESz), a *támaszkodik*, *tántorog*, *tántorodik* mediális-reflexív igecsoporthoz való összefüggéseket is bizonyítja. A mediális *-d* képzős párokban jól érzékelhető a mediális, inaktív-aktív szembenállás, az aktív *kapaszkodik* pedig a *rugaszkodik* ige hatását mutatja.

A *kapaszkodik* származék kialakulását az alapige ‘megkap/ragad’, fog jelentése tette lehetővé, olyan mondat szerkezetekben, amelyekben a megragadott valami a szóban személy számára támasz volt ahhoz, hogy fenntartsa magát : 1592: *Molnár Thamasne Anna azzoni ... vallia ... latuk ... hofi az fia megh az fan eozue gieongeoreodue vagion, az fel kezeuel egi agat kapot vala, az másik le fwg vala* [Kv; TJK V/1. 212-3]. A személy valamibe való kapaszkodása/támaszkodása átvitt értelemben is előfordul: 1662: *nem kellene mindenestől csak mireánk támaszkodni, hanem ő^a is kapaszkodnék valamit* [TML II, 354 Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony Teleki Mihályhoz. — ^aKöprüli fővezír nyíl.]. Abban az esetben, ha a kapaszkodó személy közben valamilyen irányban mozgást is végez, igekötő jelzi: 1710k: *Kolozsváratt a Nádas patakában, rákászás, halászás alkalmatosságával ... úgy estem volt egy nagy, kerek, mély göbébe, és a fenékre lemenvén, felütöztem egyszer ... s ismét lemenék a fenékre ... egy Jancsi nevű inasom jöven le a patakon utánam ... véletlenül azon göbébe beesék s engem a fejével felütött a vízben, s kivetődven én annyira, egy nagy vastag, éppen a víz közepére bécsüggő fűzfaágat ragadék meg, az inas az én lábamon kikapaszkodék az ágra, és azon mint a mókus kifut szörnyű megijedt tolvajkiáltással ... osztán egy övemet veték bé, kivonának* [BÖn. 568–9].

Az ige reflexív jellegüknek köszönhetően formailag bennhatóak, de a cselekvés mindig valamire irányul. Ezt a kettősséget az intranszitiv kiható forma jelzi: *kapaszkodik valamit* (*megragad valamit*); *valamibe, fogózik valamibe* stb. A konkrét szemlélet mellett a XVIII. században elterjedtebbé válik az ige elvont használata feltételezhetően a *ragaszkodik* (‘hozzáfűződik valamihez’, érzelmileg erősen kötődik valakihez’ ige hatására: *kapaszkodik* ‘ragaszkodik valakihez’, támaszt keres valakiben/valamiben’; ‘törekszik’; *csimpaszkodik* ‘ragaszkodik valakihez’. (Azt, hogy a konkrét szemlélet a ragaszkodik igeiben ma is él, igazolja a *ráragad valakire* szókapcsolat is.)

Összefoglaló

Az aktív bennható ige a mediális és a fokozatosan kihatóvá váló (objektális) ige között foglal helyet az igenrendszerben. Az aktív bennható sajátos jelentéskörben használatosak, rendszerint az emberi viselkedésre, az ember érzelmi állapotára, állapotváltozására utalnak. Ezeket a belső, lelki folyamatokat, a különböző hatásviszonyokat az aktív bennható ige integrálja. A különböző ige csoportok elemzésekor azonban kiderült, hogy a közlés helyzetei néha magának az állapotnak a kiemelését, máskor az összefüggések pontosabb jelölését igénylik: az állapotváltozás külső vagy belső okát, magát az állapotváltozás folyamatát, az állapotban való bennelétet, vagy az állapot kifelé, másra ható következményét. Ha az egyes ige, ige csoportok fejlődésében figyelembe vesszük azt a paradigmat, amely a képzések szintjén egy-egy alapszóból kiindulva kialakul, és ezeket nem függetlenítjük az alapigével alkotott különböző szerkezetektől, kiderül, hogy a XVIII. századig jól érzékelhető az a törekvés, hogy a nyelvi formák minél pontosabban és részletesebben jelöljék a különböző valóságbeli viszonyokat (például: *bátor, bátorít, bátorság, bátorkodik, bátorul, báortalan, bátorkodtat, bátorságos, bátorságosan, bátorságosít, bátorságosítás, báortalanság, bátran; bátorságra kap, bátorságot vesz, bátorságba jön*). Természetesen egyes nyelvi formák, szerkezetek, jelentésárnyalatok állandó változásban vannak (elvétve jelentkeznek, hamarosan kiszorulnak a használatból, véletlenszerűek stb.) de a XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől jól érzékelhető az egyszerűsödés: a képzős ige több (sok esetben elemezhetetlen) viszonyt sűrítve magába, elsődlegesen a valamilyen állapotban van, valahogyan viselkedik stb. jelentésre foglaldódik le (ugyanakkor az intranszitiv bázist erősítő szabályosan kialakuló intranszitiv képzések sorába illeszkedik: például *bátorkodik, viselkedik* stb.).

Ez az egyszerűsödés azonban sosem jelent végleges, lezárható fejlődési szakaszt. Az aktív bennható igék újabb bővítményeket vehetnek maguk mellé (például határozót), s bővítményeik révén átmenetet képezhetnek a mediális-kiható skálán (például kétértékű igék: *(valamiért) haragszik; (valakire) haragszik*). Igekötőkkel tárgyat is vehetnek maguk mellé (például *elkorhelykedi a napot*).

Ezek a változási irányok és az igék belső állapotváltozást, érzelmi, indulati folyamatokat jelölő képessége nemcsak a tranzitív-intranzitív váltásokat, hanem inaktív-aktív kétértékűséget és átmeneteket is eredményeznek, ez pedig ismét összefüggésben van a vonzatstruktúra bővülésével.

A deverbális igék esetében is hasonló folyamatok zajlanak le. Valamely széles körű fogalom bővítményei révén leszűkülhet, speciális jelentéstartalmakkal gazdagodhat. Ez háttérbe szoríthatja és fölöslegessé is teheti a bővítményt (például a tárgyat). A viszony nyelvi összefoglalásaként tehát egy gazdagabb jelentéstartalmú, intranzitív ige jelentkezhethet (például: *ad-adakozik*). Az így kialakuló igék továbbfejlődését a kommunikációs igények szabályozzák. Aszerint, hogy az integrált jelentésekből és hatásviszonyokból melyik hangsúlyos, azaz, melyik jegy aktualizálódik leggyakrabban a közlésben, az aktív bennható deverbálisok átmeneti fokozatokat valósítanak meg. A fokozatok magának az aktív bennható kategóriának a határait is feszegetik, hisz az igék formailag önállóak, azaz a ráhatást vagy kihatást nem jelzi semmilyen nyelvi megformált bővítmény, a viszonyok szempontjából azonban rejtett objektívális vagy reflexív jellegűek is lehetnek, s ez jelentésstruktúrájukban is kimutatható. Vonzatokkal való bővülésük pedig újabb igenemváltáshoz vezethet.

Az aktív bennható igék alcsoportjának minősíthető visszaható igék bővítményeik, igekötőik segítségével igen mozgékony igecsoporthoz képviselnek. Az eredeti reflexív szemlélet elhomályosulása annak tulajdonítható, hogy a visszaható igék jelentős részében a visszahatás eleve metaforikus (a személy a cselekvő alany, a tárgy a személy saját teste, például *ereszkedik – ereszti magát lefelé*), így az igék számottevő része, főként a XVII., XVIII. században elvont jelentéssel gyakori (*akaszódik, ragaszkodik*).

V. Visszaható igék és a maga névmással alkotott szerkezetek

A visszaható ige, amely azt fejezi ki, hogy a hatás kiindulópontja és célpontja ugyanaz, az aktív bennható igekategóriába tartozik, de a mediális–aktív bennható–kiható skálán az átmenetek különböző fokát képviselheti. Emiatt találóbb visszaható jellegről beszélnünk, mert ezek az igék gyakran a mediálisokkal érintkeznek, s olyan belső állapotváltozást, érzelmi folyamatokat jelölnek, amelyek esetében nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a végbe-menő változásokban melyek azok a folyamatok, amelyek szándéktalanok (inaktívak), és melyek azok, amelyek akaratlagosak (aktívak). Külön csoportba soroltam azokat a visszaható jellegű igéket, amelyek mozgást fejeznek ki, a cselekvő igékkel érintkeznek, illetve, amelyek egyidejűleg visszahatók és objektívalisak, azaz a kihatók felé közelednek. A vizsgálat során az is megfigyelhető, hogy ezeknek az igéknek a visszaható használata gyakran beszéd-szituációhoz kötődik, illetve történeti fejlődésüket tekintve visszaható értékük is megszűnhet (például a mozgást kifejező igék, amelyekben a bennható aktív jegy válik hangsúlyossá). A visszaható jelleg tehát gyakran nem állandó jegye az igéknek, hanem helyzeti érték: szituációs tényezők döntenek el, hogy adott közlésben az ige használata mediális vagy visszaható, illetve egyidejűleg a hatásviszonyok bonyolultsága miatt mindkettő, vagy pedig tisztán visszaható. A helyzeti értéknek a mediális-visszaható, visszaható-cselekvő közötti átmenetek szerinti figyelembe vétele, illetve az igék kétértékű meghatározása szüntetheti meg a nyelvtanainkban szokásos visszaható, álvisszaható kategóriák pontatlanságát.

A visszaható igék vizsgálatakor azonban a helyzeti értéken kívül még egy igen lényeges vonást kell szem előtt tartanunk. A reláció lényegi jegye az, hogy a hatás kiindulópontja és végpontja ugyanaz, de megvalósulásában két mozzanatot különböztetünk meg: az alanytól kiindul a hatás (mos valamit/valakit), ez azonban nem kifelé irányul, hanem visszafordul a hatást kiváltó cselekvőre. A két mozzanatnak köszönhetően a visszahatás olyan nyelvi reláció, amelyben a cselekvés úgy indul el, mintha kifelé irányulna, ezt a kezdeti kihatást azonban semlegesíti a visszahatás. Érdemes megfigyelnünk azt, hogy miként különülnek el az igék a hatás végpontja szerint. Ha azokat az igéket vesszük számba, amelyeket egyértelműen „valódi” visszahatóként szoktunk számon tartani, észrevehetjük, hogy hatásviszony szempontjából az alany valamilyen cselekvést végez *magán*: *fésülködik, borotválkozik, mosakodik, öltözködik, ruházkodik, vetkőzik*. A konkrét cselekvés rendszerint valamilyen külső eszköz felhasználásával az alany testén vagy valamely testrészén megy végbe. Azonban ez a csoport sem egységes. A *borotválkozik, fésülködik* típusú igék úgy foglalják magukba a tárgyat, hogy a cselekvés nem az alany egészére irányul, hanem valamely testrészre, amely kötött tárgy, és semmiféle speciális tárggyal nem variálható. A *mosakodik* viszont elsősorban az alanyra mint egészre vonatkozik, az ige jelentéstartalma gazdag, az irány pedig speciális tárggyal variálható, s ilyenkor tárgyas szókapcsolatot használunk: *mossa a haját, kezét, arcát* stb. A személy saját testére, az alany fizikai egészére vonatkozó igék (például: *öltözködik, ruházkodik, vetkőzik*) tárgya rendszerint egy határozóval váltakozik, tehát a vonzatstruktúra is megváltozhat, ha a cselekvés valamilyen eszköz felhasználásával megy végbe: *öltözködik – öltözteti magát (ruhába/ruhával); illetve ruhát ölt magára; vetkőzik – leveti a ruhát magáról*.

Ez igen csekély számú igecsoport mellett azonban a visszaható igék nagy részében a cselekvés úgy megy végbe, hogy az alany *magával* (saját testrészével testével, személyével) tesz valamit, s ennek köszönhetően, még abban az esetben is, ha a jelölt cselekvés konkrét, az ige jelentése metaforikus mozzanatot tartalmaz: *nyújtózik, rejtőzik, tolakodik, nyomakodik, terpeszkedik*. Ezeket az igéket amiatt szoktuk a visszaható igék közé sorolni, mert

transzformációjuk szerint megfelelnek a visszaható értékű névmásos szerkesztéseknek: *(ki)nyújtja magát, (el)rejtí magát, (előre/valamilyen irányban) tolja, nyomja magát* stb. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a mozgást, (illetve mozgással együtt járó cselekvéseket) kifejező igéket, amelyek úgy jelölik az alany elmozdulását, helyváltoztatását, mintha a cselekvő személy és saját teste részben különválna, anélkül, hogy a rész-egész viszony megszűnne: *rugaszkodik* (mintegy elrúgja magát a földtől), *rejtőzik* (elrejtí magát), *nyomakodik* (nyomja magát valamilyen irányban), *lopakodik* (belopja magát). Ide tartoznak azok a típusok is, amelyeknek nincs visszaható ige párjuk, az eredeti mozgásszemlélet elhomályosult, és rendszerint átvitt értelemben szerepelnek: *kapja magát, valaki után veti magát, szedi magát* stb.

Ezek az igék jelentés, aktivitás és hatásfolyamat szempontjából igen közel állnak a bennható aktív igékhez. Ennek az egyezésnek a példázására H. Tóth (1996a: 277) a *tusol* és *mosakodik* igéket hasonlítja össze, amelyek jelentésben visszahatók, de motiváltságuk szempontjából eltérnek egymástól (az egyiknek az alapszava főnév). Az igeképzési motiváltság az előző példához hasonló bennható aktív–visszaható szembenállást eredményez azokban az esetekben is, amikor a képzett igealak gyökérből képzett vagy képzetlen igével áll szemben. Ide tartoznak a személy valamilyen mozgását jelölő *lép(ik), úszik, jár* stb. típusú igék. Ezeknek az igéknek a reflexív jellegével kapcsolatban H. Tóth a *lép* igének a ‘rakja a lábát’, ‘szedi a lábát’ szókapcsolatokkal mutatott szoros kapcsolatát hangsúlyozva a *valaki lép* kifejezést nyelvtanilag felbonthatónak tartja reflexív jellegű elemzéssel (*szedi a lábát*), arra utalva, hogy a ható elem az ember, a hatás célpontja pedig ugyancsak az ember, és a lépésnek mint mozgásnak a hatása ugyanazon az egységen belül érvényesül. Ha azonban a történeti szempontot vesszük figyelembe a *lép(ik)* ige eredetileg lépést tesz, a ‘járás egy mozdulatát végzi’, tehát a cselekvés tárgya a lépés, eredménye a járás, haladás, eszköze a láb. A *lép(ik)* igében az *-ik* eredetileg mediális szerepű lehet (a lépés, maga a mozdulat megtörténik), illetve visszaható abban az értelemben, hogy a személy a lábával mint eszközzel végzi a lépést (lép a lábával), és magának a megvalósuló cselekvésnek, a mozgásnak a hatása ugyanazon egységen belül érvényes.

A visszaható viszony sajátosságát épp eme egység szempontjából értelmezhetjük úgy, hogy a visszaható igébe integrált, illetve a szintetikus szerkesztésmóddal expliciten jelölt tárgyas viszonyt összehasonlítjuk az egyszerű tárgyas kapcsolat jegyeivel. Hadrovics (1969. 60–61) a tárgyi viszony elemzésekor a következő általánosítható jellemzőket összegzi:

Az ige szempontjából:

- 1) a cselekvés szándékos;
- 2) a cselekvés irányított;
- 3) a cselekvés összetalálkozik azzal a dologgal, amelyre irányul;
- 4) a cselekvés és az a dolog, amire irányul, az egész cselekvés folyamán kapcsolatban vannak egymással.

A tárgy oldaláról nézve:

A tárgy az a dolog, amelyet

- 1) a cselekvés szándéka érint;
- 2) amelyre a cselekvés irányul;
- 3) amely a cselekvés igazi megkezdésekor érintkezésbe kerül a cselekvéssel;
- 4) amely a cselekvés egész folyamán érintkezésben marad a cselekvéssel.

Hadrovics szerint a tárgyas viszony leglényegesebb mozzanata az, amikor a cselekvés összetetalálkozik azzal a dologgal, amelyre irányul, azaz a tárgy érintkezésbe kerül a cselekvéssel. És épp ezen a lényegi ponton figyelhetjük meg a visszaható viszony lényegét, amely a mozgást kifejező, illetve mozgással együtt járó cselekvések esetében mutatkozik meg a leginkább. Hisz a tudat az embert mint egységet kezeli, s így történik nyelvileg is a visszaható viszonyt rejtetten integráló visszaható igék esetében. Azaz a tárgyas viszony leglényegesebb mozzanata, az érintkezés az alany és a tárgy között, a tudat szempontjából folyamatosan fennáll még a cselekvés, művelet megkezdése előtt is, hisz az alany és tárgy azonos, még akkor is, ha nyelvileg esetleg a viszony pontos érzékeltetése érdekében *látszólag* különválasztjuk. S itt jön segítségül az ige és a személyre utaló maga névmás kapcsolata, amely metaforikus jellegével épp annak a relációnak a kifejezését teszi lehetővé, amely más módon el nem érhető meglátáshoz vezet: a cselekvést úgy láttatja, mintha a tárgy kívülálló, a személytől mintegy függetleníthető lenne: *forгатja magát* (1756–1771); *beleszúrja magát* (1754); *ejti magát* (1714), *eléveszi magát*; *kiráncigálja magát* (1802).

A XVII. XVIII. században megerősödik a különböző hatásviszonyok pontos jelölésének igénye: ezt bizonyítja a képzési paradigmák gazdagodása, és ebbe a fejlődés vonalba illeszkedik a visszahatást tekintve a *magával* alkotott formák elterjedése is. Ez a belső nyelvi állapot igen kedvez az idegen nyelvi formák átvételének is. Ezeket azonban nemcsak átvétel-jellegük, illetve szerkesztésmódjuk miatt érezhetjük idegenszerűnek, hanem amiatt is, mert nyelvi megformáltságuk minduntalan ellentmond annak az egységnek, annak az egészegységnek, ahogyan tudatunk az embert önmagában, egészben látja. Nem véletlen tehát, hogy a *magával* alkotott kifejezések között igen sok az átvitt értelmű kapcsolat, illetve elhomályosult bennük az eredeti szemlélet (pl: *kapja magát – hirtelen tesz valamit*), hisz maga az eredeti mozgásszemlélet is metaforikus (*olyan, mintha kapná, fogná magát*). Máig tartó váltakozás jellemzi a visszaható ige és névmásos szerkesztésmód viszonyát, hisz annak ellenére, hogy ez utóbbi szemléletes, nyelvileg pontosan jelöli a visszahatás relációját, elterjedését visszaszorítja, hogy az igeképzés motivált alakjaival folyamatosan újraalkotja a egészegyes szemlélethez közelebb álló visszaható igéket (*szedi magát – szedelődzködik, ajánlja magát – ajánlkozik*). Ezek a kezdetben egyenértékű párok (névmásos szerkesztésmód–visszaható ige) jelentésben rendszerint elkülönülnek, a visszahatás elhomályosult belső motivációja lesz a képzett szónak (lásd. a deverbális származékok visszaható értelmű használata), az ige pedig rendszerint cselekvővé minősül át (pl. *ereszkedik–ereszti magát lefelé; lefelé megy; rugaszkodik–elrúgja magát, hirtelen előre jut*). Nagyon sok ilyen igény van, amely rejtetten tartalmazza a metaforikus visszaható mozzanatot, ezeknek kialakulhat a viszonyt expliciten jelölő névmásos szerkesztésmódja, s ezen keresztül az ige aktív bennhatóvá, illetve cselekvővé válhat.

1. A visszaható viszony kifejezése tárgyas szó szerkezetekkel és kapcsolata a képzett igékkel

A visszaható viszony ige és névmás tárgyas kapcsolatával történő jelölésének fokozatos elterjedését a XVI. században elősegíthette, hogy az intranszitiv képzős igék jelentős részének a beszédshituációtól függően több funkciója volt, így a relációt legtisztábban az ige és *maga* névmás kapcsolatával lehetett kifejezni. A visszaható tárgyas szókapcsolatok elterjedését megkönnyítette az is, hogy az alany + élő tárgy *húz valakit, ajánl valakit* analógiájára visszaható szókapcsolatot könnyedén lehetett alkotni.

A maga névmással alkotott visszaható értékű szerkezetek egyik csoportja szemantikailag visszaható igévé transzformálható: *meghajtja; (be/le)vonja, vonogatja, elrúgja, forгатja,*

ajánlja, alkalmazza, ígéri, kínálja magát stb. A csoporton belül az egyes igék és szókapcsolatok jelentésfejlődésében rendszerint csak ideiglenes az egyezés, a párhuzamos egyenértékű szerkesztésmódok jelentésben elkülönülnek fejlődésük során. Előfordulhat, hogy a névmásos szerkezet és a képzett ige jelentése azonos, az alapige viszont eltérő: *beleártja magát–avatkozik, elegyedik*, lehetőséget nyitva a hasonló jelentésű kifejezések kialakulásának.

A tárgyas szerkezetek között előfordulnak olyanok, amelyeknek szemantikailag egyenértékű képzett ige párja átmenet a visszaható és a mediális ige között: *gyötri magát – gyötrődik; emésztí magát – emésztődik, vigasztalja magát – vigasztalódik*.

Külön csoportba sorolhatók azok a szókapcsolatok, amelyek nem helyettesíthetők intranszitiv igével, ezekben felerősödik a metaforikus jelleg: a cselekvés úgy hat vissza az alanyra, mintha a cselekvés alanya és tárgya egymástól elkülönülne: *adja magát valaki mellé, megköti magát, megrója magát* stb. Ezekből a szókapcsolatokból fejlődhetnek ki azok az állandósult kifejezések, amelyekben a *maga* formális tárgyként szerepel.

2. Intranszitiv igévé transzformálható szókapcsolatok

2.1. Mozgás, mozgásképzet

A *maga* névmással alkotott visszaható értékű és szemantikailag visszaható igévé transzformálható szerkezetek egyik csoportja a konkrét mozgást kifejező vagy mozgással együtt járó cselekvéseket jelöli: taglejtésszerű cselekvést (*meghajtja magát*), illetve olyan mozgást, amely az alany egészének helyváltoztatásával jár együtt (*be/le*)*vonja magát*). A SzT XVI. századi adatai már példázzák a konkrét helyváltoztatást jelölő szerkezetek mellett az átvitt értelmű használatot is. A konkrét helyváltoztatásra utaló szerkezetek alapigéje rendszerint igekötővel jelöli a mozgás irányát: (*be/le*)*vonja magát* ‘be/lehúzódik valahová’; 1573: *Teglas Antal es Balint ... valliak My az hazban estwe hwl az santa hal az aztal mege vonwk Magunkat* [Kv; TJK III/3.62a]. A *vonsz* ‘húz, von’ ige *meg-* igekötős, tehát nem irányt jelölő változata már a XVI. századtól kezdődően átvitt értelemben szerepel kötött szerkezetben: *a segítségtől megvonssza magát* ‘vonakodik elfogadni valamit’. Az ige gyakorító képzős változata abban az esetben fejezhet ki konkrét helyváltoztatást, ha a mondatkörnyezet ezt egyértelművé teszi: *vonogatja magát* 1593: az *Eötvös vonogatni kezde magat elotte es az Ajton kj mene* [Kv; TJK V/1. 378a Olaz Mihali vall.]. Az átvitt értelmű ‘vonakodik’ jelölése esetén kötelező a *-tól, -től* ragos határozó használata: 1623: *halazinkat ... semminemw ... teheruisselekre ne kenzericzye azon kwwl az mellyek az Ecclesiahoz ualo szolgálatok melyekteól eők sem vonogatják magokat* [Nagybánya; DLt 348]. Ez a szándékos cselekvést jelölő átvitt értelmű használat teszi lehetővé, hogy a *húz, húz-von* szavak analógiájára a XVIII. századra kialakuljon a *vonakodik* ‘húzódzik’ értelmű használata.

A visszaható értékű mozgást kifejező szerkezetek metaforikus jellegének köszönhetően (*lop valamit–lopja magát*) válhattak alkalmassá a *lop* ige irányt jelölő igekötős változatai arra, hogy az ige másodlagos jelentésének ‘titokban valahova juttat, csempész’ megőrzésével a *maga* névmás mellett a ‘titkon, suttymban valahová be/kijuttatja magát’ jelentést jelöljék: mintegy kilopja valahonnan, illetve belopja valahová magát: *el/kilopja magát*. A szókapcsolat kialakulását elősegíthették a *valakit lop* alapszerkezetű kifejezések, amelyek a XVI. századtól adatolhatók a SzT-ban *valahová* határozói vonzattal, ‘becsempész’ jelentésben: 1582: *az feleséget bolchiw vetlen belopta Erdelybe* [Kv; TJK 4/1. 106-7]. Az *el/ki/belopja magát* szókapcsolat előfordulhatott olyan mondatkörnyezetben is, amelyben nem a valahová jutás

eredménye a hangsúlyos, hanem maga a cselekvés és annak körülményei: 'lopva, suttyomban el/kimegy' 1657: *midőn az nagyszombati váras mellett levő templumban szorítottatott németekre indulnánk éjjel, ekkor is másodszor ugyan az szolga lován elöljáróban ellopám magamat* [KemÖn.41]. Ez a használat segíthette elő a *lopakodik* (1788) ige létrejöttét, amely a mondatszerkezet egyszerűsödésével, önmagában, irányhatározó nélkül is alkalmas arra, hogy ne a metaforikus visszahatást és a cselekvés eredményét, hanem annak szándékosságát és titkosságát emelje ki.

A kései ómagyar korban még előfordultak azok a felszólító módú névmással alkotott szerkezetek, amelyek a konkrét mozgás kezdetét, a személy hirtelen elmozdulását jelölték (például *magadat ne indítsad* 'ne indulj'). Ez a szerkezet típusa a belső folyamatok jelölésére is alkalmassá válhatott. A XVII. századtól adatolható *jobbra fordítja magát* szókapcsolat a személy szándékos, saját akaratából történő belső állapotváltozását, illetve viselkedésének megváltozását jelöli. A szó szerkezetet, amelynek alapja a hirtelen változást jelölő fordulás mozzanata, párhuzamosan használhatták az *életét megjobbítja* 'jobb útra tér', *megjobbítja magát* 'megjavul' jelentésű szerkezetekkel: A *megjobbítja magát*, *jobbra fordítja magát* kifejezések rendszerint nem a megjavulás tényét, hanem az arra való felszólítást jelölik. Olyan mondatkörnyezetben jelentkeznek, amelyek a megjavulás be nem következének rosszallását, a várható negatív következmények leírását tartalmazzák. Ez a használati kör különbözteti meg a névmásos szerkesztésmódot a képzett igétől. 1663: *intem Kegyelmedet, ezután Kegyelmed jobbra fordítsa magát, én is dicsekedhessem a magaviselésével* [TML II, 440 Bornemisza Anna fejedelemsasszony Teleki Mihályhoz.]; 1694: *edes leányom ... meg jobicz magadat, mert bizony ugy czelegszem veled, hogy mindenek meg czudálkoznak* [Torockó; Pk 7]; 1813: *... ha magát meg ne(m) jobbittya Barátosi Joseff eo kigyelme téhát igen kemény büntetéssel fog meg büntetödni* [Dés; DLt 56].

2.2. A személy saját hite, meggyőződése, törekvése, szándéka

A személy saját hitét, meggyőződését, szándékát, törekvését kifejező szókapcsolatok elkülöníthetők aszerint, hogy a személyre önmagára irányulnak-e vagy pedig mással szembeni viszonyában érvényesülnek.

Ebbe a csoportba tartozik a *bizza magát valamiben/valamire/valakire* szókapcsolat. A szerkezet formailag transzformálható a *bizakodik* (valamiben) intranzitív kiható igével, jelentésében azonban nem azonos vele. Ma a *bizakodik* ige jelentése 'tartósan bízik valakiben, valamiben/reménykedik'. A lelkiállapotot kiemelő *bizakodik* a *bízik* (valakiben/valamiben) igével szemben eredetileg gyakorító jellegében térhetett el. A *bizza magát valamiben/valamire, valakire* szókapcsolat és a *bizakodik* jelentésselkülönélését akkor értjük meg, ha a XV. századi adatok alapján megfigyeljük a *bízik* és *bíz* igealakok jelentésbeli elkülönülését. A *bízik* 'bizalma van valakiben' és a *bíz* 'gondozásra átad' (valakit, valamit valakinek) tartalmaz egy közös jelentésmozzanatot, mégpedig az átadás, ráhagyás mozzanatát: valamit, valakit átad valakinek. Jelentés szempontjából a lelkiállapotot (reményt, bizalmat) „átadni” azt jelenti, hogy valaki a reményét, bizalmát mintegy elhelyezi abba, amiben hisz, bízik, reménykedik: bízik valamiben, bizalma, reménye (benne) van valaminek a bekövetkeztében. A *valakit, valamit rábíz valakire, valamire* szókapcsolatban a tárgy konkrét, valakit vagy valamit gondozásra átad valakinek, tehát valaki/valami valakinek a gondozásában van. A *valamire* határozó nem önmagában, hanem birtokos szerkezetben jelenik meg: *valakinek a jóakaratajára, jóindulatára, gondozására bíz valakit/valamit*.

A *bizza magát valamiben/valakire/valamire* szókapcsolat a *bízik* és a *bíz* jelentésjegyeit együttesen tartalmazza, s ez szintaktikai környezetében is megmutatkozik: 1619: *Én csak az*

egy igazságban bíztam az egy Istenre magamat [BTN² 372].; 1669: *Isten után bizom* *Kegyelmed Jóakarátjában magamat* [TML IV, 417 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1672: *Kegyelmed atyafiságára bizom azon dologbúl is magamat* [TML VI, 267 Teleki Mihály Naláczi Istvánhoz]. Ezekben a szókapcsolatokban – hasonlóan az *ígéri, ajánlja, kínálja magát* szerkezetekhez –, a *magát* az intranszitiv igék személytelenebb jellegéhez viszonyítva az átadás teljességének a jelölésére is szolgál.

A *megbízza magát* időben is később jelentkező szerkezet, előzménye a *bízik magában* szókapcsolat. Ez az igének ugyancsak a ‘bizalma van valakiben’ jelentéséhez kapcsolódik, viszont az alanyra önmagára vonatkoztatva a ‘mer, képes’, bizalma van saját magában jelentéssel gazdagodik. A *meg-*, később az *el-* igekötő a túlzást, az elfogadhatótól való eltávolodást jelöli, a szerkezet szemantikailag is transzformálható az *elbizakodik* ‘túlzottan megnő az önbizalma’ intranszitiv igével. 1758: *A királyi Com(m)issionnak eddig semmi jo gyümöltse nem láttatik ... mert azoltától fogva hogy Déván járt ... sokkal inkább meg bízták magakat az oláhok, mind tsak hordják a sok instantiát egy másra Károly várra* [BK. Bara Ferenc lev. Szászvárosról (H)].

A cselekvő személy szándékát, törekvését jelzik az *ajánlja, igéri, kínálja magát* szókapcsolat-csoport. Az *ajánl* legkorábbi adatainkban is (1372u./1448k.) *magát* névmás mellett és *Istennek* határozóval fordul elő. Jelentése: rábízta magát Istenre, azaz bizalmát, életét, személyiségének egészét Isten oltalmába, gondviselésébe helyezi. A személyiség Istennek való átadása azonban nem csak helyzetetikai értékű, hanem együtt járhat a teljes életmód megváltozásával, az életnek Isten szolgálatába ajánlatával: *Istennek áldozza magát (életét, lelkét)*. Az *ajánl* ige más szerkesztésmódban is tartalmazza e két jelentésmozzanatot: valaki önmagát hajlandó valakinek a szolgálatába állítani, valaki átad valakit/valamit Istennek/valakinek (az oltalmába, kegyességébe, gondozásába). A XVI–XVIII. században az *ajánl* ige levélzáró udvariassági formulaként is elterjedt: *valaki valakinek örök szolgálatát ajánlja, illetve valaki valakit Isten oltalmába/gondviselése alá ajánl*: 1568: *Ez Leuel adassik az my <keg>elmes vrunknak Masodik Janos kyalynak ... hyseges zolgalatunkat ayanlywk felsigednek* [Gyf; RLt 0]; 1718: *Ezek(ne)k utanna a’ szent Isten oltalmab(a) ajanlam uram keglm(e)det és maradak Kegl(m(ed) álaazat(os) szolgaja Fogarasi János* [Mezőbodon MT; KJMiss.].

Ebben a funkciójában az *ajánlja magát* fokozatosan kiüresedik, kialakul azonban az a használata is, amelyben a magát ajánló személy valamely konkrét munka elvégzésére, valamilyen szerepre, valaminek a megtételére vállalkozik, javasolja magát. Ez a jelentés a következő mondat szerkezetekben erősödhetett meg: *ajánlja magát (valamilyen szolgálatnak, munkának az elvégzésére); ajánlja, hogy valamit megtesz; ajánlja magát valamire; ajánlja magát, hogy valamit megtesz; igéri és ajánlja magát, hogy valamit megtesz*. Az ige ‘ígéri, fogadja’ jelentése épp a visszaható szerkezetekben alakulhatott ki, hisz valakit valamilyen munkára ajánlani/javasolni nem jár azzal a felelősséggel, mint az, ha valaki önmagát kínálja fel, saját magát javasolja valamilyen szolgálat megtételére. Erről tanúskodnak azok az adatok, amelyekben épp a magát ajánló személytől kéri számon ajánlásának/ígéretének megtartását: 1580: *Baba Georgy ... tarcha ahoz magat a mint magat Ayanlotta az teob henteler mesterek Rendtartasa szerent* [Kv; TanJk V/3. 220b].; 1614/1616: *(A kamaraispán) valamikor praedicator fogattanak és hoztunk, mindenkor meg igrte és ajánlotta magát, hogy az praedycatornak meg fizet, de most is ados vele* [Kv; RDL I. 100].

Az *ajánlja magát* szerkezetekkel szemben az *ajánlkozik* (1831) igében nem az ígélet, fogadás hanem a felajánlás ténye hangsúlyos, az, hogy a személy kinyilvánítja készségét valaminek az elvégzésére. Jelentésbeli előzménye a XVI., XVII. században a *kínál valamit, kínálja magát* szerkezet, illetve a *kínálkozik* ige: 1573: *kenallia volt gal vince hogi zamot vetnenek Mind*

Barom feleol Es Marha felelol [Kv; IJk III/3. 122].; 1570: *Erthyk eo k. hogy zuky Istwan kenallya Magat az hatar dombnak megh vytassara, Mely hatar dombot Body Gaspar Iteleo Mester hanyatot volt fely* [Kv; TanJk V/3.9b.]; 1817: *Egy Molnár kínálkozik, a' mint látom betsületes Ember... ha Nagyságodnak tetzeni fog s a' Malom Mesteris akarja, meg kellenék fogadni* [Héderfája KK; IB. Veress István tt. lev.]

Az *ajánlkozik* és *kínálkozik* igét párhuzamosan használhatták a XIX. században, majd jelentésük az alany élő, illetve élettelen jellege szerint differenciálódott (például *alkalom kínálkozik*).

Az *ajánlja*, *ígéri*, *kötelezi*, *köti magát* szókapcsolatok használatát és jelentésfejlődését az analógia is befolyásolta, hisz az *ajánlja magát* szerkezet párhuzamos használata és nyomatékosítása az *ígéri* 'megfogadja, ígéretet tesz valamire' jelentésű igével, elősegíthette a szókapcsolat 'ígéri/kötelezi magát valamire' jelentésben és szerkezetben való rögzülését. Az ígéretnek pedig – amint azt a nyelvileg is gazdag, elsősorban a nyomatékosítást és az ígéret biztosítását jelölő szókapcsolatok példázzák – az emberközi kapcsolatok stabilitásában fontos szerepe van: *kézbeadással ígér*, *ígéretet tesz valamire*; *ígéri és fogadja*, *hittel ígéri*.

Az *ígéri magát* szerkezet visszaható értelmé nem függetleníthető az alapige elsődleges: 'ígéretet tesz/megfogad valakinek valamit tenni'. Azt, hogy az ígéret visszahat magára az alanyra, jól szemléltetik azok a XVII., XVIII. századra kialakuló szókapcsolatok, amelyek nyelvileg is tükrözik, hogy az ígéret nem csupán a másik személyt érinti, hisz az ígéretet tévő alany önmagának is fogadást tesz, önmagával szemben is felvállal valamit: *nem meri ígérni magának* (1699); *semmi jóra nem ígéri magát* (1761) 'javulást nem fogad, ígér'. A névmással alkotott szerkezet kialakulásában jelentős analógiás hatása lehetett az *ígér* igéhez hasonló jelentéstartalmú *köti magát*, *kötelezi magát*, valamint az átadás, átengedés mozzanatában közös *adja magát* (szánja magát valamire, személyét vagy a személyét képviselő tevékenységét, szolgálatát átengedi valakinek) szókapcsolat-csoportnak (ezek részletes vizsgálatára az intranszitiv igévé nem transzformálható szerkezetekkel foglalkozó fejezetben lesz szó). Feltételezem, hogy a személyiség egészét képviselő *maga* névmásnak, épp az átadás, átengedés, illetve az ígérethez való kötöttség (az ígéret olyan, amelyhez a személy mintegy hozzáköti magát) mozzanatának köszönhetően nyelvileg is erkölcsi súlya lehetett (akárcsak a *(becsület)szavát adja* kifejezésnek). Ezt a következtetést bizonyíthatja az, hogy azokban a XVI. századi adatokban, amelyekben az ígéret bizonyossága, a kötelező jelleg a hangsúlyos, az ígéretet több nyelvi megoldás nyomatékosítja: például az ismétlés (*ígérte és ígéretet tett*); szinonimák ismétlése párhuzamos mondat szerkezetben (*fogadtuk...*, *ígértük*; *vallást tesz...*, *és ígér*); kölcsönösség (*egyik a másikat ígérték megoltalmazni*), ellentétezés (*nem adott, hanem azt ígérte, hogy*). 1555/1566: *Jgen kertem ... Czaky Mihal vramath ... tűtornak, az en Jambor hazas tarsomnak, Bogathy Chatanak, az eo edes Apro Arwayealy eg'etemben ... tekincze Nagha: Azt hog' meeg Jsten eo felsegeis Igirthe es Igireteth teot az oszuegeknek es Arwaknak feo keppen gond wiseleyenek Lenny* [Zsuk K; SLt A.33]; 1568: *Valentinus zy gyarto ... fass(us) e(st) ... Erre yol Emlekezem hogy Zygyarto Andras es en azt fogattuk, hogy az aruak tartasara soha seymt ne vegywnk sem zygyarto Andras, sem en, ezt penyg az my Jo akaratunkbol Igyrtwk, akor* [Kv; TJK III/1].

A *megígér valamit*, *ígéretet tesz* szerkezetekkel szemben az *ígéri magát* nemcsak abban tér el, hogy mondatkörnyezetében konkrétan megjelenik az a dolog, amelynek elvégzésére rászánja magát a személy, és ezért kötelezettséget vállal (például: *ígéri magát, hogy törvényt áll*), hanem abban is, hogy a személyiséget képviselő *maga* „ráígérése” valaminek a megtételére mint érték, egyben biztosítéka is annak, hogy kötelezettségvállalásról és nem csak esetlegesen bekövetkező ígéretről van szó. 1562: *1529 esztendőben Szulimán török császár mikor meghallotta volna, hogy János király országából kifutott volna, rajta könyörüle és követei*

által minden kegyelmességét ajánlotta néki, és ígéré arra magát, hogy őtet esmét székibe ültetné [ETA I, 13 BS]; 1590: *The penigh Attyafy leüen Arra igerted magadot Lúkachnak mind addigh futod az fejedelmeth, dolgath veghez vized, eoltsegetis Akkoro(n) fazakas Lúkachnak Adot te neked Brassoba menni* [USzT II/1. G. 204]. A XVII–XVIII. században több olyan szókapcsolat jelentkezik, amely azt tanúsítja, hogy az ígéretet kézzátétellel, esküvel is lehet szentesíteni. Feltételezhető, hogy a *maga* erkölcsi súlyt biztosító helyzeti értéke is megkopott, hisz már a XVI. század második felétől használják a többé-kevésbé valószínű ígérek jelölésére is, az *ígérkezik* igével párhuzamosan. A XVI. századi adatokban ez a használat még nem kötődik kötelezően a *valamire* határozóhoz, a XVII. században a *magás* szerkesztésmódban rendszerint előfordul, az intranszitiv igék mondatkörnyezetében pedig ritka, helyette az *ígérkezik, hogy* mondat szerkezet domináns. Az *ígéri magát* szerkezetet tartalmazó adatokban gyakori az ígéret teljesítésének a feltételes jellege, a megígért szolgálat, segítség stb. általános, konkrétumokat és számonkérhetőséget nélkülöző leírása. A hangsúly nem a kötelezettség vállalására, inkább a személy hajlandóságára, késztettségére, magának az ígéretnek a megtételére tevődik. 1569: *bernald balos ... Ighire magat segitsegel es oltalommal Nekyek* [Marossztkirály MT; VLt 7/692]; 1604: *az al peresnek zolgal wilagosban az(on) bizonysg, hofi az marhanak gondwiseleset telliesseggel fel ne(m) fogatta, chiak Igierte arra magat hogy Erömest oltalmazna ha oltalmazhatna* [UszT 18/126].

2.3. A személy saját viselkedése, magatartása

A személy saját viselkedését, magatartását jelölő szókapcsolatok közül a SzT adatai alapján a XVII. századból adathozható a *viseli magát* alapszerkezet alakváltozatai. Az alapige ‘visz, hordoz’ jelentéséből igen korán, már a XIV., XVI. század során kialakult a metaforikus értelmű *viseli magát*, amely vagy konkrét élethelyzetekre vonatkozott – ilyenkor az emberi magatartás ‘hogyanja’ került előtérbe –, vagy általánosan az ember egész életmódjára, viselkedésére utalt. A XVI., XVII. századi adatok szerint e kétféle használati érték a szó szerkezet szintaktikai környezetében nyilvánul meg: az általában érvényes viselkedésre utaló szerkezet környezetében rendszerint a viselkedésmódot jelölő mód- vagy mértékhatározó, a helyzeti viselkedést jelölő szerkezet mellett pedig az adott helyzetben való viselkedés hogyanjára utaló határozók mellett kötelező a *valamiben* bővítmény is. 1599: *Eztis tudo(m) mi vtantul fogva hazas ember meg ertt erckolczbe viselj magat Jamborull minden dolgaib(an)* [Bh; BLt]; 1662: *Bosodi igen viseli magat, többen is jószágosodnak a Rédei uram tihay* [TML II, 341 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]. A *valahogyan viseli magát* (általában) hatására történhetett a nyelvújítás kori jelentésfejlődése a *viselkedik* képzett igének, amelyben elsősorban nem a viselkedés helyzeti értéke, hanem annak módja kerül előtérbe.

A *viseli magát* szerkezettípushoz hasonlóan több olyan emberi magatartásra utaló szerkezetet találunk, amelyekben az ember és saját viselkedése úgy jelenik meg, mintha a viselkedést alakító személy és az ennek hatását elszenvedő alany különválna egymástól. Az ellenszegülést, tiltakozást jelölő kifejezések sorában az *ellene szegzi magát, megköti magát* szókapcsolatokat említhetjük ebben a csoportban. A XVI. században elterjedő *köti magát* szókapcsolat-csoport szintaktikai környezetét és jelentésárnyalatait tekintve is igen változatos. A *meg* igekötős változat jelentéstöbblete az alapigéhez viszonyítva éppen a mozdulatlan, kiszolgáltatott állapot, amely a megkötözött személyt a mozgásban akadályozza. Emiatt a *köti magát valamihez* ‘ragaszkodik valamihez’ kifejezéssel szemben a *megköti magát* nemcsak a hirtelen makacssá válás jelenségére utal, hanem a személy saját helyéhez/álláspontjához való ragaszkodásának görcsös jellegét, az állapotból való kimozdíthatatlanságot hangsúlyozza: 1759: *meg kötötték magokat s nem akartak menni* [Hosszútelke Af; Kath.]. A konkrét szemléletben gyökerező szerkezet emiatt hatásosabb a denominális *megmakacsolja magát*,

makacskodik, makrancoskodik kifejezéseknél, amelyek az önfejtő, nyakaskodó viselkedésre utalva a XVIII. századtól kezdődően terjednek el. Hasonló jelentésben való használatukat elősegíthette, hogy a *megköti magát* alapigéjéből képzett származékok intranszitiv alakjai más jelentésre foglálódtak le (*kötődik, kötölőzik, kötekedik* stb.).

Az ellenállást, a törvény, szabály megszegését jelölő *ellenére szegzi magát* szókapcsolat a *szeg* 'törvényt, esküt nem tart meg', 'elhajlik valamilyen útiránytól' jelentésű igéből jött létre. 1786: *Az Hetenként szolgálók vagyis kézi munkás Thoroczkai Lakosak közül egyet sem tudak ... az ki az maga Szolgálattját el vonta volna, vagy annak ellenére szegezte volna magát* [Torockó; TLev. 4/13.29]. A konkrét szemlélet nem az útiránytól való eltérést, hanem a személy valamivel szembeni helyezkedését hangsúlyozza, átvitt értelemben az ellenállást, szembeszegülést jelöli. A nyelvújítás korában, amikor több adat tanúsága szerint számos képzős ige alakult, az *ellene szegez, ellene szegzi magát* kifejezést felváltotta a nyelvjárási szóból irodalmi kifejezéssé átvértékelt (*ellene, szembe*) *szegül* ige.

A magatartásra utaló szókapcsolatok között szerepelnek azok a szerkezetek is, amelyekben az alany cselekvése áttételesen hat vissza rá, azaz valamely viselkedésben, az alany akarata ellenére – mediális jelleggel – megmutatkozik a szóban forgó személy igazi arca: 1664: *Nagy István uram ... a míg iszik, addig hajtja, hogy kiteszítja az oldalát az orrával ... meg is mutatta magát, ki legyen, Rottel uram asztalánál* [TML III. 316, Nalácsi István Teleki Mihályhoz]. A mediális-visszaható jellegű 'valaki akarata ellenére megmutatkozik a maga valójában' szerkezetek mellett előfordulnak azok a *mutatja magát* alapszerkezetű kifejezések is, amelyek azt jelölik, hogy a személy milyen képet szeretne kialakítani magáról a kívülállók számára. A *nagyozza magát* 'előkelősködik, nagyozol' szókapcsolat például arra utal, hogy valaki viselkedése, magatartása alapján milyennek akar mutatkozni: 1736: *Épen nem nagyozták akkor az emberek magokat; az urfiak, elévaló fő es nemes emberek, húsvét másod napján az az vízben vető hétfőn rendre járták az falut, erősen öntözték egymást, az lányokat hányták az vízben* [MetTr 359].

2.4. Mediális igévé transzformálható szókapcsolatok

A mediális igévé transzformálható *magát* tárggyal alkotott szókapcsolatok a személy olyan szándékos cselekvését jelölik, amellyel befolyásolni kívánja saját belső történéseit, érzéseit. Ezek a belső folyamatok valójában történéses jellegűek, valamilyen, a személy szándékától, akaratától független okra vezethetők vissza. A személy szándékos cselekvése tehát csak áttételesen hat vissza magára a cselekvő alanyra.

A szókapcsolatok mellett kötelező az eszközjellegű *-val, -vel* ragos határozó, amely a szóban forgó lelkiállapot, belső állapotváltozás okozója. Ezeknek a szerkezeteknek a kialakulásában szerepe van a *hagyja, engedi magát* szerkezeteknek, amelyek nemcsak főnévi igenévvel, hanem műveltető igével is érintkezhetnek: *hagyja, engedi magát gyötreni valamivel, hagyja engedi magát gyötreni valami által/valamitől*. A külső hatásokkal ellentétben, amikor az alany szándékosan passzív viselkedése megengedésbe megy át (*hagyja magát szidni, ahelyett, hogy védekezne, ártatlanul szidatja magát* Hadrovics 1969. 105), a belső állapotváltozások esetén a kauzatív ige alanya olyan eszközjellegű helyzet, állapot, amelynek a szenvedő alany átengedi magát (például: *búsulásnak adja magát*), s amely kiválthatja a szóban forgó lelkiállapotot. Például: 1667: *az ilyen sok mindennapi bosszúság szenvedéséről s kesergéséről nem akarván magát^a gyötreni azzal, hogy Kegyelmednek olyan bő szókkal írjon* [TML IV, 149–50 Bánfi Ágnes Teleki Mihályhoz . – ^aÖzv. Rhédey Ferenczné fejedelemné, Bethlen Drusiánna]. A mediális igévé transzformálható belső történést jelölő formák mindig feltételezik az okozó alany meglétét és jelölését: *vigasztalódik valamivel, kínozza magát valamivel, bátorítja magát valamivel*. A *bátorítja magát* (1753) határozó nélkül nem a

bátorodik, hanem az aktív bennható *bátorkodik* ‘merész, bátor’ transzformatív párja: 1753: *Soholt nem meri a Szék anyira magát bátorítani* [Koronka; MT; Told. 37/50].

3. Intranszítív igével szemantikailag nem helyettesíthető szókapcsolatok

Az intranszítív igével szemantikailag nem helyettesíthető tárgyas kifejezések sajátos funkciókat nyerhetnek, és sajátos szintaktikai mezőt fejleszthetnek ki maguk köré. A továbbiakban ezeket a kifejezéseket gyakoriságuk alapján jelentéskörök szerint ismertetem.

3.1. A személy saját törekvése, szándéka

Az *igéri magát–ígérkezik*, *ajánlja magát–ajánlkozik* névmásos szerkesztésmód és képzett igék divergens jelentésfejlődését, illetve a névmásos kifejezések fokozatos visszaszorulását befolyásolhatta az, hogy ebben a jelentéskörben több olyan igecsoporthoz vált elterjedté, amely *maga* névmással sajátos funkciót fejlesztett ki. Gyakoriság szempontjából kiemelkednek az *ad* és *köt* igével alkotott kifejezések, amelyek elsősorban azt jelölik, hogy a személy valakinek felajánlja saját munkáját, szolgálatát, illetve kötelezi magát valamire (valaminek az elvégzésére). Az *adja magát (valamire)* kifejezés az alapige ‘szolgáltat’, valamint ‘hagy, enged’ jelentésére vezethető vissza. A *valakinek* részeshatározó mellett a névmásos kifejezés környezetében előfordulhat a *valamire*, *valaminek* bővítmény is, annak jelölésére, hogy a szóban forgó személy milyen minőségben, szerepben engedi át magát a másik személynek: 1576: *Kuty peter ky Vrunck feiedelmewnck zamara walo jobbagy lewen atta volt magat lobagiul Beldi Kelemennekis* [Uzon Hsz; Kp 1].; 1597: *my eleöteöñk, zabad Akatattya zerinth es kezitis bi (!) ada mi Nekeöñk, adá eöreök Jobbagyull magat fiurull fiura megh hyhatatlanul. tudny Jllik Keötelenen lakozo Ozuay Istuan, Mely vgian ozuay fi...* Az *vitezleo Baad Istuannak Alias vajda, panczelcsehn^a lako Nemes Zemylnek* [RLt 0.5 — ^a Páncélcseh SzD].; 1663: *iobbagiul atta volt magat [...] az uta(n) ugrek el keze alol* [Retteg SzD; RLt 1].

Az *adja magát* a XVII. század elejétől adatolhatóan *valakihez* bővítménnyel, a *valakinek* részeshatározóval alkotott kifejezésekhez viszonyítva lazább személyközi viszonyt jelöl: a valakihez való társulást férfi-nő kapcsolatra utalva, illetve a valamilyen csoporthoz való csatlakozást: 1614: *Talaltatnak sokan kik ez orzagban, Teoreokhez, Tatarhoz es Kurtanokhoz aduan magokat, velek egyiwt Nemest, es Nemtelent egettek es puztitottak... ahol talaltatnak Zabardon detinealtassanak, es megis bwntessenek (így!) [Kv 87 egy-i végzésből].; 1680: Feleseget el hagyvan atta magat egy Fodor Ersok nevű Menecskehez* [Dés; Jk].

Az átengedés mozzanata hangsúlyos azokban az elvont jelentésű szerkezetekben is, amelyek azt emelik ki, hogy valaki valamilyen negatívnak minősíthető foglalatosságba kezd, valamilyen szenvedélybe süllyed, valamilyen állapotra jut (*lotyóságra, italnak, táncnak, tobzódásnak adja magát*). Ezekben az esetekben az eredményből a szándékosság és irányítottság visszavetül az igére, így a cselekvés szándékosnak fogható fel, noha ezeket a folyamatokat olyan jellegű mozzanatok is befolyásolhatják, amelyek függetlenedhetnek a személy szándékától. A személytől független állapotváltozást jelölő kifejezések környezetében megjelenhet maga a külső hatást kiváltó ok, de a szándékos cselekvés és a személy szándékától független, gyakran kiszámíthatatlan következmény nyelvi jelölői lehetnek (a mediális igék mellett) a véletlenszerűség mozzanatát kiemelő *ejti magát valamibe* névmásos szerkezetek is. 1631: *Valaszutj Ferencz monta: Megh varo(m) apam vram eo kegyelme mi czioda valaszal jeo meg, ha nem hoz olly allapatra kell magamat adnom, az mely netalam keresztyensegwnk(ne)k meg árt* [Abrudbánya; Törzs St. Arkosi (21) rect. scholae vall.].

A valakihez való csatlakozást az *adja magát valaki mellé* kifejezések is jelölhetik. 1574: *Barany Pal, Zaz Andras temeswary Andras azt valliak hogy Nemely nap egy vasarnapon ... ki leot Adam az varga lazlo hazatwl ... Es aggia Agoston melle Magat* [Kv; TJK III/3. 345]. Az egyenrangú viszont kiemelő bővítményre épp amiatt van szükség, mert az *adja magát* szókapcsolathoz a jobbágykodás, zsellérkedés fogalomköréhez kapcsolódó használatban hozzátapadt az alá-fölérendeltség képzete. Miután a szókapcsolat nemcsak a különböző emberközi kapcsolatok kialakulását, hanem a kötődések tartósságát, a viszonyok szorosságát is jelölte bővítményei révén, az alárendeltségi viszony egyértelmű jelölésére a fent-lent térbeli elhelyezkedés tengelyén a *valami alá* bővítményt alkalmazták. Ez a szerkesztésmód alkalmassá vált arra, hogy a szándékos alávetettséget átvitt értelemben is kifejezze: 1665: *átok alá adom magamat, ha legkisebben is van vétkem* [TML III, 450—1 Teleki Mihály Sóti Jánoshoz].

A jobbágysággal, a szolgálat-, illetve munkavállalással együtt járó kötelezettség jelentésjegyének köszönhetően az *adja magát* szókapcsolatot a XVI. XVII. század folyamán a *köti magát, kötelezi magát* szerkezet szinonimájaként használják, sőt elterjedését valószínűleg ez utóbbiak analógiás hatása befolyásolta. Legkorábról a *kötelezi magát* szerkezet adathozható: 1372u./1448k.: *magat kewtele3e erew/ fogada/fual: hogÿ e3 vylagban akarattÿaual tebe nem vygadna* (JókK. 71). A kifejezések szemléleti alapja a szoros megkötözöttséghez hasonló állapot. Az erkölcsi, illetve jogi kötelezettségre vonatkozó használatuk megszilárdulásában latin hatás érvényesülhetett (lat. obligo TESz.) A *kötelezi magát* elsősorban az erkölcsi kötelezettségre vonatkozik. Ezt a használatot őrzik a XVII. XVIII. század folyamán is a *kötelezi magát valaki hűségére* (1664); *kötelezi magát valakinek* (1656–1776) szókapcsolatok. A jogi kötelezettség jelölésére a *kötelezi magát valahova/valakihez/valakinek* (1595–1802) szerkezeteket használják, a jobbági, zselléri alárendeltség kifejezésére pedig az alábbi szókapcsolatok terjednek el: *(örök/örökös) jobbágnak/jobbágyul köti magát* ‘örökös jobbágnak köteleződik el’ (1590–1727); *jobbágnak örökbe/örökösen köti magát* ‘örökös jobbágyságra köti magát’ (1614–1727); *örökös jobbágyságra köti magát* (1677–1700); *jobbágnak/jobbágyságra/jobbágyul kötelezi magát* (1664–1740); *zsellérképpen/zsellérségre/zsellérül kötelezi magát* (1679–1759); *örökös zsellérül köti magát* (1721) *kötelesíti magát* (1721).

A *köti magát* kifejezés a XVI. XVII. század folyamán bővítményeivel a szerződés-kötés, a jogi és erkölcsi felelősségvállalás, valamint a szorosabb-lazább érzelmi kötődések kifejezésében állandósul. Például: *köti magát valakiért* ‘jótáll, kezességet vállal’; *valakihez/valamihez* ‘pártol valakihez, szövetkezik valakivel’; *valakinek* ‘szolgálatra köteleződik’; *valakire* ‘ráakasz kodik, rávarrja magát’; *valamibe* ‘igényt tart valamire’; *fejébe/fejére köti magát* ‘fejével áll jót valamiért’; *kezesnek köti magát* ‘kezességet vállal’; *zálogra köti magát* ‘zálogként/zálogul adja magát’; *kötél alatt köti magát* ‘pénzbírságot vállal’; *beszédével megkötözi magát* ‘kötelezi magát’.

A *köt, kötelez* igéknek a XIX. századra kialakulnak a képzős származékai is, ezeknek jelentése azonban elkülönül a névmásos szerkezetekétől (*kötődik* ‘ragaszkodik’; *köteleződik* ‘kötelezően jár valami valakitől’). A *kötelezi magát* szókapcsolatnak össze- igekötővel igen korán kialakul reciprok értékű használata is, ‘szövetségre lép valakivel’ jelentésben. 1587: *vniowal az ket Nemzet eozwe keotelezw en magat ez varosban egy Arant valo igassaggal eelt es most is* [Kv; TanJk I/1.57].

3.2. A személy saját magatartása, viselkedése

A személy saját magatartásának, viselkedésének jelölésére kialakuló névmásos szerkezetek között sajátos csoportot képviselnek azok a kifejezések, amelyek a személy valamilyen cselekedetének, viselkedésének következményét hangsúlyozzák (*veszti, vesztegeti magát* ‘saját veszét okozza’), illetve a személy valamilyen helyzetben megvalósuló szerepviselkedését jelölik (*teszi magát*). Mindkét csoporton belül megfigyelhető, hogy a negatívnak minősített cselekvések esetében a *maga* olyan szerkezetekben szilárdul meg, amelyekben a személy állapotát mint következményt a lefele süllyedés mozgásképzete kíséri. Ezt vagy maga az alapige tartalmazza (*árultatásba ejti magát; bocsájtja magát a világ nyelvére*) vagy az alapige *le-* igekötős változata (*leteszi magát*). 1653: *ti pedig az én jó tétéért fegyvert fogtatok két úttal, és esküvéstek ellen magatokat istentelenül árultatásba ejtettétek* [ETA I, 85 NSz].; 1781: *magunkat a világ nyelvére ne botsátsuk* [Told.27].

A XIX. század folyamán hasonló használatban az *ereszkedik* visszaható ige terjed el. A XVII. század folyamán még a konkrét mozgás jelölésére szolgál (*‘alá/lebocsátkozik’* 1694), a XVIII. században ebben a használatban a *bocsátkozik* (*‘leereszkedik’* 1769/1802) váltja fel, a XIX. század elejére pedig *valamire adja magát/fejét* jelentésben helyettesítheti azokat a korábbi *magával* alkotott szókapcsolatokat, amelyek a személy méltóságához, helyzetéhez nem illő, átvitt értelmű leereszkedését jelölik. 1801: *a számadonak nem is illik a konyhán leskelődni ... némelly kor restelte, hogj efféle alatsónságokra ereszkedgék ... tehát most a ki nem álhattya ... jövőndőre szerezzon egy lézengő tekerget, a ki a féllékre érkezzék* [Ádamos KK; JHb Jósika Miklós lev.].

A *teszi magát* szókapcsolat *valamivé/valamilyenné* bővítménnyel az alapige ‘elhelyez’, ‘valamivé, valamilyenné változtat’ jelentéseire vezethető vissza: a személy valamilyen szerepkört, tisztséget nyer, annak megfelelően viselkedik (*valamivé válik*), ez pedig a társadalmi pozíció szempontjából magasabb szintre “helyezést” jelent: 1592: *nem tehette volna birova magát senki ebben* [USzT]; 1814: *Dobai Mihály Uram ... ujra Czéh mesternek tette magát* [Dés; DLt 56.19]. *Le-* igekötővel a kifejezés a *letesz valamiről* szókapcsolat analógiás hatására ‘lemond valamiről’ jelentésben is előfordul a XVII. században (1672: *azért az ő kegyelmek affélének békét hagyjanak, tegyék le magokat, várjanak Istentul s az időtül, egyébiránt az jó akarat s barátság visszafordul* [TML VI, 154 Bánfi Dienes TM-hoz].), a XVIII. század végére azonban a *leteszi magát* kifejezésnek sajátos jelentése fejlődik ki: meglévő tisztségének, helyzetének nem megfelelő módon viselkedik, a helyzetének nem megfelelő magatartásából kifolyólag „lecsúszik”, ‘lejárhatja magát’. 1771: *Apor István úr fobirónak tettetett ... nyomorgott mind maga, min a vármegye véle, ... Azután letette magát egészen ... Azután egészen letette magát s egyedül voltam mind fobiro* [RettE 260].

A *teszi magát valamivé/valamilyenné* a konkrét, valóságos változás/változtatás mellett az ‘ügy tesz mintha’ szerepviselkedés jelölésére is alkalmas. Ezek a szerkezetek kezdetben *valamilyenné* változtatja magát szerkesztésmódban jelenhettek meg, a mondatkörnyezet pedig egyértelművé tette, hogy látszólagos, nem valódi változásról van szó: 1704: *azt hazudták volt, hogy az úr csak beteggé tette magát, hogy a dolog tovább-tovább halasztodjék* [WIN I, 127]; 1779: *Én mintha semmit se tudnék a dologban álmoossá s ijedtté tévén magamat, felugrom* [RettE 405]. Ezekből a szerkezetekből vonódott el az egyszerűbb *teszi magát* forma: 1820: *tsak tette Magát hogy a lába fáj* [KLev].

3.3. A személy saját ereje, munkabírása

A szóban forgó személy saját erejének, munkabírásának jelölésére alakulnak ki a *bírja magát, érzi magát* típusú szerkezetek. A *bírja magát* szókapcsolat létrejöttét az alapige ‘(súlyt, terhet)

képes tartani, cipelni' jelentése tette lehetővé. Előzményeként foghatjuk fel azokat az állapotjelölő tagadó formájú alakokat, amelyek fejezik ki, hogy a szóban forgó személyt nem bírja (fenn)tartani a lába, nincs jártányi ereje: 1638: *Varga miklosni el eset oli reszegh uolt hofi az laba ne(m) birta* [Mv; MvLt 291. 142a].; 1732: *a kinos köszvény csak hamar Labaimba allott, és ... ugy annyira el kinzott, s naponkint öregbitven sullytat annyira vagyok hogy semmi tagomat nem birom* [Ks 99 Petki Dávid lev.].

A saját testrész-test és a személy egészként való szemlélete tette lehetővé, hogy a *láb nem bírja a testet (annak tagjait)*, a *maga nem bírja magát* szerkezeten át állandósuljon a *nem bírja magát* szerkezet. A tagadó forma mellett kialakul a *bírja magát*, ereje van ahhoz, hogy (fenn)tartsa magát jelentésű kifejezés is, amelynek azonban csak akkor van közlésbeli funkciója, ha nem a megszokott és természetes állapotra, hanem átvitt értelemben az attól negatív vagy pozitív irányban módosuló erőnlétre utalt: 1736: *a míg magam birtam Juh és Sertés pásztor voltam* [Gyszm; LLt. Fasc. 161]. A szószerkezet *jól* módhatározóval állandósul annak kifejezésére, hogy valaki valamilyen előnyös anyagi helyzetben van. A fizikai erőnlétre vonatkozóan a *bírja magát*, illetve feltételezhetően német hatásra a *jól van* (ő) *jól van/bírja magát*) szilárdult meg.

Sajátos funkciót nyert és különböző vonzatokkal állandósult a *valahogyan érzi magát* szókapcsolat is, amely több előzményre vezethető vissza. A fájdalomérzetet (a valami/valamilyen testrész fáj) jelölhették az *érzi a gyomrát/lépét* kifejezésekkel is. 1752: *bizony vékony egeségban (!) töltem időmet..., éppen hogy nem fekszem ... az lepemet érzem, s gyomramat hogy nehéz s fájdagal* [Szentdemeter U; Ks 83]. A testrészen érzett fájdalom mint általános rosszullét az alapja a *rosszul érzi magát* szókapcsolatnak. Az *érez* konkrét és elvont jelentésben is jelölheti, hogy a személyt pozitív vagy negatív érzés, érzelem fogja el, tölti be: valamilyen érzést, érzelmet érez magában/a szívében stb. Például: 1610: *Eoluessy gergely deakne Balogh Orsolya Azony ... ezt referallia ... egikor Margit azony, Budaj Mihaly deakne ... nagy Zontiolodwa Jeowe eleo es mo(n)da(m) neky, miért vagj illien Zomorw margit Azony, es mo(n)da nem tudo(m) mit erzek, de oly Nagy buual vagio(n) az ziuem, s ennek eleotte mint Egy oraua niargalt vala ot eleó Kun Peter* [Dés; DLt 321]. A személyiség bensejét, egészét betöltő konkrét vagy pontosan nem azonosítható érzet, érzelem minősítése a személy állapotát jelölő határozóként állandósult a *jól érzi magát* (1762); *rosszul érzi magát* (1811); *megsértődve érzi magát valamiben* (1808); *sértve érzi magát* (1811); *valamilyennek érzi magát* (1814) szerkezetekben. Ezek a kifejezések nem visszaható értékűek, hanem mediális jellegűek, hisz azt, hogy *valaki milyennek, valahogyan érzi magát* nem akaratlagos, a személy szándékától függő állapot; ezt a személyiségben magában érzékelt érzet, érzelem határozza meg.

4. Műveltető igével alkotott névmásos szerkezetek

A *maga* névmás igen korán kapcsolódhatott műveltető igéhez is. Ezekben a szerkezetekben a személy saját cselekvése valamilyen eszközjellegű dolog, illetve személy cselekvése révén hat vissza önmagára. Az eszközjellegű dolog felhasználása a valódi visszaható értékű cselekvések elvégzéséhez is szükségszerű: *öltözteti magát (valamibe-valamivel)*; *a ruha öltözteti, valaki öltözteti valamivel/valamibe*; *öltözködik (valamibe)*. A lelki folyamatokat, belső történéseket befolyásoló ok/eszköz megjelenhet azoknak a mediális igéknek a környezetében is, amelyek kifejezhetik a személy szándékától független állapotot, állapotváltozást (*gyötrődik valami miatt, valamitől, valaki gyötri valamivel*). Ezek az igék megjelenhetnek olyan mondatkörnyezetben is, amelyekben nem dönthető el pontosan, hogy valamilyen állapotváltozás, illetve valamilyen állapotnak a fenntartása, annak mértéke és foka mennyiben függ a személy

akarattól, szándékától. A *magával* alkotott kauzatív igei szerkezetek azt bizonyítják, hogy a személy bizonyos mértékben befolyásolhatja, illetve elkerülheti ezeket a történéseket. Az *-val*, *-vel* eszközölő vagy okozó alany rendszerint jelöletlen: *faggasztja magát, eluntatja magát, veszedelmezi magát*. 1669: *Én bizony, édesem, igen rosszul vagyok. Az sok kedvetlen dolog szintén eluntatta velem magamat* [TML IV, 551 Teleki Mihály feleségéhez Veér Judithhoz]; 1667: *Édes Bátyám uram, még Kegyelmeteknek vagyon^a csak azokat tartsa meg isten, elég vigassága lehet Kegyelmeteknek szegényekben ... ő kegyelme ne faggassza magát* [TML IV, 46 Bornemisza Anna Teleki Mihályhoz. — ^aTi. gyermeke].

Faktitív ige mellett a névmásos szerkezet a XVIII. században terjed el. Ilyenkor azt jelöli, hogy a személy valakit rávesz, arra kényszerít, illetve valamilyen cselekvésével, magatartásával kiváltja, hogy tegyenek vele valamit: *aplikáltatja* (1750); *alávezetteti* (1778); *divorciáltatja* (1784); *kihányatja* ‘birtoktól megfosztatja’ (1701/1720); *mások nyelvére ülteti* (1786); *(meg)szolgáltatja* (1570); *pópáztatja magát* (1728) stb.

Sajátos típust képvisel és előfordulása alapján is ritka az a névmásos szerkezet, amely reciprok igével rokonítható. Ezekben az igékben a kölcsönös viszonyt épp az biztosítja, hogy a személy kihatása másra implikációs viszonyba kerül a másik személytől kiinduló ráhatással, és a két hatás egyenértékű és egyidejű. A *magával* alkotott szerkezet nem az egyenértékűséget és egyidejűséget bontja fel, hanem tagadó formában azt jelöli, hogy a személy nem teszi lehetővé, hogy valakivel kölcsönösségi viszonyba kerüljön: *társalkodtatja magát* ‘társul, cimborál’. 1638/1762: *olgy dolgokban magát nem társalkodtatja ‘s elegyíti, mellyért derekas és helyyes Suspitiotis magára vonhatna* [KvAkKt Mss 263].

5. A maga formális tárgyként

Azoknak a szerkezeteknek a kialakulása, amelyekben a *maga* formális tárgyként szerepel, és a szókapcsolat visszaható jellege is háttérbe szorul, több előzményre vezethető vissza. Három csoportot különíthetünk el: 1) a részeshatározós szerkezettel transzformálható szókapcsolatok; 2) a mozgást kifejező igékre visszavezethető szókapcsolatok; 3) az igekötős igékkel alkotott szókapcsolatok, amelyek valamely cselekvés túlzó, intenzív megvalósulását jelölik.

A műveltető igékkel alkotott szókapcsolatok között már a XVI. századból adatolható az a típus, amelyben a személy valamilyen cselekvést végeztet magának, a *maga* hasznára ((*meg*)*szolgáltatja magát*). Ennek mintájára jegyezhetők a *sípoltatja magát, muzsikáltatja magát* szókapcsolatok: 1670: *tudom aztis hogy sípoltatta magát a’ Szolgabiro az uttán ala s fel* [Bodola Hsz; BLt]; 1825: *nekem kedvem lévén musikáltattam magamat* [Dés; DLt]. A későbbi előfordulás esetében a tárgyas kifejezés egyenértékű a *muzsikáltat magának* részeshatározós szerkezettel. A korábbi adat szövegkörnyezete azonban azt bizonyítja, hogy ennek a szerkesztésmódnak, ritka előfordulása ellenére, sajátos funkciója lehetett: a cselekvés tétetése nem a személynek saját magának a hasznára, szórakoztatására történt, hanem felhívó jellege van.

A *kapja magát, fogja magát, ráveszi magát* kifejezések kialakulását elősegíthette az a metaforikus szemlélet, amely a mozgást kifejező igékben érvényesül, s amely abban mutatkozik meg, hogy a cselekvés úgy megy végbe, mintha a cselekvő személy és cselekvésének tárgya különválna (például *leereszkedik – leereszti saját testét*). A *kapja, fogja magát* kifejezésekben az alapige ‘(meg)ragad, hozzákap, kap valamin/rajta’ jelentései igazolhatnák ennek szemléletnek az érvényesülését, viszont ez a jelenség nem adatolható. Habár az igei szerkezet kezdetben a hirtelen helyváltoztatást jelölte, valószínűbb, hogy a szókapcsolat az alapigének a ‘hirtelen, gyors’ jelentésmozzanata alapján terjedhetett el a hirtelen elhatározás,

illetve a cselekvés megindításának a jelölésére, még akkor is, ha ez nem járt együtt mozgással, helyváltoztatással: 1726: *Hallottam Hadnagy uram maga szájából... hogy egy meszaros legényt ... meg fogván ő kglme, egyszer, s mászor rántott rajta 11 Magyar forintokat, es meg keseredvén az Attya, hogy Hadnagy Uramtol vexaltatik, fogta magát Tovisre indult hogy Pápista légjen* [Ne; Ks 90]; 1778: *Fogja magát Henricus^a s tiznap armisticiumot kér a császártól* [RettE 390. — ^aHenrik Frigyes Lajos herceg, Nagy Frigyes öccse, az osztrákok ellen harcoló porosz sereg vezére.]; 1771: *kapja magát ki megyen és bé hozza Gyöngyösi a Gunyát* [Dés; DLt 321. 31b].

A mozgással együtt járó konkrét szemlélet megőrződik azonban a *kivágja magát* 'harcolva kiszabadítja magát valahonnan', valamint az *utána veti magát* 'utánajár' kifejezésekben, noha a hangsúly itt is a kiszabadulásra, a hosszas utánajárásra, csábítgatásra helyeződik, és nem a személy magára ható cselekvésére. Ezekben a kifejezésekben a *magát* azt jelölheti, hogy az "alany valamely cselekvést olyan intenzitással, ill. olyan hosszan végez, hogy annak valamilyen eredménye épp az alanyon, az alany számára mutatkozik meg". Hasonló ez a szerkezet a *elkártyázza a pénzét, asztal alá issza a társaságot* kifejezésekhez, de míg a cselekvés ezekben egy másik tárgyra, itt az alanyra irányul (Hadrovics 1969. 107).

Az *elkacagja, el/kisírja, kiforrja magát* szerkezetek speciális funkciója az igekötős igéknek köszönhető: az *el-* a cselekvés megindulását, hirtelenségét, az akaratlan, túlzó megvalósulást, a *ki-* a cselekvés eredményes, sikeres befejezését jelölheti. 1808/1809: *Jelen voltam a' Tizedes Házánál akkora' midon a' kérdezett Tiszti Rendelés ... publicaltatott, ekkor Pataki István ... az ajton a midön ki jöve el katzagá magát* [Szu; UszLt ComGub. 1753]; 1879: *Gyors felfogását s – ahol hibát érez – éles boncoló tehetségét sem vonom kétségbe. Ha kiforrja magát, mindezek értékesíthetők lesznek* [PLEv. 40 Petelei István Jakab Ödönhöz].

Hadrovics szerint (1969. 105) „a visszaható szerkezetek egy másik csoportja nem a közvetlen szemléletből, nem az alany önmagán végrehajtott cselekvéséből alakult ki, és ment át elvont síkra, hanem analógiás úton olyan ige mellé is, amely egyébként jelentése szerint visszaható cselekvésre nem volna alkalmas, a *magát* került tárgyként.” Például: *mulatja magát* 'szórakozik', amelynek fejlődése a következőképpen magyarázható: *az idő múlik, az ember mulatja az időt, az ember mulat másokat, az ember mulatja magát*. Hadrovics, kialakulásukat tekintve, ide sorolja a következő kifejezéseket is: *gyakorolja, érdekli magát valamiért, teszi, tettet, érti, megbosszulja, megszedi magát* stb. (Hadrovics 1969. 105–106).

VI. *Esik* igénk történetéből

Az intranszitiv igék és a *maga* névmással alkotott szerkezetek vizsgálatát érdemes egyetlen igénk diakrón nézőpontból megközelített fejlődésének nyomon követésével zárnom, hisz ez épp abban fog segíteni, hogy a szélesebb ívű, általánosítható változásokat nyomon kövessük. A részletes elemzésnek, amely egyes igenemekre, igei csoportokra, sőt kifejezésekre vonatkozott, és a szinkrón váltakozások viszonyának megfigyelése során a történeti nézőpontot is érvényesítette, az lehet a (gyakran kivédhetetlen) hátránya, hogy a részekre vonatkozó megfigyeléseket igénylő kitérők során az olvasó elveszítheti azt a „egész-leges” nézőpontot, amely az általánosan érvényes folyamatok nyomon követését biztosíthatná. Ebben kíván segíteni *esik* igénk történeti fejlődésének rövid vázlata.

Esik igénk ősi örökség az uráli korból, az alapalak **ecz* lehetett. A magyar *es* alapján eredetibb igenévszói voltára gyanakodhatunk, bár a névszó a rokon nyelvekből nem mutatható ki. (TESz.). Legkorábbi adatainkban ‘eső’ leereszkedik, lefele hull jelentésben fordul elő. Az *esik* ige történetében érdemes felfigyelnünk arra a mozzanatra, amikor az osztatlan forma kettéválk, és kialakulnak a szubjektum-predikátum szerkezetek. Itt érdekes jelenséggel találkozunk: az *eső* mellett hosszú ideig az eredeti *es* marad fenn, más alany mellett pedig, akár élő, akár élettelen, kialakul az *esik* ikes változat: 1372u./1448k.: *magát nem ouan eñnek amely vyzbe* (JókK. 160); 1367/1384: *Cadit in alium fluuium Altalesew vocatum* (Oklsz. általesik a.); 1517: *eñnev ees vala* (DomK.120); 1512-13: *az eño^e ... beuo^ebben ees* (Nagysz. K. 262.); 1818: *a’ mikor és, vagy Havaz az Istenséget szidja káramollya* (SZT. M. fráta K; KLev.). Az (*eső*) *es* szerkezetekben jól megmutatkozik az, hogy a vonatkozó és az, amire vonatkoztatunk, egybeesik. Akkor, amikor jelezni kellett, hogy nem az *eső*, hanem valami más *esik*, a mediális/reflexív szóvég jelenik meg alaki kitevőként. Ennek funkciójára a későbbiekben visszatérek, itt az a lényeges, hogy az *-ik* elmaradása az *eső* mellől, nemcsak annak tulajdonítható, hogy az *eső* létmódjához hozzátartozik az esés, hanem annak is, hogy az *eső* esése cselekvésként fogható fel. Ezt igazolja egyrészt az, hogy az *-ik* mediális/reflexív szóvég eredeti funkciója szerint a cselekvő tárgyas igékből alkothatt mediális igéket, amint ezt az ómagyar kori adatok bizonyítják: *szeg:szegik, oldoz:oldozik*, másrészt pedig az igének kialakulnak olyan tárgyas használatai, mint az elavult ‘valamit hullat’ (1416u./1466: *Mel’ napon ki méne Lot Sodomabol ese tūzet es bu^edo^s kéneso^t men’bo^l : pluit ignem et sulphur de caelo* (MünchK.151b) és ‘befed, belep’ jelentés (Oklsz.). Az *-ik* kitevőre akkor volt szükség, amikor az *es* nem az *eső*höz, hanem valamely más élő vagy élettelen alanyhoz kapcsolódott. Az analógiának, esetleg az *-ik* korán bekövetkező szerepvesztésének tulajdonítható, hogy az *eső es* szerkezetek is felvették az *-ik* végződést.

Az osztatlan jellegű *es* (az *eső*), *esik valami* szubjektum–predikátum szerkezetek fokozatosan más bővítményeket vehettek maguk mellé. A vonzatstruktúra bővülése és a jelentések differenciálódása révén az ige képessé válik arra, hogy egyre bonyolultabb hatásviszonyokat fejezzen ki. Az alanyra vonatkoztatva *valaki* (akarata ellenére, véletlenül) *valamibe esik* szerkezetben a ‘valaki lefele hull, zuhan valamibe’ jelentést hordozza. Az akaratlanságról, a véletlenszerűségről, a szándéktalanságról rendszerint a mondatkörnyezetből értesülünk: 1416u./1466: *ha a vac a vakot vezetendi, monniac a verembe esic* (MünchK. 42b), állandó vonzatként következetesen a *valamibe* helyhatározó jelenik meg.

Átvitt használatban a *valaki valamibe/valamire esik* szintaktikai szerkezetben az ige ‘valaki valamilyen állapotba kerül, állapotra jut’ jelentést hordozza, azaz *valaki* (akarata ellenére) *valamibe* (bele) *esik*: például *valaki betegségbe (valamilyen állapotba) esik*. Ez a szerkezet egyenértékű a következővel: *valami (állapot) valakire esik, azaz a betegség reá esik*: 1524–1527: *Nagy félelem esseek ew reea | Esik nagy szomorúságban felo^ele* (ÉrdyK.344b, 551).

Az az állapot, amelybe az ember akarata ellenére belekerül, vagy ami ráesik, az övé, ez jutott neki részül. ‘Valami valakinek részül jut’ jelentésű az *esik* a következő adatban: 1519: *Eseek az sorss Matyasra* (JordK.709). Ez a valami elkerülhetetlenül bekövetkezik, megtörténik, van. 1504–1560: *Nem restségemtől eseth az dologh* (LevT. I. 245), s ebben az adatban megfigyelhetjük azt is, hogy az állapotváltozás eredete/oka is jelölt tagadó formában. A ‘valami megtörténik’ jelentésű szerkezetek vonzattal vagy vonzat nélkül fordulnak elő. A bővítményt tartalmazó szövegek mindenikében következetesen a szándékos okozás tagadása történik. A történéseknek kiszolgáltatottan az ember azt döntheti el csak, hogy az amiben van, az, ami ráesik, az számára jó vagy rossz. Ebben az értelemben alakul ki az *esik* ‘valahogyan esik’ értékelő értelmű használata: ‘valahogyan ízlik, tetszik’.

Annak ellenére, hogy a mediális *esik* élő alany mellett rendszerint annak inaktivitását feltételezi, épp a kettős értékű (mediális-reflexív) szóvégnek köszönhetően előfordulhat aktív használatban is. 1517: *Legottan eseeek az ev supprioranak labához* (DomK. 315), amely szerkezetben az ige megőrizve intranszitiv jellegét az alany önmagára hatását jelöli: az alany szándékosan okozza önmaga esését. Ez a szándékosság különböző jelentések integrálódásával érthető meg: *lehanyatlik, leereszkedik* → *leereszti, nem tartja, esni hagyja magát, → ejti magát valahová*. A *valaki valakinek a lábához esik/ejti magát* azzal a szándékkal, hogy könyörögjön neki használat további változásokat indukál.

A XVI. század első harmadát követő időszakban a századvégig az *esik* ige használata egyre változatosabbá válik. Az ‘elengedi magát, hagyja magát esni’ jelentésű használatban olyan nyelvi szituációban jelenik meg az ige, amely az esés célját is megnevezi: azért esik le, hogy könyörögjön. 1536: *Ez zegeny nyawalyas wranak labayhoz esek ees kezde neky kewnyergeny* (Pesti:Fab.1.) A változás másik iránya a *térdre esik* szerkezet állandósulása, amelyek szövegkörnyezetében az előző mondatban, illetve határozóként megjelenik az esést okozó eszköz-jellegű ok: a részegségtől, az ütéstől *térdre esik/rogy*. 1590: *kwldwk borra a Kemenj Istwan szolgálaiat ...Jgen reszegh vala megh terdreis esett vala a Sarban* [USzT]; 1599: *Az Nyirő legendy be fuita, es hoza kj az Nyirő rudat, és ugy üte Nyakszirten Job felől, hogy az első ütésbe(n) terdre essek* [Kv; TJK VI/1.384].

A *valaki lefele hull* eredeti jelentésű *esik* ebben az időszakban az előző korszakbeli *valaki* akarata ellenére *esik valamibe/valahová* szerkezet *esik valamibe/valahová/valamire/valakinek az elejébe/valahogy* határozókkal jelenik meg, amelyek részletesen körülírják az esés helyét, módját, irányát, körülményeit: *földre, hanyatt/hanyattán, hátra, orrára, térdre esik* stb. Fontosak azonban a mondatkörnyezet azon sajátos jegyei, amelyek részletesen leírják az inaktív személy esésének okát, előzményeit. Ebben a terjeszkedő vonzatstruktúrában az ige mediális jellegének egy újabb fokozatát találjuk, a történést nem foghatjuk fel úgy, mint ami önmagától megy végbe, hanem *valaki/valami* okozza. Ez az eredet/ok párhuzamos mondatban leírható kauzatív cselekvésként, vagy *valamiben/valamitől/valami miatt* szerkezetben jelenik meg. A következő relációkat találjuk: *valaki esik (le) valamiben, valaki esik le valamitől/valaminek a következtében, valami miatt; valaki esik le valakitől/valakinek a cselekvése következtében*. Sok esetben kettős viszonyt találunk: egy agenti-tranzitív (*valaki taszít valakit*) és egy instrumento-tranzitív viszony: *valaki taszít valakit, valaki a taszítástól esik (le) keveredését*. Az e jelentés alá sorolt 14 adat közül 13-ban megjelenik ez a reláció: 1599: *Kis Thamasne az földre esek, de ne(m) tudom wtwtteke wagy tazitottak, de azt ne(m) tudom kitől eset* [USzT 15/186]. 1573: *(Gergelyné) Azonnal Meg zydia Kelemen te Ros Bestie lelek kwrwa hozza wag az zekecewel ...ely essyk volt mert Igen Rezeg volt, oztan vgi tazitya az fawal gergelne hogy az Sarba essyk* [Kv; TJK III/3]. Azokban a szerkezetekben, ahol a földre esés mint okozat, olyan előzményre vezethető vissza, amely a személy sérülését okozza, a *földre esik* a tehetetlen összeomlás mellékértelmét is magára veszi: ‘összerogy, roskad’ jelentést hordoz. Nemcsak ez az érintkezés hatásaként alakulhatott ki a szókapcsolatnak ez a jelentése, hisz az ige mediális jellege és az, hogy az esés lefelé történő

elmozdulást jelent a térben, könnyen társulhatott a személyiség negatív irányú összeomlásával. 1590: *az peres nem tudom mire walo Gondolattiaaba az orszagi wtan ram tamada ... rajtam kezde wernj, melj wtesek miatt a földre estem* [UszT]. A következő időszakban a szókapcsolat ez utóbbi jelentésében él tovább *valamitől, valaminek a következtében (ütéstől, veréstől)* vonzatokkal.

Ezt az időszakot az átvitt értelmű használat bővülése jellemzi a következő szerkezet típusokban: *valaki betegségbe esik* → *valaki beteg lesz/megbetegedik* → *beteg (valamilyen állapotba kerül, jut és abban van folyamatosan)*; *valaki hálátlanságba esik* → *valaki hálátlan lesz valakivel szemben*; *átokba esik* → *valakit valaki átkoz, valaki valakivel szemben/ellen valamit tesz*. Ennek alapján három alaptípust különíthetünk el: 1) valaki valamilyen állapotba kerül/jut és ott van; 2) valaki valamilyenné válik valakivel szemben; 3) valaki valamit tesz (valakinek/valakivel szemben, valaki elszenvedi más tetteinek a következményét).

Az első viszonyra adható példák: *nagy nehéz nyavalyába esik* 'nyavalyatörős lesz' (1597); *teherbe/terébe/terübe esik* 'megterhesedik' (1570–1600); *vízkórságba esik*. Ebbe a típusba sorolhatók azok a szerkezetek is, amelyekben nem állapotváltozásról, hanem a szóban forgó személy társadalmi/gazdasági helyzetének a megváltozásáról van szó: *nagy nyavalyába esik* 'nagy bajba kerül' (1592); *kárba/káru esik* 'károsodik' (1570–1589); *nagy nyomorúságba esik* 'nagy nyomorúságra jut' (1583); *bujdosásba/bujdosóba esik* (1570). Az alapszerkezet tehát a következőképpen bővült: valaki valamilyen állapotba/helyzetbe kerül, jut. Ezek a szerkezetek átírhatók igévé is: az állapotváltozás folyamatát leíró *(meg)betegedik*, a helyzet megváltozását leíró *károsodik*.

A második viszony: *valaki valamilyenné válik* a résztvevő személyek és a közöttük lévő viszonyok pontos jelölése következtében differenciálódik. Érdemes összehasonlítani ilyen szempontból két példát: 1526-1527: *Halalatlansagban ne esswnk* (ÉrdyK. 372); 1573: *Minek Eleotte meg Kakas András az teob vrainal az feyedelem haragiaba Nem esett volna Meg azkor kezdet volt Hennig Jacob vt Iarast kerny Kis Antaltwl* [Kv; TJK III/3.186]. Míg az első példában nem világos, hogy kinek a hálátlanságáról van szó, a második szöveg pontosan körülírja, hogy a szóban forgó személy nem ő maga haragszik meg/válik haragossá, hanem mintegy elszenvedi másnak a haragját. A *valaki valamilyenné válik valakivel szemben* alapviszony épp a pontos körülírásoknak köszönhetően alkalmassá válik arra, hogy átmenetet teremtsen az inaktív-aktív tengelyen. Ezt az átmeneti jelleget diakrón szempontból jól szemlélteti a *gyanúba/gyanúságba esik* szókapcsolat. 1573: *Smelcher Istwan azt vallia hogi ... feyerwarrol lewelet kwltek volt az Azzonnak, gergel deak megh talalta es megh olvasta valanyt latot benne, vgi eset gyanwba felesegehez* [Kv; TJK III/3.96]; 1714: *Annak utána idővel erkölcstelensége miatt gyanóba esik a nagyobb tanító kalugyer, elszökik* [Déda MT; BfN Gabriel Szile (68) vall.]. A *valaki (valaminek a következményeként) gyanúba esik, gyanakodni kezd* és a *valaki (saját cselekvésének, viselkedésének a következményeként) gyanúba esik, gyanússá válik* jelentésének az elkülönülése sajátos relációt eredményez: az *experiens* egyúttal az *agens* szerepét is betölti, azaz *saját cselekvésének a következtében történik vele valami*. Ennek az aktív-inaktív jellegnek a keveredését érzékeltetik azok a szókapcsolatok, amelyek cselekvő ige–tárgyas viszonyra írhatók át: *vétekbe/vétségbe esik*–vétket követ el, ennek grammatikai transzformációja intranszitiv formában *vétkezik*. A *vétket követ el* efficiáló ige és tárgy kapcsolatával szemben a *vétekbe esik* igéje épp a cselekvés szándéktalan jellegét kívánja hangsúlyozni. 1564: *ez sem uolt törviniunk hogy mikor valanmy vitekre eswnk egy más ellen vagy vyr birsagyrt öröksigwnket el foglalhassá*^a [SzO II, 179-80. – ^a A Csz közszékelységén hatalmaskodó főrendű királyi tisztviselő]. (A példa különösen érdekes abból a szempontból is, hogy egy mediális igével alkotott szókapcsolat egymás ellen vonzattal jelenik meg, amely nemcsak aktivitást, hanem egyúttal a cselekvés kihatását és kölcsönösséget is jelent). Joggal feltételezhető, hogy ebben az átmenetben az

aktivitás egy rejtett reflexivitással társul, ezt igazolják azok a párhuzamos kauzatív ige és visszaható névmással alkotott szókapcsolatok, amelyek a század második felében jelennek meg és a XVII. század folyamán terjednek el: *nyavalyába ejti magát, paráznaságba ejti magát, árultatásba ejti magát*.

Talán épp ez a fejlődési irány befolyásolja, hogy azokban az esetekben, amikor a személy teljesen inaktív, a mediális jelleget nem a *valamibe esik*, hanem ennek transzformációs párjával *valami esik rá* szerkesztésmóddal jelzik (az ómagyarkori adatokban *betegség esik rá–betegségbe esik*) átvitt jelentéssel szókapcsolatokban: *átok esik valakire/valamire; panasz esik valakire/valamire; szitok esik valakire/valamire*.

E rövid metszetben az *esik* ige történetéből azt figyelhettük meg, hogy egyetlen igénk vonzatstruktúrájának bővülése és jelentéstruktúrájának differenciálódása hogyan teszi lehetővé az egyre bonyolultabb összefüggések kifejezését is, illetve a mediális, történetet jelentő inaktív igenem hogyan válhat fokozatosan aktívvá, és hogyan alakul ki magára ható (visszaható), majd kiható használata. H. Tóth Tibor (1996b. 432) ennek az igitípusnak a történeti elhelyezése során az egységes osztott jelzést, nonverbum kategóriát tekinti alapnak. Ezt követi a fejlődés következő lépcsőfokaként a médium megjelenése, azaz a szubjektum és predikátum különválása és egymásra vonatkozódása. Ezt a típust H. Tóth medium-prototípusnak nevezi, amely „az igének, illetőleg ezeknek az ősi ige-prototípusnak azt a tulajdonságát hangsúlyozza, hogy nem képes még bonyolult hatásviszonyok ábrázolására, csupán a minimális különbségtételre, amely az alap kiválásával, a szubjektum – predikátum elkülönülésével válik lehetővé. Ezt jelképezi a bennható kifejezés. Fő jellemzője, hogy a vonatkozó és az, amire vonatkoztatunk, nem különül el egymástól, hanem egységben van, nem alkalmas arra, hogy a valóságban két különböző részlet között írjon le viszonyt”.

Az intranszítív, kiemelten az „álvisszaható” kategóriába sorolt mediális, bennható, visszaható igék, visszaható értékű névmásos szerkezetek, valamint a fejlődésükkel érintkező tranzitív, intranszítív kiható és reciprok igék történeti megközelítése, szemantikai, szintaktikai vizsgálata során megfigyelhettük, hogy egyes jelentés és igenem-besorolás szempontjából rokonítható ige csoportokon belül előfordulnak olyanok, amelyek csak alanyt tartalmazó szerkezetekben fordulnak elő. Ezek közé sorolhatjuk a mediális és visszaható, valamint az aktív bennható és bennható használatban előforduló igéket. Ezekre az igékre épp ez a bennható jelleg jellemző: az alany és állítmány úgy vonatkozik egymásra, hogy a hatás nem lép túl az alany körén. A mediális igék esetében az alany inaktív, a reflexív és bennható ige csoport esetében pedig aktív helyzetben van. Az osztatlan jelleg a transzformációkban is megmutatkozik: *szépül–széppé lesz, borotválkozik – borotválja magát, pápáskodik – (ő) pápa*. Az osztatlan igitípus tehát szinkrón síkon is újratermelődik a maga motivált alakjaival, majd egyes ige csoportok szétbomlanak, bővítményeket vesznek maguk mellé, jelentésük differenciálódik, igenemük is alkalmi jelleggel megváltozhat: például: *nekiesik valakinek* ‘megtámad valakit’. A medium-prototípussal szemben a kiható, tranzitív ige csoport áll, alany-állítmány-tárgy típusú szintaktikai szerkezetek, amelyek ugyancsak tovább differenciálódnak, majd a passzív formán át átkerülhetnek az inaktív síkra: -*odik* képzővel például egy tranzitív ige mediálissá, osztatlan jellegűvé válhat, hasonlóvá a prototípushoz: *bántódik, gyötrődik* : *valaki gyötör valakit (valamivel), valaki gyötri magát (valamivel), valaki gyötretik (valaki által/valamivel), valaki gyötrődik*. A vizsgált korpusz – épp amiatt, hogy elsősorban a visszaható és „álvisszaható” ige kategóriába tartozó, problematikusnak minősíthető ige csoportokat vette figyelembe – nem öleli fel a teljes igerendszert, de így is megmutatkozik, hogy az igék a bennható és kiható síkon átjárnak, jelentésben és szintaktikai vonatkozásban, bővülő vonzatstruktúrával egy-egy ige egyre összetettebbé, differenciáltabbá válhat, majd a diakrón szempontból főtípusnak nevezhető ige kategóriák szinkrón vonatkozásban is tagolt, motivált alakjaikkal megismétlik az alaptípusokat. Ebbe a fejlődési sorba szervesen beilleszkednek a *maga* névmással alkotott szerkezetek is, amelyeknek a régiségbeli

nyelvhasználatban rendszerint sajátos funkciójuk alakult ki, még abban az esetben is, ha párhuzamosan együtt éltek az alakilag rokonítható, szintaktikailag transzformálható, illetve jelentésben hasonló képzős igékkel. Megfigyelhettük azonban, hogy csak azok a szerkezetek maradtak időtállóak, amelyeknek valamilyen sajátos kommunikációs értékük alakult ki. A nyelvi folyamatok – az összetett hatásviszonyok egyre pontosabb jelölésétől, az egyre nehezkesebbé váló, bonyolult szerkezeteken át az egyszerűsödő formákig – hullámzásszerűen biztosítják a tranzitív-intranzitív ige csoport és az analitikus-szintetikus formák egyensúlyát.

Irodalomjegyzék

E. ABAFFY Erzsébet

1973 A képzők osztályozásának problémáiról. In: *Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Nyelvtudományi dolgozatok.* 14. Budapest, 7–18.

1977 A műveltető igékről. *Magyar Nyelv* 73, 1. 9–19, 2. 176–188.

1978 A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74, 3. 280–293.

1981 Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban. *Magyar Nyelv* 77, 1. 22–33.

1992 Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ősmagyar kor – Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 184–237.

ALBERTI Gábor

1996 Passzivizálási művelet a magyarban. In: Büky László – Maleczky Márta (szerk.): *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei II. Néprajz és Nyelvtudomány* 37. JATE, Szeged, 7–46.

ANTAL László

1994 Jel, jelentés, jelölés. In: Keszler Borbála (szerk.): *A mai magyar nyelv.* 2. (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) Tankönyvkiadó, Budapest, 210–228.

ÁRMOSNÉ EISENBARTH Magda–RÁTZ Ottó (szerk.)

1983 *8000 Germanizmus.* Inter M. D. Kiadó.

BACHÁT László

1991 Az 1864. év két híres nyelvtana (Szvorényi József és Riedl Szende munkája). In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–61.

BALÁZS János

1967 Szinkrónia és diakrónia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. In: Imre Samu és Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.* NytudÉrt. 58, Akadémiai Kiadó, Budapest, 70–74.

1979 A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete. *Magyar Nyelv* 75, 1. 42–55.

BÁRCZI Géza

1955 *Bevezetés a nyelvtudományba.* Tankönyvkiadó, Budapest.

1963 *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat, Budapest.

BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd – BERRÁR Jolán

1994 *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest.

D. BARTHA Katalin

1958 *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

1991 Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 60–103.

1992 Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ómagyar kor – Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–118.

BENKŐ Loránd

1961 Felvilágosodáskori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest, 185–202.

1984 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III*. Benkő Loránd (főszerk.), Kiss Lajos és Papp László (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, II. kiadás.

1988 *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

BERRÁR Jolán

1967 A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. 5. 69–78.

1974 Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 99–124.

CSÜRY Bálint

1929 Érintkezésen alapuló névátvitel. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből*. XXIV. kötet. 12., Budapest.

DOMOKOS Lajos — BENEDEK Mihály — SZIKSZAI György — GÁL András

1795 *Debreceni Grammatika*, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bécs.

DEME László

1958 *A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája*. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, Budapest, 309–327.

ECO, Umberto

Tratat de semiotică generală. Editura Științifică și Enciclopedică, București.

FISCHER Ignác

1876 Az „ül, ül” igeképző. *Nyr.* 5, 10: 433–440.

FOGARASI János

1843 *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest.

GELEJI KATONA István

1645 *Magyar Grammatikácska A’ vagy Az igaz magyar írásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiok...*, Gyulafehérvár.

GOMBOCZ Zoltán

1926 *A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan.* (Tudományos Gyűjtemény. 16.), Pécs.

GYARMATHY Sámuel

1794 *Okoskodva tanító magyar nyelvmester.* Nyomtatott Hochmeister Márton Könyvnyomtató betűivel, Kolozsvár.

HADROVICS László

1969 *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 60–123; 124–138.

HERMAN József

1967 A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 155–168.

HOENIGSWALD, H. M.

1987 Historical Linguistics. Explanation of Language Change. In: *Preprints of the Plenary Session Papers. XIVth International Congress of Linguists* 10-15 August 1987 Berlin. 366–383.

R. HUTÁS Magdolna

1995 Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ómagyar kor – Mondattan. Szövegrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 247–328.

JAKOBSON, ROMAN

1969/1972 *Hang – jel – vers.* Gondolat, Budapest.

KÁROLY Sándor

1961 A szóelemek általános kérdései. Az igeképzők. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 295–312.

1964 A magyar nyelv történetének főbb szakaszai. *A kultúra világa.* 7. 40–75.

1966 Megjegyzések a „jelentés” kérdéseihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 68, 2. 328–342.

1967 A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 189–218.

1969 A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 65. 159–179.

1970 *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

1972 Nyelvtörténet és kommunikáció. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. 119–131.

KERTÉSZ Manó

1911 Maga. *Magyar Nyelv* 7. 5–11.

KIEFER Ferenc

1998 A szóképzés. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Liptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.

2000 A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KLEMM Antal

1942 A magyar szenvedő ige. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványa, Budapest. 186–195.

MALMBERG, Bertill

1967 Synchronie et diachronie. *X-ème Congrès International des Linguistes* 28 aug – 2 septembre. Különnyomat.

MARTINKÓ András

1963 Milyen magból fejlődött a maga? *Nyelvtudományi Értekezések* 38. 40–47.

MICLĂU, Paul

1977 *Semiotica lingvistică*. Editura Facla, Timișoara.

MORRIS, C. W

1975 A jelemélet megalapozása. In: *A jel tudománya*. Gondolat. Budapest.

Cs. NAGY Lajos

1997 A szóképzés. In: A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.

PAPP Ferenc

1961 A jelentésváltozások rendszerezéséhez. *Magyar Nyelv* 57, 2. 144–148.

1965 Szemiotikai jegyzetek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 3. 157–176.

1967 A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 137–246.

PERESZLÉNYI Pál

1682/1866 *Grammatica Lingvae Hungaricae. Tyrnaviae*. In: Toldy Ferenc (szerk.): *Corpus Grammaticorum*. Budapest, 403–548.

PÉTER Mihály

1967 A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 247–268.

PEIRCE, Charles Sanders

1990 *Scrisori către Lady Welby*. In: *Semnificație și acțiune*. Humanitas, București.

RÉVAI MIKLÓS

1806 *Elaboratio Grammatica Hungarica*. Budapest.

RIEDL Szende

1864 *Magyar nyelvtan*. Pest.

1873 *Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának*. Pest.

ROSÉN, H. B.

1969 Intervention to the Paper of Bertil Malmberg "Synchronie et Diachronie: Al. Graur et al. (Red.): *Actes du Xe Congrès international des linguistes*. Vol. I. Ed. de l'Académie. Bucarest. 33.

RUZSICZKY ÉVA

1958 Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban. *Magyar Nyelvőr* 82. 2. 200–208.

1961 A szóképzés. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.

SAUSSURE, Ferdinand de

1967 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.

SEBEOK, Thomas A

1975 Az összehasonlító szemiotika lehetőségeiről. In: *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest

1985 Iconicitatea. In: *Semnificație și comunicare în lumea contemporană*. Editura Politică, București

SYLVESTER János

1539/1989 *Sylvester János latin-magyar nyelvtana*. Vladár Zsuzsa (ford.): MNyTK. 185. Budapest

SIMONYI ZSIGMOND

1878 A visszaható igének egy különös használata. *Magyar Nyelvőr* 7, 7: 481–493.

1895 *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Balassa József közreműködésével. I. Magyar hangtan és alaktan. MTA kiadása, Budapest

SIPOS Pál

1991 A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 353–399.

SZABÓ T. Attila

1972 Az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás feladatai. In: *Nyelv és múlt*. Kriterion, Bukarest, 370–382.

SZABÓ Zoltán

1961 Észrevételek a képzők szinkron vizsgálatáról. *Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények* 5, 2. 161–164.

1969 A lexikológiai és grammatikai szóképzésről. *Magyar nyelv* 65. 1. 39–45.

1999 A stilisztika mint a szövegtan társtudománya. In: Békési Imre, Petőfi S. János, Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. JGYF Kiadó, Szeged, 48–63.

SZENCZI MOLNÁR Albert

1610/1866 *Novae Grammaticae Vungaricae*. In: Toldy Ferenc (szerk.): *Corpus Grammaticorum*. Budapest, 115–290.

SZÉPE György–VOIGT Vilmos

1972 Szemiotikai alternatívák. *Valóság*. 7. 40–49.

SZILI Katalin

1996 A mediálisokról az -ódi, -ödi funkciói kapcsán. *Dolgozatok a magyar mint idegennyelv köréből*. 33. ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus kiadványa, Budapest.

1999 Valahol a passzívum és a mediálisok között... *Nyr.* 123. 3. 350–357.

SZTYEPANOV, Jurij Sz.

1976 *Szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZVORÉNYI József

1876 *Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra*. Budapest.

H. TÓTH Tibor

1996a A magyar igenemek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 3. 269–286.

1996b Az igenemek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 4. 415–439.

G. VARGA Gyöngyi

1992 A visszaható névmás. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana – A kései ómagyar kor – Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 482–486.

VERES Károly

1999 *Filozófiai szemiotika*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár

VERSEGHY Ferenc

1818 *Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány*. Buda

VOIGT Vilmos

1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Gondolat, Budapest

ZSILKA János

1967 A diakrón és szinkrón nyelvi sík összefüggései. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 5. 301–304.

1968 Mozgás és állapot viszonya a nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 52. 2. 409–426.

1978 *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest

ZSIRAI Miklós

1945 Alapszó-besugárzás a szóképzésben. *Magyar Nyelv* 41. 1–11.

Szótárak

- ÉrtSz. – *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Bp. Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- NySz. – *Magyar nyelvtörténeti szótár* I–III. szerk. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond, Akadémiai Kiadó, Bp. 1890.
- SzT. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–X. 1976–2000. (I–VIII. főszerk. Szabó T. Attila, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest, VI–VIII. Akadémiai Kiadó–Kriterion Kiadó Budapest–Bukarest; IX–X. főszerk. Vámszer Márta, Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár)
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp. Akadémiai Kiadó, 1970–1976.

Forrásjegyzék⁶

- AporK. = Apor kódex. [1416 u./] Szerk. Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942. (CodHung. 2.)
- BécsiK. = Bécsi kódex [1416 u./] Szerk. Mészöly Gedeon. Bp. 1916. (Új Nyelvelmléktár 1.)
- BirkK. = Birk-kódex. 1474. Szerk. Pusztai István. Bp. 1960. (CodHung. 5.)
- BÖn. = Kemény János és Bethlen Miklós művei. Közzéteszi V. Windisch Éva. Bp. é. n.
- BodK. = Bod-kódex. XVI. század első negyede. Budapest. 1987. (Régi magyar kódexek 2.)
- CornK. = Cornides-kódex. [1519.] Szerk. Bognár András–Levárdy Ferenc. Bp. 1967. (CodHung. 6.)
- CzechK. = Czech-kódex. 1513. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek 4.)
- DomK. = Szent Domonkos élete. [1517.] Kiad. Komáromi Lajos–Király Pál. Bp. 1874. 129–257. (Nytár. 3.)
- DöbrK. = Döbrentei codex. [1508.] Kiad. Volf György. Bp. 1884. 1–274. (NyTár. 12.)
- ÉrdyK. = Érdy codex. 1–2. [1524–1527.] Kiad. Volf György. Bp. 1876. (NyTár. 4–5.)
- ÉrsK. = Érsekújvári codex. 1–2. [1529–1531.] Kiad. Volf György. Bp. 1888. (NyTár. 9–10.)
- Fal:BE. = Faludi Ferenc: Bölcs ember. Pozsony, 1778.
- FestK. = Festetics-kódex. [1493 k.] Bp. 1977. (Magyar kódexek 1.) [A Nytár 13. lapszámozásával.]
- GuaryK. = Guary-kódex. [1495 e.] Kiad. Szabó Dénes. Bp. 1882. 293. (Nytár. 11.)
- HorvK. = Horvát codex. [1522.] Kiad. Volf György. Bp. 1877. 257–359. (Nytár. 6.)
- JókK. = Jókai-kódex. XIV–XV. század. Kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. (CodHung. 8.)

⁶ Az ősmagyar, a korai és kései ómagyar kor témámat érintő nyelvi kérdéseinek vizsgálatakor a *Magyar nyelv történeti nyelvтанának* fénymásolt háttéranyagát használtam forrásként (Benkő Loránd (főszerk.) 1991., 1992). Az itt közölt forrásjegyzék is ebből a kiadványból származik.

- JordK. = Jordánszky-kódex. 1516–1519. [Hasonmás:] Bp. 1984. [A Régi Magyar Nyelvmemlékek 5. hasábszámozásával.]
- KazK. = Kazinczy codex. [1526–1541.] Kiad. Volf György. Bp. 1877. 177–254. (Nytár. 6.)
- KeszthK. = Keszthelyi codex. [1522.] Kiad. Volf György. Bp. 1885.
- Krleg. = Krisztina-legenda. XVI. sz. eleje. Bp. 1988. (Régi magyar kódexek 7)
- KulcsK. = Kulcsár codex. [1539.] Kiad. Volf György. Budapest. 1879. 255–418. (Nytár. 8.)
- MargL. = Szent Margit élete. 1510. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek 10.)
- MünchK. = A Müncheni Kódex 1466-ból. [1416 u.] Szerk. Nyíri Antal. Bp. 1971.
- NádK. = Nádor codex. [1508.] Kiad. Katona Lajos. Bp. 1908. 171–292. (Nytár. 15.)
- NagyszK. = Nagyszombati codex. [1512–1513.] Kiad. Komáromy Lajos–Király Pál. Bp. 1874. 1–128. (Nytár. 3.)
- ÓMS. = Ó-magyar Mária-siralom. [XIII. sz. k.]: Magyar Nyelv 86: 126–127.
- Pázm. Préd. = Pázmány Péter: Minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról Predikációk. [Pozsony, 1636.] Bp. 1903.
- PéldK. = Példák Könyve. 1510. Kiad. Bognár András–Levárdy Ferenc. Bp. 1960. (CodHyng. 4.)
- SándK. = Sándor-kódex. XVI. század első negyede. Bp. 1987. (Régi magyar kódexek 3.)
- SermDom. = Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. I–II. Szerk. Szilády Áron. Bp. 1910.
- SimK. = Simor-kódex. XVI. század eleje. Bp. 1988. 13–43. (Régi magyar kódexek 6.)
- Sylv:ÚT. = Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget, 1541. [Hasonmás : Bp. 1960.]
- SzékK. = Székelyudvarhelyi codex. [1526–1528.] Kiad. Szabó Sámuel. Bp. 1908. 1–108. (Nytár. 15.)
- TelK. = Teleki codex. [1525–1531.] Kiad. Volf György. Bp. 1884. 275–403. (Nytár. 12.)
- ThewrK. = Thewrewk codex. [1531.] Kiad. Volf György. Bp. 1874. 263–355. (Nytár. 2.)
- TML. = Teleki Mihály levelezése. Közzéteszi Gergely Samu. I–VIII. Bp. 1905–1926.
- VirgK. = Virginia codex. [1529 e.] Kiad. Komáromy Lajos–Király Pál. Bp. 1874. 258–352. (Nytár. 3.)
- VitkK. = Vitkovics codex. [1525.] Kiad. Volf György. Bp. 1878. 289–315. (Nytár. 7.)